

Μπροστά στις εκλογές του Νοεμβρίου

Τα «Σύγχρονα Θέματα» ξανακυκλοφορούν σε προεκλογική περίοδο. Στο προηγούμενο τεύχος μας, λίγο πριν από τις εκλογές του Ιουνίου, επιχειρήσαμε να αυτοπροσδιορισθούμε μπροστά στην κρίσιμη αναμέτρηση. Τότε, στην κατακλείδα του κύριου άρθρου της, η Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού μας ανέφερε:

«...πιστεύουμε ότι για το δημοκρατικό μέλλον της χώρας προέχει η συντριβή της πολιτικής του κυβερνώντος «κινήματος» στις εκλογές και η συγκέντρωση της εκπροσώπησής του στη Βουλή και την Ευρωβουλή.

Όλες οι δυνάμεις του συνταγματικού «τόξου» επιβάλλεται να συνεννοηθούν προεκλογικά και μετεκλογικά, για να φέρουν σε πέρας την κάθαρση, για να θέσουν επί τάπητος, χωρίς χρονοτριβή, τα μεγάλα πραγματικά προβλήματα της χώρας – οικονομικά, κοινωνικά, εκπαιδευτικά – στην προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και εκείνα που, σε παγκόσμιο επίπεδο, άπτονται των βαθύτατων διεργασιών που συντελούνται σε Ανατολή και Δύση.

Αλλά για όλα αυτά, πρώτη προϋπόθεση, εκ των ων ουκ άνευ, είναι να βγούμε από το σκοτάδι στο οποίο έχουμε εγκλωβισθεί, ώστε να μπορέσουμε στοιχειωδώς να δούμε τι συμβαίνει γύρω μας και λίγο παραέξω από μας».

Δικαιώθηκε η προσδοκία αυτή στο τετράμηνο που μεσολάβησε;

Δεν είναι ασφαλώς της στιγμής η αποτίμηση του φετινού καλοκαιριού. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν δεν εντοπίζονται μόνο στο πολιτικό τοπίο. Αφορούν εξίσου ύφος, συνειδήσεις και νοοτροπίες, που η μεταβολή τους μπορεί να αξιολογηθεί μόνο στην ιστορική της προοπτική.

Μπορεί κανείς, αντίθετα, να διαγνώσει μερικές τάσεις, η επιβεβαίωση των οποίων θα είναι πιθανότατα και το κυρίως ζητούμενο τους μήνες που έρχονται.

Πρώτη πρώτη σημειώθηκε μια χωρίς προηγούμενο αναβάθμιση της ηθικής προτεραιότητας στη διαμόρφωση της τακτικής των κομμάτων: η κάθαρση δεν υπαγόρευσε απλώς την ιστορική προσέγγιση δεξιάς και αριστεράς. Σημάδεψε και το σημαντικό θεσμικό έργο του καλοκαιριού, καθώς κατέστησε επιτακτική τη λήψη άμεσων μέτρων για να αποτραπεί η διαφθορά στο μέλλον.

Η έξαρση αυτή του ηθικού στοιχείου προκάλεσε, κατά δεύτερο λόγο, μιαν έντονη κρίση ταυτότητας στα κόμματα. Όσο και αν υπόθεσκε εδώ και καιρό, και όσο και αν την επέλευσή της ανήγγελλαν οι κοσμογονικές εξελίξεις των τελευταίων χρόνων στο διεθνές προσκήνιο, η κρίση αυτή επισημειώθηκε μετά τον Ιούνιο, όταν όχι μόνο οι ηγεσίες αλλά και τα απλά μέλη κλήθηκαν να πουν το μεγάλο ναι ή το μεγάλο όχι.

Η τρίτη, τέλος, τάση αφορά τους όρους της πολιτικής αντιπαράθεσης. Από τον Ιούνιο, έχει κανείς την αίσθηση ότι, παρά τη διακηρυγμένη πρόθεση να μην αγγιχτούν βασικά προβλήματα και να μετατεθεί η αντιμετώπισή τους στο απώτερο μέλλον, ο πολιτικός διάλογος διεξάγεται πάνω σε πραγματικά θέματα και όχι σε ψευδεπίγραφα. Χωρίς να έχουν ακόμη εξοβελίσει τα στεία συνθήματα, τα επιχειρήματα ανθίζουν. Με αποτέλεσμα, να επιτυγχάνονται συγκλίσεις εκεί που ως πρόσφατα ανέμενε κανείς ότι μόνον η λογική του ισχυρότερου μπορεί να επικρατήσει.

Οι τάσεις αυτές συνθέτουν, κατά τη γνώμη μου, το καινούργιο στοιχείο του φετινού καλοκαιριού. Συνιστούν άραγε συγκυριακά φαινόμενα ή την απαρχή μιας νέας περιόδου; Μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα αυτό θα δώσουν ασφαλώς οι κάλπες. Από εκεί και πέρα, εναπόκειται στον καθένα μας να αναλάβει τις ευθύνες του.

N.K.A.

Ιδεολογικές και πραγματικές σφαίρες

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ του Παύλου Μπακογιάννη δεν είναι απλώς μια ακόμη αποτρόπαιη τρομοκρατική πράξη στην ήδη μακρά σειρά των εγκλημάτων της 17ης Νοέμβρη. Δεν είναι μόνο η ιδιότητα του θύματος και η στιγμή της δολοφονίας που την κάνουν ιδιαίτερα σοβαρή, αλλά, κυρίως, η διάχυτη εντύπωση ότι είχε προαγγελθεί πολιτικά. Και η μεν τρομοκρατία δεν είναι πολιτική, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί πολιτικά.

Ο τρομοκράτης δεν κάνει πολιτική επειδή θεωρεί ότι δεν υπάρχουν πολιτικοί και ιδεολογικοί αντίπαλοι, αλλά εχθροί που πρέπει να εξοντωθούν. Η εξόντωση του εχθρού δεν είναι πολιτικός σκοπός αλλά στρατιωτικός. Η αντικατάσταση της πολιτικής από τη στρατιωτική λογική καθιστά αδύνατη τη λειτουργία της δημοκρατίας και στο σημείο αυτό συγκλίνουν οι επιδιώξεις της τρομοκρατίας με το φασισμό και την τυραννία.

Η τρομοκρατική δραστηριότητα από μόνη της δεν θα καταφέρει ποτέ την αυτοκτονία της κοινωνίας. Κι αν αυτό αποδείχτηκε στην Ιταλία, όπου οι τρομοκράτες είχαν ρίζες και σοβαρά ερείσματα, ακόμη περισσότερο ισχύει για την Ελλάδα, όπου όχι μόνο δεν έχουν κανένα λαϊκό έρεισμα, αλλά ούτε καν τη δυνατότητα να αποκτήσουν. Οι εγκληματικές ενέργειες της 17ης Νοέμβρη είναι ασφαλώς οδυνηρές, στον βαθμό, όμως, που είναι πολιτικά απομονωμένες δεν απειλούν τη δημοκρατία. Η τελευταία, όμως, δολοφονία ήταν πολιτικά απομονωμένη;

Εδώ και καιρό, από ορισμένους πολιτικούς κύκλους που έχουν ως σημείο αναφοράς την «Αυριανή», καλλιεργείται μια φασίζουσα ιδεολογία που κινείται στο ίδιο μήκος κύματος με τους τρομοκράτες. Οι πολιτικοί αντίπαλοι εμφανίζονται ως εχθροί, «πουλημένοι», «προδότες», «πράκτορες». Το ίδιο το τελευταίο θύμα, ο Π. Μπακογιάννης, ήταν, μαζί με τους Μητσotάκη, Φλωράκη, Κύρκο, επιφανής «εχθρός». Η 17η Νοέμβρη δέχθηκε μομφή επειδή απραγούσε. Να υποθέσουμε, άραγε, ότι θα πήρε εύσημα τώρα που έδρασε;

Όλοι ξέρουν ότι ανάμεσα στα λόγια και τις πράξεις υπάρχει άβυσσος και δεν είμαστε διατεθειμένοι να συνδέσουμε αιτιωδώς τα δημοσιεύματα της «Αυριανής» με το έγκλημα της 17ης

Νοέμβρη. Πώς, όμως, να μη συμφωνήσουμε με τον Χ. Φλωράκη που μίλησε για «ηθελημένη ή αθέλητη ιδεολογική προπαρασκευή» και έδειξε το επικίνδυνο συγκρότημα του Ταύρου απ' όπου εκπορεύονται φανατισμός, μίσος και διχασμός;

Αλλά και η «Αυριανή» από μόνη της, όσο δηλητήριο και να χύνει, δεν αρκεί για να πλήξει καίρια τη δημοκρατία. Ο κίνδυνος γίνεται σοβαρός από το γεγονός ότι αντλεί τη δύναμή της, στηρίζεται και στηρίζεται σε πολιτικές δυνάμεις που βρίσκονται μέσα στο ΠΑΣΟΚ, μέσα στο κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Ο συνολικός πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ ασφαλώς και δεν ταυτίζεται με την πολιτική της «Αυριανής». Αλίμονο αν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Ποιος, όμως, αμφισβητεί ότι και στην ηγεσία και στη βάση του ΠΑΣΟΚ υπάρχουν αρκετοί που υιοθετούν τον εμπρηστικό και διχαστικό λόγο της εφημερίδας και ακόμη περισσότεροι που, άλλοι δύσκολα άλλοι ευκολότερα, συζούν με τον αυριανισμό;

Και στο φαινόμενο του αυριανισμού το χειρότερο δεν είναι η χυδαιότητα ή ο κιτρινισμός, που πράγματι χαρακτηρίζουν μερίδα του Τύπου και στα λόγια απ' όλους καταδικάζονται, αλλά η επικίνδυνη λογική που αρχίζει με το περιβόητο «δεν δικαιούσθε δια να ομιλείται» και υποθάλλει το «δεν δικαιούσθε να υπάρχετε».

Από τη μία άκρη στην άλλη υπάρχει απόσταση που κανείς δεν θέλει να μικρύνει. Ανάμεσα στις «ηθικές» (ή ιδεολογικές) σφαίρες και τις πραγματικές (που τόσο εύκολα εξισώνει ο κ. Γεννηματάς) δεν είναι αναγκαίο να υπάρχει αιτιώδης συνάφεια. Ασφαλώς δε ανάγονται σε δύο διαφορετικής τάξης ζητήματα.

Η αντιμετώπιση και σύλληψη όσων χρησιμοποιούν αληθινές σφαίρες είναι κυρίως αρμοδιότητα των δικαστικών αρχών, οι οποίες κατά γενική ομολογία είναι στη χώρα μας ασυνχώρητα ανάκανες. Όχι μόνο διότι δεν έχουν τίποτε να επιδείξουν στον αγώνα κατά της τρομοκρατίας, αλλά επειδή με ζήλο αποπροσανατολίζουν, είτε με διαρροές που ενοχοποιούν άσχετους (Κοροβέσης) είτε με ενέργειες εντυπωσιασμού (έρευνα στο σπίτι του Ζιάγκα).

Μπροστά σ' αυτή την απαράδεκτη

κατάσταση, οι φωνές που ακούγονται για την ανάγκη θέσπισης ειδικού αντιτρομοκρατικού νόμου, λες και το πρόβλημα έγκειται στο γενικό θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας κι όχι στην οργάνωση, διοίκηση και στελέχωση των δικαστικών αρχών, επιτείνουν τη σύγχυση. Όπου, στο εξωτερικό, χρειάστηκε η προσφυγή σε έκτακτα μέτρα, αυτό ασφαλώς δεν έγινε σαν άλλοθι μιας ανίκανης αστυνομίας, αλλά για την αντιμετώπιση μιας σοβαρής απειλής εναντίον της κοινωνικής συμβίωσης και της δημοκρατίας, και σε κάθε περίπτωση δεν έγινε ελαφρά τη καρδία, ούτε υπήρξε άμοιρη δυσάρεστων συνεπειών. Αντί, λοιπόν, να δημιουργούνται πολιτικά ζητήματα εκεί που δεν υπάρχουν, ας βρεθούν οι λύσεις για τη σωστή και αποτελεσματική οργάνωση της δίωξης της τρομοκρατίας.

Η αντιμετώπιση, όμως, όσων χρησιμοποιούν ιδεολογικές σφαίρες κατά της δημοκρατίας δεν είναι διοικητικό αλλά κατ' εξοχήν πολιτικό ζήτημα, το οποίο απαιτεί αρραγές μέτωπο όλων των πολιτικών δυνάμεων. Σ' αυτό το, κεντρικό για τη δημοκρατία, πολιτικό ζήτημα το ΠΑΣΟΚ οφείλει να πάρει μια ξεκάθαρη θέση, όχι όπως κάνει μέχρι τώρα με συμψηφισμούς διαφόρων δηλώσεων του Λαλιώτη με δηλώσεις διαφόρων Πάγκαλων, αλλά ως κόμμα, επίσημα, ρητά, έμπρακτα. Με αρχηγό, όμως, έναν άνθρωπο, ο οποίος δηλώνει ότι πρέπει να ηττηθεί η Δεξιά διότι θα έχουμε «ή δημοκρατία ή Νέα Δημοκρατία. Και τα δύο δεν πάνε μαζί», είναι φανερό πως τέτοιο μέτωπο δεν υπάρχει. Το σοβαρότερο πρόβλημα για τη δημοκρατία μας είναι τα ιδεολογικά πλήγματα που δέχεται από τον αυριανό παπανδρεισμό.

Το παρήγορο είναι ότι η σημερινή Αριστερά δεν διαπραγματεύεται τη δημοκρατική ιδεολογία, κι όσο το ΠΑΣΟΚ την υποτιμά τόσο απομακρύνεται από την Αριστερά. Απελπιστικό, όμως, είναι ότι ένα μεγάλο κόμμα του ελληνικού λαού είναι εγκλωβισμένο σε μια επικίνδυνη πολιτική, που του επιβάλλει ένας αρχηγός ο οποίος όλο και πιο πολύ ταυτίζεται και λειτουργεί με ότι πιο παρωχημένο υπάρχει στην πολιτική ζωή του τόπου μας.

Σταύρος Τσακυράκης

Σημ.: Το πρώτο μέρος του σχολίου αυτού πρωτοδημοσιεύθηκε στην «Αυγή» (30.9.1989).

...Και μισό κιλό κοινωνιολογία... (ιδέες, φάρσες και καταγραφές)

Η φάρσα:

Το σκίτσο του Κ. Μητρόπουλου είχε έναν έντονο σαρκασμό. Η κυρία, ψωνίζουσα στον μπακάλη, προσθέτει μια ακόμα παραγγελία, στην ήδη μεγάλη τσάντα που γέμιζε ο καταστηματάρχης.

«Και μισό κιλό κοινωνιολογία παρακαλώ...!»

Η ζωή:

Οι Άγγλοι, το Βήμα και ο Στ. Χαϊκάλης, φέρνουν όμως την πραγματικότητα να ενίσταται στη φάρσα. Η εικόνα της γελοιογραφίας δεν δικαιολογεί τέτοιους σαρκασμούς, θα μπορούσε να πει ο Στ. Χαϊκάλης αρθρογραφώντας στο Βήμα της 20.8.89 και μεταγράφοντας τα όσα πρόσφατη αγγλική έρευνα διαπίστωσε.

Γράφει: «Έρευνα που πραγματοποίησε ειδική ομάδα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης έδειξε ότι, όσο και αν φαίνεται απίστευτο, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό αναγνωστών εφημερίδων, διαβάζει με προσοχή τις στήλες που παρακολουθούν τα βήματα της επιστήμης».

Η φάρσα:

Έτερος σαρκαστής - γελοιογράφος, ο Φάιφερ, τοποθετεί τον εξής μονόλογο στα χείλη μοναχικού ακροατή τηλεοπτικών εκπομπών:

«Πολύ πρωινά νέα, πρωινά νέα, μεσημβρινά, βραδινά, μεταμεσονύχτια, ειδησεογραφικές εκπομπές, διάλογοι. Περισσότερα νέα απ' οποιαδήποτε άλλη ε-

ποχή στην ιστορία. Τώρα είναι επίκαιρη η επιδημία φαρμακομανίας. Δεν ανησυχώ όμως. Την επόμενη εβδομάδα δεν θ' αποτελεί είδηση. Θα υπάρχουν νεότερα νέα».

Και καταλήγει: «Γι' αυτό λατρεύω τα νέα. Είναι ενημερωτικά, χωρίς να είναι σοβαρά!»

Η ζωή:

«Το εντυπωσιακό επίσης είναι», γράφει ο Στ. Χαϊκάλης, «ότι η πλειοψηφία των αναγνωστών προτιμά τα ρεπορτάζ πάνω σ' επιστημονικά θέματα, παρά τις πρακτικές αναλύσεις ή τις σελίδες των σπορ».

Η καταγραφή:

«Υπάρχει πρόβλημα στην επικοινωνία ανάμεσα στην επιστημονική κοινότητα και το ευρύ κοινό», διαπιστώνει ο πιο έγκριτος περί της επιστήμης Έλληνας δη-

μοσιογράφος. «Σημαντικό ρόλο σ' αυτή την αντιφατική σχέση, παίζουν τα πάσης φύσεως μέσα μαζικής ενημέρωσης (Μ.Μ.Ε), που αναλαμβάνουν την αποστολή της διαμεσολάβησης και -κυρίως- της εξαιρετικά δύσκολης διαμεσολάβησης. Μια πρόσφατη έρευνα στη Μ. Βρετανία δείχνει ακριβώς τα απίστευτα εμπόδια που υπάρχουν στην ενημέρωση των πολιτών για τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις».

Η ιδέα:

- Αν, προσωρινά και για τις ανάγκες του κειμένου αυτού, αγνοήσουμε τον Μακ Λούαν και θεωρήσουμε ότι το μέσον δεν εμπιρεύει κανένα μήνυμα.

- Αν αναζητήσουμε τους «υπεύθυνους» γι' αυτή την προβληματική μη-επικοινωνία, ανάμεσα στους δύο μοναδικούς ενδιάμεσους συντελεστές. Τους επιστήμονες και τους δημοσιογράφους.

- Αν σχηματοποιήσουμε, τέλος, αυθαίρετα κάποιες έννοιες, θεωρώντας ως «επιστήμονες» αυτούς που έχουν κύριο έργο τη θεραπεία της έρευνας και της γνώσης, «δημοσιογράφους» δε αυτούς που διακονούν τη γραπτή ή προφορική διαμεσολάβηση μεταξύ γεγονότος και δέκτη.

Τότε έχουμε:

Η φάρσα:

Καρικατούρα δημοσιογράφου αλά Κ. Μητρόπουλος.

Φέρελπις νέος, μετά υπογωνίου και μαγνητοφώνου εικονίζεται φέρων μικρόφωνο ενώπιον συνεντευξιαζομένου. Ο δημοσιογράφος δείχνει να καταγράφει απλά τα όσα ακούγονται. Μόνο που ο συνεντευξιαζόμενος φαίνεται πως δηλώνει μόνο τα όσα χαρακτηριστικά ορίζονται ως «μπλα-μπλα». Ο γελοιογράφος το αποτυπώνει ως ένα μεγάλο αριθμό πανομοιότυπων «μπλα-μπλα», που με τη σειρά τους σχηματίζουν ένα τεράστιο «μπλα-μπλα» πάνω από το κεφάλι του.

Η ιδέα:

Να φταίει το χαμηλό, κατά μέσο όρο, μορφωτικό επίπεδο των δημοσιογράφων;

Η αντίληψη που τον θέλει «πασπαρτού» που ανοίγει κάθε πόρτα και γράφει με την ίδια ευκολία για βιασμούς και πυρηνική φυσική, ποδόσφαιρο και διπλωματικές αναλύσεις;

ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ

Μήπως φταίει η δομή των εφημερίδων, που αναζητά επι-στήμονες, αλλά ακόμα και τους τυπικά πτυχιούχους διαχέει σε τέτοιο βαθμό, ώστε η προσέγγισή τους σε δεκάδες διαφορετικά θέματα καταλήγει να γίνεται επιδερμική και «λίγη»;

Να 'ναι ο εκμαυλισμός που συνεπάγεται η απασχόληση σε τρεις ή τέσσερις εφημερίδες ή ραδιόφωνα και η επακόλουθη μείωση του χρόνου αναζήτησης βάθους ή έκτασης στα γεγονότα;

Όποια και να είναι η αιτία, οι δημοσιογράφοι έχουν ένα μεγάλο μερίδιο ευθύνης.

Η φάρσα:

Η Μαφάλντα (ηρωίδα του Κουίνο) λέει στον Μιγκουελίτο: «Στον κόσμο συμβαίνουν πράγματα σημαντικά. Γεγονότα που αλλάζουν ξαφνικά την πορεία της ανθρωπότητας».

Και ο Μιγκουελίτο (κραυγάζοντας απεγνωσμένα): «Μη μου τα θυμίζεις, βρε παιδί μου. Γιατί νομίζεις ότι εγώ διαβάζω μόνο φωτορομάντζα;»

Η ιδέα:

Γράφει ο Στ. Χαϊκάλης:

«Το ζήτημα είναι πόσο και πώς κατανοούν οι πρόθυμοι αναγνώστες τις επιστημονικές αναλύσεις;»

Υπονοώντας φυσικά και την ευθύνη των επιστημόνων.

Η φάρσα:

Διάλογος του μελλοθάνατου με τον Μοντεχρήστο (ήρωες αμφότεροι του Αρκά).

«Είναι εδώ ένας κατάδικος που παλιά ήταν σπουδαίος συγγραφέας. Σκέψου ότι τον πρώτο καιρό στη φυλακή έβγαλε δύο καταπληκτικά μυθιστορήματα. Μετά από

είκοσι χρόνια όμως εδώ μέσα έχασε πια τη φαντασία του», πληροφορεί ο δεύτερος και απορημένος ο πρώτος ρωτάει:

«Βγάζει ακόμα βιβλία;»

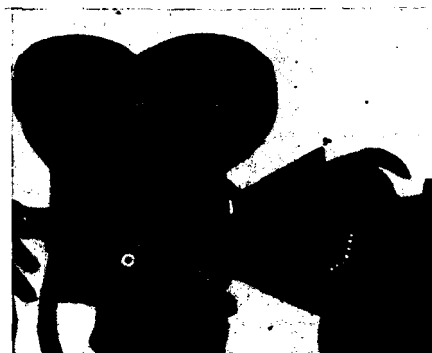
«Ναι», απαντάει ο Μοντεχρήστος, «μόνο που το τελευταίο του, είναι ένα ...μπλοκ για σημειώσεις!».

Η ιδέα:

Ο επιστημονικός λόγος, από τη φύση του, είναι δύσκολος. Πρέπει να 'ναι αναλυτικός. Σύνθετος. Άρα δυσνόητος για τους πολλούς.

Αλίμονο αν κατέβαινε το επίπεδο του προβληματισμού. Δύο φορές αλίμονο αν ο λόγος αγνόησει τη συνθετότητα των επιχειρημάτων. Απλός λόγος ή μάλλον κατανητός από τους πολλούς λόγος ισον μη επιστημονικός λόγος. Και τρεις φορές αλίμονο σ' όποιον υποταχτεί στα όσα ο απλός κοσμάκης –οι αδαείς– θεωρεί ως προϋπόθεση για να διαβάσει. Δηλ. σύντομα κείμενα, περιεκτική και ελκυστική γραφή. Το επιστημονικό έργο δεν απλοποιείται χωρίς ν' αλλοιωθούν τα νοήματά του. Αν θέλει ο οποιοσδήποτε να το προσεγγίσει, να το προσεγγίσει «σωστά». Ει-δάλλως, ας μην το προσεγγίσει (και φυσικά ο οποιοσδήποτε αυτό ακριβώς κάνει!).

Άλλωστε άλλοι επιστήμονες παραμένουν οι αναφορές του επιστήμονα. Αυτοί τον κρίνουν, τον αξιολογούν. Και φυσικά δεν συγχωρούν τον ...εκχυδαισμό της επιστήμης.

Η φάρσα:

Δεν είχε βέβαια ακριβώς αυτό ως στόχο του σαρκασμού του ο Αρκάς. Έχει όμως μια αναλογία που σπάει –κυριολεκτικά– κόκαλα!

Λέει ο γνωστός κόκκορας:

«Άραγε υπάρχει τρόπος να ξεφύγει κανείς από τα προβλήματά του; Υπάρχει τρόπος να απαλλαγεί από το άγχος και την πίεση; Υπάρχει διέξοδος από την κατάρτιση και την μελεγχολία; Μπορεί κανείς να γίνει ευτυχισμένος φεύγοντας από τη σκληρή καθημερινότητα;»

Και απαντάει το γνωστό γουρουνάκι μ' ένα συντριμμένο κι ελαφρά αποβλακωμένο βλέμμα:

«Εεε; Για πες μου ξανά την πρώτη ερώτηση».

Η ιδέα:

Στην «πιάτσα» των δημοσιογράφων οι εκφράσεις «το πάει στο επιστημονικό», «πολύ επιστημονική ανάλυση ή γραφή» κ.λπ. είναι συνώνυμες με την αποτυχία και την δημοσιογραφική ανικανότητα.

Στην «πιάτσα» των επιστημόνων οι εκφράσεις «δημοσιογραφικό κείμενο», «δημοσιογραφική γραφή» κ.λπ. είναι συνώνυμες με τον χαμηλού επιπέδου επιστημονικό λόγο και την έλλειψη επιστημονικών δυνατοτήτων.

Η φάρσα:

Ο Κ. Μητρόπουλος σατιρίζει πολύ εύστοχα και τους δυο.

– Το σκίτσο του για τους δημοσιογράφους σατιρίζει τόσο τον εθισμό του κοινού, που εντυπωσιάζεται με ανούσια –πλην γαργαλιστικά– θέματα (όχι χωρίς δική τους ευθύνη), όσο και το μπουμε-ραγκ που προκύπτει όταν προσπαθούν να γράψουν κάτι πιο σοβαρό.

Η εικόνα δείχνει τους πέντε επιβάτες του λεωφορείου, να κάθονται ο ένας δίπλα στον άλλο.

Όλοι κρατούν ανοιχτές τις εφημερίδες τους και διαβάζουν. Από τους τίτλους διαπιστώνουμε ότι οι δύο στ' αριστερά και οι δύο στα δεξιά διαβάζουν για κάποια σοβαρά ζητήματα.

Και οι τέσσερις όμως έχουν στρέψει το βλέμμα «λαθραναγινώσκοντας» την εφημερίδα του μεσαίου επιβάτη. Ο τίτλος της είναι χαρακτηριστικός: «Νέο σκάνδαλο στη ζωή της τάδε ηθοποιού».

– Το σκίτσο του για τους επιστήμονες είναι πιο γνωστό. Σ' έναν πίνακα τοίχου ο επιστήμονας έχει γράψει δεκάδες μαθη-

ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ

ματικούς τύπους. Δίπλα του, σε στάση προσοχής, ο ΕΣΑτζής (της εποχής) στέκει ως φύλακας. Άγριος και πολύ-πολύ προστατευτικός.

Η ιδέα:

Ο δημοσιογράφος που επιμένει στην αναλυτική και σε βάθος αναζήτηση είναι «μη αποδεκτός» στο χώρο των Μ.Μ.Ε.

Ο επιστήμονας που επιμένει ότι η μετατροπή του επιστημονικού λόγου σε απλό, σύντομο, κατανοητό και ελκτικό μήνυμα, δεν μειώνει ούτε στο ελάχιστο την επιστημονική αρτιότητά του, είναι το ίδιο «μη αποδεκτός» στους δικούς του κύκλους.

Αποτέλεσμα; Αυτή η εκατέρωθεν απώθηση επιτείνει το πρόβλημα.

— Η δημοσιογραφική δουλειά γίνεται ολοένα και πιο επιφανειακή (με ουσιαστική συμβολή σ' αυτό μιας, κατά τ' άλλα, ορθότατης απώθησης για τα απολιθώματα του αυτοαποκαλούμενου επιστημονικού λόγου).

— Και ο επιστημονικός λόγος μετατρέπεται, ολοένα και περισσότερο, σε απωθητικό μήνυμα, με περιεχόμενο, συχνά, εκτός τόπου και χρόνου. (Με ουσιαστική συμβολή και εδώ των εξίσου ορθά αντιδρώντων επιστημόνων στον αγοραίο λόγο που έχει πια μετατραπεί σε «εικόνα» και χαϊδεύει τις πιο απλοϊκές ανθρώπινες ανάγκες.)

Η ανικανότητα είναι αμοιβαία, οι ευθύνες διττές και οι επιπτώσεις επί των κεφαλών ...αλλήλων.

Η καταγραφή:

Δηλώνω άτυχος, όντας διχασμένος.

Ανησυχώ τόσο για την επαγγελματική μου καριέρα, όσο και για την κοινωνική μου καταξίωση!!!

Ως δημοσιογράφος, κατ' επάγγελμα, και επιστήμων, κατά βεβαίωση πανεπιστημιακή, βρίσκομαι καθημερινά μεταξύ

Σκύλας και Χάρυβδης. Επί της τραπέζης του Προκρούστη. Ανάμεσα στις Συμπληγάδες Πέτρες.

— Η άρνηση κάποιου να γίνει «κανονικός επιστήμονας» (όπως το εννοούν όμως κάποιοι επιστήμονες) και «κανονικός δημοσιογράφος» (όπως το εννοούν με τη σειρά τους κάποιοι δημοσιογράφοι) φεβάται ότι προδιαγράφει τα όρια του μέλλοντός του!!!

Η ιδέα:

Η πεποίθηση είναι αδιάσειστη. Τόσο οι μεν όσο και οι δε είναι αμετάπειστοι. Η επικοινωνιακή τους αντίληψη (και οι σχετικές επιλογές τους) είναι ορθότατες. Των άλλων απόλυτα λαθεμένες. Σ' αυτούς λοιπόν η ευθύνη για τη λύση του προβλήματος, που έθεσε με την έρευνά της και η ερευνητική μονάδα του Παν/μίου της Οξφόρδης. Κάποτε προτείνεται ...τρίτη λύση. Ομονοούντες αμφότεροι, τα ρίχνουν ...στους πολλούς. Αυτοί φταίνε που δεν καταλαβαίνουν, αποστρέφουν το βλέμμα, κλείνουν το κουμπί.

«Εμείς προσπαθούμε, αυτοί δεν προσπαθούν να μας καταλάβουν»!!!

Η φάρσα:

Πάλι ο Κ. Μητρόπουλος με το δηκτικό πενάκι του.

Στην εικόνα ένα ζευγάρι. Καθισμένοι και οι δύο στο τραπέζι.

Η γυναίκα μιλάει. Λέει τόσα πολλά που μόνο ένας πολύ μεγάλος κύκλος πάνω απ' το κεφάλι της, χωράει τις λέξεις που συμβολικά τοποθετεί εκεί ο σκιτσογράφος.

Στο τέλος ο σιωπηλός άνδρας αντιδρά. Απαντάει ψυχρά και μονολεκτικά. Λέει απλά «όχι».

Η κατάθεση:

Καταγράφω μια ένσταση. Η διάκριση δημοσιευμάτων ή εκπομπών, σε επιστημονικές από τη μια και άλλες από την άλλη (πολιτικές, αθλητικές, κοινωνικές κ.λπ.), διακριτές μεταξύ τους, είναι βαθύτατα λαθεμένη και εξόχως επικίνδυνη.

Η γκετοποίηση δηλ. του επιστημονικού λόγου σε ειδικές στήλες ή εκπομπές μπορεί να βολεύει και να προσφέρει άλλοθι, αναπαράγει όμως αντικειμενικά τόσο την επιφανειακή προσέγγιση από την μεριά των δημοσιογράφων, όσο και την εκτός τόπου και χρόνου ενσασχόληση των επιστημόνων.

Ο επιστημονικός λόγος είναι υποχρεωμένος να τοποθετείται σε κάθε θέμα. Κοινωνικό, πολιτικό, αθλητικό κ.λπ. Αυτό είναι άλλωστε και το μεγάλο ζητούμενο. Επιστημονικός λόγος όχι μόνο για τα επιστημονικά θέματα, αλλά και για τα θεωρούμενα ως μη επιστημονικά.

— Εκεί δοκιμάζεται ο επιστήμονας!

— Εκεί προκαλείται ο δημοσιογράφος!

Ο επίλογος (και η αφετηρία...):

Η ερευνητική ομάδα της Οξφόρδης, το Βήμα και ο Στ. Χαϊκάλης απέδειξαν το τέλος των ψευδαισθήσεων και των αμοιβαίων άλλοθι.

Η ζήτηση για ...«μισό κιλό κοινωνιολογία» δεν είναι πια αντικείμενο σάτιρας. Είναι αποδεδειγμένα δεδομένη. Το ίδιο αποδεδειγμένα πια λαθεμένη είναι και η μορφή της επικοινωνίας ή διαμεσολάβησης.

— Ιδού η Ρόδος λοιπόν!

— Ιδού πεδίο δόξης (και πρόκλησης) λαμπρό!

Ζητείται «τομή» «χρυσή», ριζοσπαστική, χρηστική, και χρήσιμη.

Νικήτας Λιοναράκης

Υ.Γ.: Τα Σύγχρονα Θέματα δεν έχουν (ευτυχώς) υιοθετήσει ακόμα τις ...αφιερώσεις της «ελεύθερης ραδιοφωνίας». Ας μου επιτραπεί όμως μία και μόνη εξαίρεση.

Όλα τα παραπάνω αφιερώνονται εξαιρετικά στους: Νίκο, Κώστα, Θανάση, Σωτήρη, Γιώργο, Αρίστο, Γιώργο, Λούση, Αλέξανδρο-Ανδρέα, Δημήτρη, Σαράντη, Αχλλέα, Τάκη, Στέφανο, Γιώργο, Σάββα και Γιώργο.

Το κυκλοφοριακό χάος στην Αθήνα και ο κίτρινος ποταμός των ταξί

Η ΕΚ περιτροπής κυκλοφορία των ταξί στον εσωτερικό δακτύλιο της Αθήνας, μετά από επιτυχή εφαρμογή αρκετών μηνών, καταργήθηκε. Τώρα, στο κέντρο της Αθήνας κυκλοφορούν ελεύθερα όλα τα ταξί, μονά-ζυγά. Αυτό έγινε σε μια εποχή που ακόμη και οι ταξιτζήδες, που διαμαρτύρονταν τις πρώτες εβδομάδες του μέτρου, παραδέχθηκαν ότι βελτιώνει τις κυκλοφοριακές συνθήκες στο κέντρο της πόλης, χωρίς να περικόπτει το εισόδημά τους.

Πέρασαν αρκετά χρόνια μέχρι να κατανοήσουν οι Αθηναίοι ότι η σημαντικότερη αιτία για την ατμοσφαιρική ρύπανση, ιδιαίτερα στο κέντρο της πόλης, είναι τα αυτοκίνητα. Αργότερα, άλλες μελέτες έδειξαν ότι τα νηζελοκίνητα ταξί ρυπαίνουν κυρίως με τον καπνό που εκπέμπουν. Η Αθήνα, ως γνωστόν, έχει ένα στόλο ταξί που πριν ένα-δύο χρόνια υπολογίζονταν σε 13-15.000, πράγμα που είναι ίσως μοναδικό στην Ευρώπη (το Λονδίνο ή το Παρίσι έχουν 9-10.000 ταξί). Μετά το ξεκαθάρισμα των 2-3.000 παράνομων ταξί που κυκλοφορούσαν, πιθανόν έχουν μείνει τώρα 12-14.000 ταξί.

Από μελέτες που έκανε τα τρία τελευταία χρόνια ο ΟΑΣ (Οργανισμός Αστικών Συγκοινωνιών) σε ημέρες απεργίας των ταξί και σε κανονικές ημέρες βρήκε ότι η ταχύτητα των λεωφορείων μέσα στο δακτύλιο αυξανόταν κατά 30% περίπου, όταν τα ταξί είχαν απεργία. Αυτό σημαίνει πολλά πράγματα από άποψη κυκλοφορια-

κού φόρτου και αριθμού στάσεων που κάνουν τα τροχοφόρα στο κέντρο της πόλης. Τα τροχοφόρα που σταματούν και ξεκινούν πολλές φορές ή βρίσκονται σε στάση αναμονής με αναμμένη τη μηχανή ρυπαίνουν περισσότερο και μάλιστα με ρύπους που συμβάλλουν ουσιαστικά στο φωτοχημικό νέφος.

Το βασικό πρόβλημα σήμερα στο κέντρο της Αθήνας είναι το κυκλοφοριακό. Η πόλη έχει ακόμη τα τεράστια προβλήματα της πυκνής δόμησης, της έλλειψης πρασίνου, των σκουπιδιών και της υπέρμετρης συσσώρευσης υπηρεσιών και εμπορικής δραστηριότητας: 4,5 εκατομμύρια άνθρωποι, σε μερικά τετραγωνικά χιλιόμετρα.

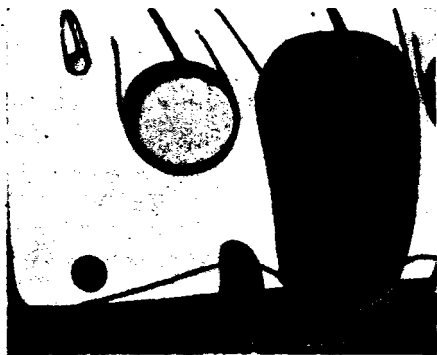
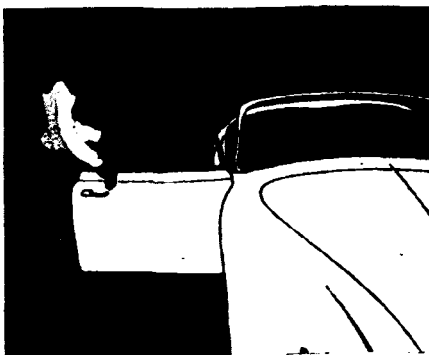
Κάθε λοιπόν περιορισμός της κίνησης τροχοφόρων στο κέντρο της Αθήνας θα αυξήσει τις δυνατότητες για πιο άνετη κυκλοφορία των λεωφορείων, τρόλεϋ, υπόλοιπων ταξί και ιδιωτικών αυτοκινήτων. Θα δώσει στους πεζοδρόμους τη δυνατότητα να περπατούν με μεγαλύτερη άνεση στα πεζοδρόμια (κατελιγμένα συχνά από παράνομες σταθμεύσεις) και να διασχίζουν τους δρόμους χωρίς να απειλούνται από

οδηγούς που θέλουν να πάνε στις εργασίες τους και γίνονται όλο και πιο επιθετικοί όταν καθυστερούν.

Αυτό το φαινόμενο της κυκλοφοριακής συμφόρησης στο κέντρο της πόλης δεν είναι ελληνικό φαινόμενο. Ήδη όλες οι πρωτεύουσες της Ευρώπης και αρκετές μεγάλες πόλεις στη Ν. Αμερική, Ασία και Αφρική αντιμετωπίζουν το κυκλοφοριακό χάος στις ώρες αιχμής και φυσικά αυξημένα προβλήματα ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Το αυτοκίνητο πλέον έχει καταστεί κατάρτα του μοντέρνου πολιτισμού μας. Πέρα από τα 100.000 θύματα των τροχών στον πλανήτη μας κάθε χρόνο, το αυτοκίνητο έχει αλλάξει τον τρόπο ζωής και τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε πολλά πράγματα για τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Όπως έχει ονομαστεί τελευταία, αποτελεί «θανατηφόρο θέλγητρο».

Ορισμένα επιχειρήματα λοιπόν, ότι τελικά τα μισά ταξί όταν κυκλοφορούν μαζί με τα άλλα μισά δεν συνεισφέρουν παρά πάνω από 2-3% στην ατμοσφαιρική ρύπανση της πόλης και λίγο παραπάνω στο κυκλοφοριακό πρόβλημα, άρα γιατί να στερήσουμε τους κακόμοιρους τους Αθηναίους-ες από την ευχαρίστηση να ταξιδεύουν με ταξί, δεν ευσταθούν.

Η Αθήνα και ιδιαίτερα το κέντρο της πόλης πάσχει από κυκλοφοριακή συμφόρηση σ' όλη τη διάρκεια των ωρών εργασίας των υπηρεσιών και των καταστημάτων. Ο περιορισμός της κυκλοφορίας των οχημάτων θα είναι ευεργετικός για τους κατοίκους και τους εργαζομένους. Άλλωστε να μην ξεχνάμε ότι είναι πιθανόν οι τιμές των αυτοκινήτων να μειωθούν σε τέτοιο σημείο που πολλοί Αθηναίοι θα αποκτήσουν αυτοκίνητο, οι δε πλουσιότερες οικογένειες θα αποκτήσουν και δεύτερο ή τρίτο. Αναπόφευκτα ο αριθμός των Ι.Χ. στην Αθήνα θα αυξηθεί και τότε πλέον οι περιορισμοί στην κυκλοφορία θα είναι αναγκαίοι.

A.B.

20.9.89

Περί αρχιτεκτονικής ο λόγος

ΤΑ τελευταία χρόνια αναπτύσσεται στη χώρα μας μια έντονη εκδοτική δραστηριότητα γύρω από ζητήματα αρχιτεκτονικής θεωρίας. Ένας σημαντικός αριθμός κειμένων, που επηρέασαν την παγκόσμια αρχιτεκτονική σκέψη των τελευταίων ετών, μεταφράζεται στα ελληνικά, ενώ την ίδια στιγμή κάνουν την εμφάνισή τους στον περιοδικό και ημερήσιο τύπο πολλά άρθρα πάνω σε θέματα αρχιτεκτονικής θεωρίας. Η κινητικότητα αυτή είναι συνδεδεμένη με τα αρχιτεκτονικά κινήματα της Ευρώπης και της Αμερικής μετά το 1960.

Η αναζήτηση αυτή γύρω από θέματα αρχιτεκτονικής θεωρίας, που φαίνεται να απασχολεί τη σύγχρονη αρχιτεκτονική, και κυρίως ο τρόπος που συγκροτείται αυτή η αναζήτηση στον ελληνικό χώρο, ήταν η αιτία που μας οδήγησε στην πρωτοβουλία για τη δημιουργία μιας ενότητας άρθρων γύρω από τον αρχιτεκτονικό λόγο στην Ελλάδα.

Έχοντας κατά νου την ούτως ή άλλως ιδιόμορφη σχέση μεταξύ αρχιτεκτονικού λόγου και πρακτικής, και πιο συγκεκριμένα τη φύση της αρχιτεκτονικής σαν κατεξοχήν *πράξη του κτίζειν*, προσπαθήσαμε να ξεκινήσουμε ένα διάλογο για το πώς δομείται ο αρχιτεκτονικός λόγος στην Ελλάδα καθώς και για τις επιπτώσεις που έχει, αν έχει, στην αρχιτεκτονική πρακτική.

Δύο στοιχεία μπορούν να απομονωθούν σαν πιο σημαντικά σε σχέση με τον αρχιτεκτονικό λόγο στον τόπο μας.

Το πρώτο αφορά ένα γενικό χαρακτηριστικό, που δεν περιορίζεται μόνο στην αρχιτεκτονική: Την απουσία βασικών κειμένων που επηρέασαν την παγκόσμια αρχιτεκτονική σκέψη των τελευταίων αιώνων, κείμενα που ακόμα και σήμερα αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο σύγχρονος αρχιτεκτονικός λόγος. Αναφερόμαστε εδώ στην έλλειψη γραπτού λόγου, που συνοδεύεται από την απουσία βιβλιοθηκών, των χώρων δηλαδή συσσώρευσης αυτού του λόγου.

Η δεύτερη διαπίστωση σχετίζεται αποκλειστικά με την ιδιαιτερότητα που εμφανίζει ο αρχιτεκτονικός λόγος στη χώρα μας. Πιο συγκεκριμένα με την ιδιαίτερη αδυναμία που παρουσιάζεται στο να συγκροτηθεί ένας λόγος περί αρχιτεκτονικής, σε σύγκριση με άλλους τομείς της τέχνης, όπως το θέατρο, η λογοτεχνία ή ο κινηματογράφος, όπου σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό παρουσιάζεται ένας συγκροτημένος θεωρητικός και κριτικός λόγος. Σε μια τέτοια σύγκριση, η ελληνική αρχιτεκτονική παρουσιάζει τις ίδιες ίσως αδυναμίες που εμφανίζουν η ζωγραφική και η γλυπτική. Χαρακτηριστικό της αδυναμίας αυτής είναι ότι η εκδοτική «έκρηξη» των τελευταίων ετών, και γενικότερα η κινητικότητα που παρουσιάζεται, είναι αποσπασματική και κατακερματισμένη. Στηριγμένη στην πρωτοβουλία και την καλή διάθεση μεμονωμένων ατόμων, για την ώρα τουλάχιστον, δεν φαίνεται να οδηγεί στη συγκρότηση ενός συνεκτικού ελληνικού αρχιτεκτονικού λόγου. Σε σύγκριση δε με τη θεωρητική παραγωγή της δεκαετίας του '50-'60 και τις σημαντικές θεωρητικές συμβολές των Μιχελή – Πικιώνη – Κωνσταντινίδη, μπορούμε να μιλήσουμε για οπισθοχώρηση.

Η πρωτοβουλία μας αυτή για μια συζήτηση πάνω στο θέμα «αρχιτεκτονικός λόγος» δεν οδήγησε στα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Τα άρθρα που δημοσιεύονται εδώ αποτελούν μια πρώτη συνεισφορά στο διάλογο, ο οποίος πρόθεσή μας είναι να παραμείνει ανοιχτός και να εμβαθύνει στα καίρια ερωτήματα που αφορούν την ανάπτυξη ενός σύγχρονου αρχιτεκτονικού λόγου.

ΣΑΒΒΑΣ ΤΣΙΛΕΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ

Ο λόγος του Πικιώνη

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

Ο ΠΟΙΟΣ αρχίζει σήμερα να εξετάζει τα κείμενα του Πικιώνη έχει να αντιμετωπίσει δύο δρόμους που αλληλοσυμπληρώνονται. Ο ένας ερευνά τη σημασία που έχουν – ή μπορεί να έχουν – στο παρόν, δηλαδή τι μας λένε με τις σημερινές προοπτικές και τάσεις. Άρα, και το αν ήταν «προφητικά» ή «διαισθητικά» για όσα έμελλαν να επακολουθήσουν. Ο άλλος ερευνά τη σημασία που είχαν την εποχή που δημοσιεύτηκαν, δηλαδή την ιστορική τους υπόσταση, εάν και εφόσον βέβαια κάτι τέτοιο είναι δυνατό μέσα από αξιόπιστες μαρτυρίες, γραπτές ή έστω προφορικές. Σίγουρα, δεν μπορούμε να αποκολλήσουμε αυτά τα κείμενα από το υπόβαθρό τους, σαν άλλη μια απειλούμενη τοιχογραφία ναού που εξ ανάγκης αποτοιχίζεται, ούτε να τα δούμε σαν εξαϋλωμένα γραπτά, ξέχωρα από τη συνολική δράση του συγγραφέα τους.

Στην περίπτωση, τώρα, του Πικιώνη, το πρόβλημα διαθέτει ιδιαίτερες πτυχές, μια και τα κείμενά του (όπως και ο ίδιος) δεν ανήκουν σε κάποιο περιχαρακωμένο χώρο, όπως της αρχιτεκτονικής, αλλά επικαλύπτουν μια ακαθόριστη περιοχή, που περιέχει αρχιτεκτονική και εικαστικές τέχνες και, πέρα από αυτά, τη λογοτεχνία. Γιατί τα κείμενά του διαθέτουν σαφέστατες λογοτεχνικές αρετές, πράγμα που απορρέει άμεσα από τα εκπληκτικά διεσπαρμένα διαβάσματά του¹ αλλά και από τον κύκλο μέσα στον οποίο κινήθηκε ο Πικιώνης. Οι συναναστροφές του, οι ιδιαίτερες φιλίες του (σήμερα ικανοποιητικά τεκμηριωμένες)² υποδηλώνουν ενδιαφέροντα και ιδιαίτερες κλίσεις ενός χαρακτήρα που βρισκόταν στον αντίποδα του «τυπικού αρχιτέκτονα», δηλαδή εκείνου που ασχολείται αποκλειστικά με το επάγγελμα ή, εναλλακτικά, με τη θεωρία της τέχνης του.

Εκεί λοιπόν νιώθουμε τον έντονο πειρασμό να παρασυρθούμε και να αποθαρμάσουμε τα κείμενά του ξέχωρα από οτιδήποτε άλλο, μια και στέκουν θαυμάσια από μόνα τους, πέρα από τον τόπο και το χρόνο. Για παράδειγμα, ας πάρουμε το ποιητικό απόσπασμα της «Συναισθηματικής τοπογραφίας»:³

*Αληθινά συλλογιόμην, ω ασβεστόλιθε,
πως από τον καιρό που η διάπυση μάζα
του πλανήτη αυτού που πατάμε, ξεπετάχτηκε
από το Άστρο του Ήλιου, στριφονγυρίζοντας
ωσάν δακτύλιος γύρω του (...)
πως δεν ήταν τυχαία η θέση που πήρες μέ-*

*σα στη μάζα του, μα πως η Αρμονία του
Παντός, αυτή που καθώρισε την απόκλιση
του άξονός του, αυτή σου έταξε τούτο τον
τόπο για πατρίδα του πνευματικώτατου
σχήματός σου κάτω από έναν αιθέρα κι'
ένα φως ισάξιά σου πνευματικά.*

Σε αυτή την περίπτωση (και σε άλλες ανάλογες), ο τρόπος γραφής του Πικιώνη προσφέρεται για ενδιαφέρουσες συγκρίσεις, έστω με σύγχρονους του συγγραφείς – για παράδειγμα, τον Στρατή Δούκα ή τον Φώτη Κόντογλου – , για να μην πάμε μακρύτερα και συνεχίσουμε την αναζήτηση στην Ευρώπη του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού. Όταν μάλιστα έχει ήδη διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο Πικιώνης μεταφέρει το «κλίμα» της βικτωριανής αισθητικής στην Ελλάδα, φυσικό θα ήταν οι επιρροές να εκτείνονται και σε υφολογικά θέματα. Αλλά νομίζω πως αν συνεχίσουμε έτσι, θα χάσουμε μια σπουδαία ευκαιρία για μια συνολική εκτίμηση ορισμένων διαστάσεων του φαινομένου Πικιώνη, μια και ο ίδιος, σε καθεμιά από τις εκδηλώσεις του, φρόντιζε να διαχέει προς τα έξω το ίδιο αξιολογικό σύστημα, την ίδια κοσμοθεωρία.

Ένα απλό παράδειγμα ίσως θα ήταν χρήσιμο εδώ: η γλώσσα την οποία ο Πικιώνης επιλέγει να χρησιμοποιήσει. Θα μπορούσε κανείς να συσχετίσει τον έντονο «εκλεκτικισμό» που αποτυπώνεται στα γραπτά του, αν μετρήσουμε από πού ερανίζεται το λεξιλόγιό του. Ένας διανοούμενος που αισθάνεται το ίδιο άνετα να χρησιμοποιήσει λέξεις «ψαρεμένες» από την αρχαία γραμματεία ή τη μεσαιωνική σε οποιεσδήποτε μίξεις, θα πρέπει κανονικά να πιστεύει στη νομιμότητα να απευθύνεται σε όλο το εύρος της ελληνικής ιστορίας.

Το ίδιο άλλωστε δεν κάνει στα κτίσματά που σχεδιάζει, παράλληλα με τα κείμενα που γράφει ή με οποιεσδήποτε παράλληλες εκδηλώσεις έχει να ασχοληθεί.⁴ Ίσως μάλιστα θα άξιζε τον κόπο να δούμε ταυτόχρονα την «εξέλιξη» που είχαν η σκέψη του Πικιώνη και οι σχεδιαστικές επιλογές του. Αν πράγματι υπάρχει συγκεκριμένη «πορεία» από την αρχή προς το τέλος, δεν είναι άραγε διαφωτιστική η διαπίστωση ότι το «πέρασμα» από την αρχαιότητα προς το Βυζάντιο και τον λαϊκό πολιτισμό στα σχέδιά του συμβαδίζει με μια σταδιακή μετάβαση από τον κρυπτικό λόγο, χωρίς συγκεκριμένες αναφορές και ταυτίσεις, προς μια ολοένα

και πιο φανερή αναφορά σε κείμενα άλλων, ώσπου στο τέλος ο λόγος του Πικιώνη να φτάσει οριακά στην παράθεση σχολιασμένων αποσπασμάτων από τους αγαπημένους του συγγραφείς;⁵

Μια και το ζητούμενο εδώ είναι όμως διαφορετικό, οφείλουμε να θέσουμε δύο άλλα ερωτήματα: Ποια ήταν η συνέπεια στη μεταδοτικότητα του λόγου του Πικιώνη από τη διαχρονική αυτή αλλαγή σε «ύφος»; Πότε ήταν πιο εύληπτος, δηλαδή πιο αποτελεσματικός; Ήδη όμως έχουμε περάσει στην αναγνώριση του λόγου του Πικιώνη και αυτή η τελευταία υπόθεση μας εισάγει σε εκείνη τη σύνθετη διαδικασία που αρχικά αναφέραμε. Αν προσωρινά εγκαταλείψουμε τους συσχετισμούς με άλλους τομείς δραστηριότητάς του, χρειάζεται να ζυγίσουμε την ιδιαίτερη βαρύτητα της παραπάνω υπόθεσης. Υπάρχει τελικά διαπιστωμένη «εξέλιξη» στο πώς σκέφτεται (άρα και στο πώς γράφει) ο Πικιώνης μέσα στα σαρά-

ντα χρόνια που χωρίζουν το πρώτο του γνωστό κείμενο, «Η λαϊκή μας τέχνη κ' εμείς»,⁶ από το τελευταίο του, που μάλιστα δεν είναι καν με την αυστηρή του έννοια «γραπτό» αλλά προφορικό;⁷

Και έστω πως είναι έτσι τα πράγματα: Τι σημαίνει κάτι τέτοιο, για τον Πικιώνη πρώτα και ύστερα για τον περίγυρό του; Το ερώτημα είναι νόμιμο, γιατί μια τέτοια «αλλαγή» εμπεριέχει συνέπειες με ευρύτερες προεκτάσεις. Ήδη υπάρχει διάχυτη μια άποψη πως ο προπολεμικός Πικιώνης, με τα κείμενα που δημοσιεύει στο *Τρίτο Μάτι*,⁸ διαφέρει ποιοτικά από τον μεταπολεμικό, των «Αυτοβιογραφικών σημειωμάτων». ⁹ Τι σχέση έχει με μια πιθανή μετάβαση από κάποια νεανική ριζοσπαστικότητα (όπως δείχνει εξακολουθητικά στο Μεσοπόλεμο, ακόμα και σε ηλικία κοντά 50 χρόνων!) σε μια λιγότερο μαχητική στάση μεταπολεμικά, μιας έκδηλης ενδοστροφείας, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως περίοδος συμβιβασμού και αποδοχής; Πώς εξηγείται η αντίστοιχη «τάση», που είναι πιο φανερή και ομολογημένη π.χ. στο στενό του φίλο Φ. Κόντογλου: της βαθμιαίας μετάβασης από έναν ευρωπαϊκό τύπου εξωτισμό σε μια ιδιότυπη θρησκοληψία ανατολικού τύπου;

Όλα τα παραπάνω –και ίσως πολλά περισσότερα– μπορούν να απαντηθούν μέσα από την προσεκτική μελέτη των κειμένων του Πικιώνη. Ήδη η ομιλία του Δ. Φατούρου, το Δεκέμβριο του '87, για τον «έμμεσο» λόγο του Πικιώνη, στο Ίδρυμα

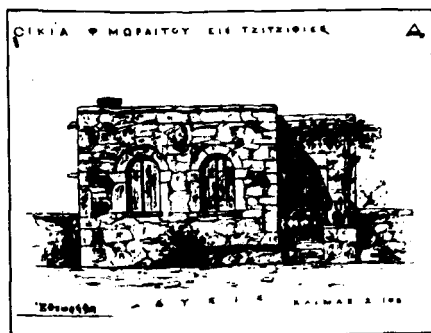
Μωραΐτη,¹⁰ πρότεινε μια διεισδυτική «ερμηνεία» του ιδιαίτερου χαρακτήρα του. Έδειξε έτσι τις ως τώρα αγνοημένες δυνατότητες που εμπεριέχονται σε μια τέτοιου είδους ανάλυση. Δεν απομένει λοιπόν παρά να γίνουν περισσότερο συστηματικές αναφορές προς ανάλογες κατευθύνσεις. Και νομίζω πως καλύτερο θα ήταν να αρχίσει κανείς από το πώς ο ίδιος έκρινε ότι λειτουργεί ο λόγος του, για να μεταβεί κατόπιν στο πώς αντιμετωπίστηκε αυτός ο λόγος από τους άλλους.

Ίσως ένα από τα βασικά στοιχεία του λόγου του Πικιώνη είναι η περιφάνη έννοια της διδασκαλίας του. Είτε μπροστά σε ακροατήριο είτε μέσα από δημοσιεύματα, ο Πικιώνης επικοινωνεί με το κοινό του με έναν εξαιρετικά ιδιότυπο τρόπο. Μια πρόσφατα καταχωρημένη μαρτυρία σχετική, του Π. Καλαντζόπουλου,¹¹ δίνει τις βασικές της συνισταμένες. Οι σπουδαστές είχαν κληθεί να σχεδιάσουν το σπιτάκι ενός φύλακα αρχαιοτήτων και ο Πικιώνης σχολιάζει τα σχέδια που του παρουσιάζουν:

Είμαστε ακόμα στην αρχή, μα δεν μας απλλάσσει αυτό, απ' την αρχή θέλει μια γεγοραδά και μια αντίληψη αλλοιώως θα μεταιοπονούμε με πράγματα όμορφα, ασχημάτιστα. [Βλέποντας ένα σχέδιο συμβατικό, λέει] Αλλά εγώ δεν ζήτησα αυτό [...] αλλά την αναίρεση της συμβατικής επισημότητας και την απάλειψη της υπαλληλικής σχέσεως ακόμη και από τον ελάχιστο ρόλο ενός φύλακος. [...] Και πώς θα μπορούσε αυτό να γίνει χωρίς τις δόθεν ρυθμολογικές προφάσεις και άλλες διάφορες μικρότητες; Εγώ νομίζω με πολλούς τρόπους. [...] Πέστε μου εσείς λοιπόν, συνέχισε ο Πικιώνης, από τα σχέδια αυτά [...] υπάρχει κάποιο που να διατυπώνει κάπως αρμοδιότερα την πρόθεσή του; [...] Το συζητούμε αυτό γιατί η αξία, η αρετή ενός σχήματος και η ένταξή του που επιχειρείται σήμερα σ' ένα φύλλο χαρτί προεικάζει εκείνο που θα γίνει αύριο στον ίδιο τον χώρο. [...] γι' αυτό την ώρα που θα επιχειρείτε να φέρετε μια γραμμή να 'χετε πάντα μπροστά στα μάτια σας την εικόνα του χώρου. [...] Πρέπει να φαίνεται πού αποσκοπούμε και μία σκέψη, όχι οποιαδήποτε, όχι η τυχούσα αλλά η πρόνοια σκέψη και το ορισμένο πάντοτε γιατί.

Με αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί και η γνωστή περιγραφή του από τον Γιώργο Μπουζιάνη,¹² όπου περιλαμβάνεται και η περιφάνη εκμυστηρέυσή του:

Είχε κάτι το μυστηριώδες η ομιλία του. [...] Σε ανάγκαζε να βρεις μόνος σου μέσα σε μιαν απεραντοσύνη τον τόπο όπου έτρεχε η δικιά του φαντασία. Πάντα, θυμάμαι, βρισκόμουν σε μια κατάσταση φόβου, μη τυγχόν το χάσο το νήμα της ομιλίας του. Κάποτε όμως έρριξε ο ίδιος το φως μέσα στα μυστηριώδη και κρυμμένα νοήματά του και με παρέσυρε και μένα μέσα σ' ένα μαγευτικό κόσμο. [...] Μα ξέρεις, δε θέλω

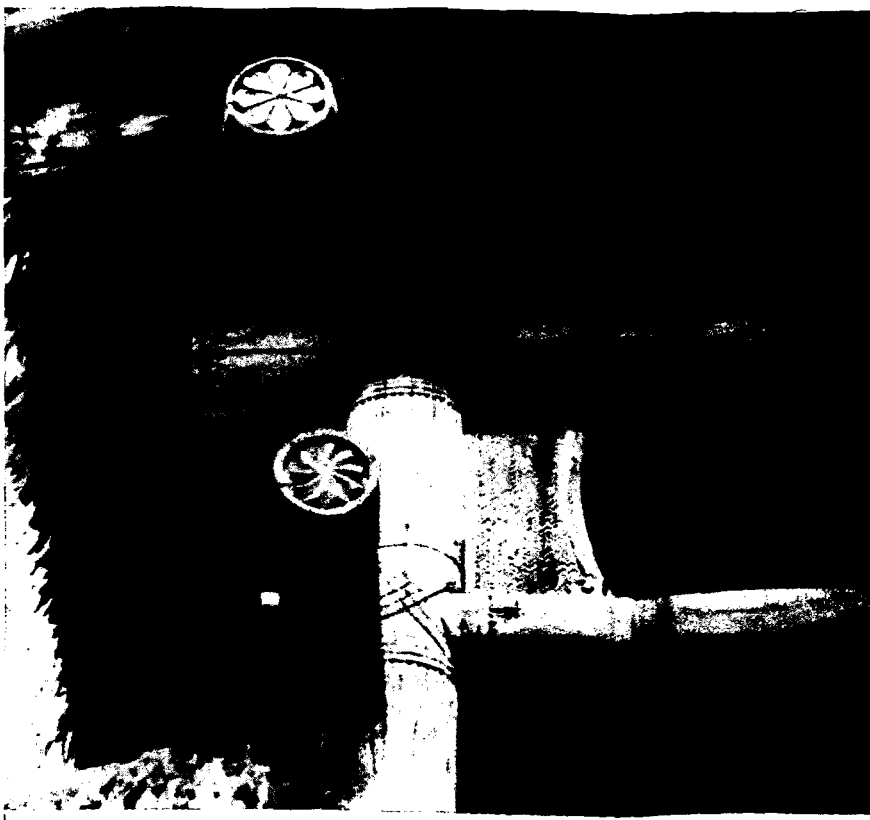

εγώ να τα κάνω αυτά, μα να γίνουν αιτία για να τα κάνουν άλλοι, η άλλη γενεά, άλλες γενεές. [...] Είχα την εντύπωση ότι κρατούσε σπόρους στη χούφτα του και τους έρριχνε περπατώντας πάνω στη γη, και ήξερε πως κάποτε θα καρποφορήσουν.

Βλέπουμε εδώ ότι υπάρχει έντονη η αίσθηση ενός ρόλου που επωμίζεται ο Πικιώνης ενσυνείδητα, ο οποίος μάλιστα διαθέτει ορισμένες ξεκάθαρες προεκτάσεις. Η έννοια του «σπόρου» που ρίχνεται ελεύθερα στο χωράφι παραπέμπει στη γνωστή ευαγγελική παραβολή του «καλού σπορέα». Πέρα από αυτό όμως, υπάρχει έντονη η έννοια της σχετικότητας του χρόνου. Πράγματι, ο Πικιώνης δεν μοιάζει να ανησυχεί για το παρόν ή το άμεσο μέλλον: όλα αυτά κάποτε θα γίνουν κατανοητά, κάποτε θα μπορέσουν να μεταμορφωθούν σε κίνητρα προς δράση – που είναι και το τελικό ζητούμενο. Γιατί, αντίθετα από την κοινή αντίληψη, ο Π. Καλαντζόπουλος μας έχει προειδοποιήσει για το πόσο λίγο ανεδάφικος ήταν στα αλήθεια ο Πικιώνης,¹³ και έχουμε τεκμήρια της συνειδητής του συμμετοχής σε όλα τα γύρω του τεκτανόμενα.¹⁴

Πρόκειται άραγε για μια φιλοσοφική ενόραση, απλά και μόνο, που τυχαίνει κάποιες στιγμές να συμπίπτει με καιρία προβλημάτων της εποχής του, όπως ας πούμε ένας προφητικός λόγος θα λειτουργούσε ακόμα και σήμερα, δηλαδή σε μια κατεξοχήν «κοσμική» περίοδο της ιστορίας; Θεωρώντας, νομίζω χωρίς να χρειάζεται απόδειξη, ότι η διαμόρφωση του Πικιώνη συντελείται σχεδόν αποκλειστικά στο Μεσοπόλεμο, θα μπορούσαμε να συνυπολογίσουμε κάτι αρκετά αγνομένο: την επίδραση που είχαν επάνω του οι διάφοροι, περαστικοί από την Ελλάδα, Ινδοί φιλόσοφοι-μύστες.¹⁵ Αυτοί είχαν τότε μεγάλη πέραση σε μια Ευρώπη αναστατωμένη από την οικονομική κρίση και κάτω από τη συνεχή απειλή του πολέμου.

Πέρα από αυτό, θα μπορούσε για παράδειγμα να παραλληλιστεί ο λόγος του Πικιώνη με εκείνον του Σικελιανού. Γνωρίζονταν μεταξύ τους και μπορεί να θεωρηθεί πως σε κάποια εποχή¹⁶ είχαν κοινούς στόχους και σε μια άλλη μπορεί να

αναγνωριστεί ο απόηχος του Σικελιανού στο «όραμα» των κειμένων της Αιξωνής.¹⁷ Συγγένειες ίσως υπάρχουν, όχι όμως ταύτιση. Στον πληθωρικό λόγο του Σικελιανού ο Πικιώνης αντιτάσσει αντίστοιχα έναν αυστηρά υπαινικτικό και παραμένει πάντα στο μεταίχμιο ανάμεσα στο λόγο και τη σιωπή, δοκιμάζοντας το αμφιλεγόμενο και το αδιευκρίνιστο ως μοναδικό όπλο προσέγγισης της αληθινής γνώσης.

Στη σχεδιαστική δουλειά του επίσης «διστάζει» και «ταλαντεύεται»,¹⁸ έχοντας επίγνωση μιας διαδικασίας ωρίμανσης που δεν μπορεί να επιταχυνθεί τεχνητά. Άλλωστε το ίδιο συμπεριφέρεται μέσα στην τάξη: το μάθημα διεξάγεται μέσα από μια φαινομενικά δαιδαλώδη κίνηση από θέμα σε θέμα, χωρίς ποτέ να χάνεται ο τελικός στόχος αλλά και χωρίς ποτέ να απλοποιούνται τα πράγματα κατά τρόπο αφύσικο. Επίτηδες δεν «κλείνει» τη συζήτηση, μια και ξέρει πως θα συνεχιστεί νοερά στο μυαλό του συνομιλητή του και αφού αποχωριστούν: έτσι η αναζήτηση δεν σταματά ποτέ.

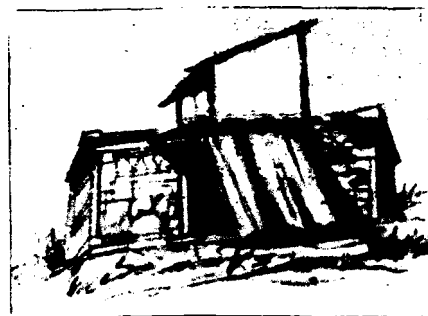
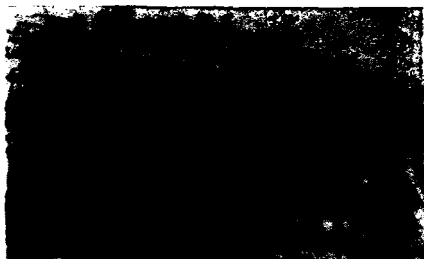
Το σημαντικό είναι ότι το ίδιο συμβαίνει και στα δημοσιευμένα κείμενα του Πικιώνη: έχουμε πάντα τη σταθερή εντύπωση ότι διαβάζουμε κάποιο απόσπασμα, κάποιο δηλαδή απόσπασμα από μια άγνωστη συζήτηση του Πικιώνη με τον εαυτό του, που συνεχίζεται αέναα με μικρές παρεκκλίσεις τότε προς το ένα και τότε προς το άλλο θέμα. Έτσι για παράδειγμα συμβαίνει στη «Συναισθηματική

τοπογραφία» που ήδη αναφέρθηκε:

Περπατώντας επάνω σε τούτη τη γη, η καρδιά μας χαίρεται με την πρώτη χαρά του ηπιόν, την κίνησή μας μέσα στο χώρο της πλάσης, την αλληλοδιάδοχη τούτη καταστροφή κι αποκατάσταση της ισορροπίας που είναι η περπατησιά.

Εδώ μοιάζουμε να συμμετέχουμε σε μια ακόμα εξομολογητική προσπάθειά του, όπου έκδηλα δείχνει την ανάγκη επικοινωνίας που έχει με τον περίγυρό του. Και ακριβώς επειδή ο λόγος αυτός είναι στην ουσία του εξομολογητικός, για αυτό και είναι ελλειπτικός – είναι το καταστάλαγμα μιας σκέψης που απλά υπενθυμίζει στον αναγνώστη ή στον ακροατή παλιότερες απόψεις και εκτιμήσεις, χωρίς να χρειάζεται να τις αναπτύξει ολοκληρωμένα.

Όπως λοιπόν ο Πικιώνης είναι απορροφημένος στις σκέψεις του και μοιάζει να μην νοιάζεται για ό,τι συμβαίνει γύρω του, ψιθυρίζει ή χάνεται σε παρεκβάσεις

που μένουν μετέωρες, αναγκάζοντάς σε αντίστοιχα να συμμετάσχεις σε μια κοινή «τελετή» μύησης. Αυτό δημιουργεί μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα που έμενε ζωηρά αποτυπωμένη στη μνήμη των φίλων και συνεργατών του. Με άλλα λόγια, έχουμε τουλάχιστο μια μαρτυρία ότι ο σπόρος του δεν έπεφτε σε πέτρες και αγκάθια. Τι αποκόμιζαν όμως όσοι τον άκουγαν ή τον διάβαζαν; Εδώ χρειάζεται να είμαστε λίγο επιφυλακτικοί, γιατί μπορεί να ξέρουμε τις συγκινητικές αντιδράσεις μιας δράκας από στενούς φίλους, αλλά αυτό δεν μας λέει τίποτα για το «ευρύτερο κοινό».

Πριν όμως αγγίξουμε το πάντα ασαφές αναγνωστικό κοινό, για παράδειγμα των *Τεχνικών Χρονικών* ή έστω στο *Τρίτο Μάτι*,¹⁹ ας δούμε τις πιθανότητες που είχε να έχει αντίκτυπο ακόμα και στους στενούς του φίλους. Η τεχνική που καλλιεργεί συστηματικά σε όλη τη σταδιοδρομία του, μιας «δημιουργικής ασάφειας», μπορεί να κατασκευάζει μια όμορφη ατμόσφαιρα, αλλά μήπως από την άλλη μεριά δεν αφήνει έκθετο αυτό τον ελλειπτικό λόγο, να ερμηνευτεί αυθαίρετα από τον αποδέκτη; Γιατί είναι φυσικό ο καθένας να τείνει να «διαβάσει» εκεί μέσα ό,τι μπορεί (ή θέλει) να διαβάσει. Ο Πικιώνης ορίζει το «σπόρο» του χωρίς να περιμένει άμεσο αποτέλεσμα, άρα δεν έχει τρόπο να διαπιστώσει ποια είναι η δεκτική ικανότητα του ακροατηρίου του.

Όχι πως δεν τον ενδιαφέρει κάτι τέτοιο: στη «διδασκαλία» του γίνεται συνε-

χής έλεγχος της γνώσης με διαλεκτικό τρόπο. Επίσης, το 1965 ρωτά το ακροατήριό του αν κατάλαβε τα όσα είπε.²⁰ Αλλά ξέρει να κρατά κάποια απόσταση στη συζήτηση με τους σπουδαστές του το 1953 που καταγράφει ο Π. Καλαντζόπουλος,²¹ ο Πικιώνης δεν παρεξηγείται που οι μαθητές του δε θέλουν να τον ακολουθήσουν σε μια αποκαλυπτική συζήτηση για τον Γκρέκο: «...το συγχωρούσε αυτό, το 'βλεπε συμπαθητικά».

Για να δούμε την απήχηση στο ευρύτερο κοινό, αναγκαστικά θα προσφύγουμε σε αντιπροσωπευτικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν κατά περιόδους στην Ελλάδα, που θεωρητικά ανταποκρίνονταν σε κοινά αποδεκτές θέσεις. Για παράδειγμα, στα κείμενα του μεσοπολέμου διακρίνεται αρχικά μια προσπάθεια για κοινωνική στέγαση, αργότερα μια διαμάχη γύρω από το μοντερνισμό και σε όλη τη διάρκεια, μια ενασχόληση με τα προβλήματα της ελληνικής πόλης. Ο Πικιώνης δεν ασχολείται διόλου για το πρώτο, δίνει μια πρωτοποριακή συνέντευξη για το δεύτερο²² και γράφει μια προδρομική άρνηση αμέσως μετά για το ίδιο θέμα.²³ Όσο για το τρίτο ζήτημα, ...ν αρκείται μόνο στα λόγια αλλά από τότε έχει αρχίσει ενεργό δράση που θα συνεχίσει και μεταπολεμικά.

Τι σημαίνουν αυτά; Κατά την άποψή μου, ότι υπάρχουν κοινότητες του Πικιώνη με όσους αρχιτέκτονες (ή γενικότερα, ανθρώπους των τεχνών) έχουν να δείξουν ευαισθησία απέναντι στα ζητή-

ματα του χώρου στην Ελλάδα, αλλά ότι δεν παύει ποτέ να αποτελεί μια ειδική περίπτωση. Η «αληθινή αμηχανία»²⁴ του αυτόματα τον απομάκρυνε από το κλίμα που επικρατούσε τότε, και, ακόμα περισσότερο, μεταγενέστερα. Παρ' όλα αυτά όμως, θα δώσει κανονική μάχη με αρχαιολόγους και άλλους επίσημους για τα έργα της Ακροπόλεως²⁵ και το ίδιο θα κάνει για να παραγγελούν δύο αξιόλογα πορτραίτα καθηγητών του Πολυτεχνείου.²⁶ Η ιδιαιτερότητά του λοιπόν δεν έχει τόσο να κάνει με το ότι αντιδρά σε κάθε εκδήλωση κονφορμισμού (όπου εύκολα έβρισκε συμμάχους γύρω του), αλλά στο ότι παράλληλα με αυτό, μπορεί και στοχάζεται βαθύτερα από τους σύγχρονούς του. Και εκεί είναι που δεν μπόρεσαν να τον ακολουθήσουν οι άλλοι...

Πέρα όμως από τη συγκεκριμένη απήχηση που δυνητικά είχε ο λόγος του Πικιώνη στους σύγχρονους του ως εργαλείο δράσης, χρειάζεται ίσως να διερευνηθεί και η πιθανή επίδρασή του πάνω στον κριτικό λόγο της εποχής του και το μεταγενέστερο. Δηλαδή, το ύφος του καθαυτό βρήκε μιμητές ή, έστω, άνοιξε γενικές κατευθύνσεις που οφείλουν την καταγωγή τους σε αυτόν;

Αν ψάχναμε για κάτι τέτοιο, ποια χαρακτηριστικά του θα αναζητούσαμε; Νομίζω τη διστακτικότητά του να αναφερθεί σε ονόματα ομοτέχνων του, ιδίως ζώντων, στην αποφυγή συγκεκριμένων αναφορών σε παραδείγματα που να εικονογραφούν τα όσα υποστηρίζεις – σε γενικές γραμμές, τη διατήρηση μιας αφαιρετικής έκφρασης που δρα επαγωγικά. Αυτό για παράδειγμα είναι πιο εμφανές στα κείμενα για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, ακόμα και εκείνα που συνοδεύουν σχέδια αποτυπώσεων,²⁷ ή στα κείμενα για τη Ρόδο και τη Φορτέτζα Ρεθύμνου,²⁸ όπου πουθενά δεν εμφανίζεται μια συστηματική, «επιστημονική», με την τρέχουσα ορολογία, ανάλυση των δεδομένων. Μπορεί να παρεμβάλλονται ορισμένα ονόματα σποραδικά, αλλά πουθενά δεν υπάρχει εκείνη η καταγραφή των πάντων με το πρόσημα της πληρότητας της γνώσης. Έτσι λοιπόν, ο λόγος του Πικιώνη δεν μπορεί να θεωρηθεί «επιστημονικός», πράγμα που τον κατατάσσει αυτόματα σε ιδιαίτερη κατηγορία.

Τελειώνοντας, ας επιστρέψουμε στην αρχική διάκριση ανάμεσα σε αντίκτυπο συγχρονικό και διαχρονικό των κειμένων του Πικιώνη. Εκ των υστέρων, αν κανείς παρακάμψει την πλημμυρίδα ενός δήθεν επιστημονικού λόγου που καταδυναστεύει τυραννικά τη σημερινή ελληνική σκηνή, μπορεί να διακρίνει και ένα διαφορετικό λόγο να αρθρώνεται, σε αντιδιαστολή με τον προηγούμενο. Χωρίς να μας απασχολήσει εδώ η σχετική του νομιμότητα, ας δεχτούμε απλά ότι αυτός ο-

φείλει πολλά, αν όχι τα πάντα, στον Πικιώνη.

Η καλλιέργειά του γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, όπου και κυριάρχησε, μέσα από τη διδασκαλία του Δημήτρη Φατούρου, αλλά και στην Αθήνα, μέσα από τα κείμενα των Δημήτρη και Σουζάνας Αντωνάκη. Χωρίς να αναφερόμαστε σε άλλα ονόματα νεότερων, που ασφαλώς υπάρχουν, αυτά και μόνο αρκούν ως δείκτης της μεγάλης διάδοσης που γνώρισε μεταπολεμικά το ύφος του Πικιώνη. Και αν κανείς συνυπολογίσει τη δυσκολία διάκρισης ανάμεσα σε «ύφος» και «περιεχόμενο», θα μπορούσαμε, θεωρητικά τουλάχιστον, να εκτιμήσουμε εξίσου και την επίδραση που είχε η διδασκαλία του Πικιώνη στην Ελλάδα – όχι μόνο ως τρόπος σκέψης αλλά και ως τρόπος δράσης – τις τελευταίες δεκαετίες. Οπότε θα είχαμε τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε πόσο «προφητικός» ήταν ο λόγος του.

Στην πράξη όμως τα πράγματα δεν λειτούργησαν με αυτό τον τρόπο, ίσως γιατί από τη φύση τους είναι περισσότερο πολύπλοκα. Όπως ο ζωντανός Πικιώνης γνώρισε μια αναπάντεχη υποστήριξη στο συμβούλιο για τα έργα της Ακρόπολης από τον Κώστα Κιτσίκη (ο αντίποδάς του στο Πολυτεχνείο),²⁹ έτσι και στην πρόσφατη περίοδο της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής, ο Πικιώνης «χρησιμοποιήθηκε» για τους πιο αντιφατικούς στόχους. Στο όνομά του γράφτηκαν (και χτίστηκαν) τόσο ετερόκλητα πράγματα ώστε να καταργηθεί οποιαδήποτε «λογική» σειρά διαδοχής ή κληρονομιάς του. Μια και ο «μύθος» του Πικιώνη γνώρισε τέτοιες παραμορφώσεις, που σήμερα είναι σχεδόν αδύνατο να διακρίνει κανείς τι ακριβώς αντιπροσωπεύει, παύει να είναι δυνατή και η νηφάλια εκτίμηση της σημερινής υποδοχής του γραπτού του έργου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τα διεσπαρμένα διαβάσματα του Πικιώνη, βλ. Ζ. Λορεντζάτου, *Ο αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης*, Αθήνα 1969, σ. 38-52.
2. Βλ. έκθεση με θέμα «Δημήτρης Πικιώνης, 1887-1968. Διαδρομές και συναντήσεις», οργανωμένη από την Ε. Καλαφάτη (Νοέμβριος 1987) στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, όπου για πρώτη φορά τεκμηριωνόταν ακριβώς αυτές οι διασυνδέσεις του Πικιώνη με την εποχή του.
3. *Το Τρίτο Μάτι*, αρ. 2-3/1935.
4. Για τον εκλεκτικισμό του, βλ. για παράδειγμα την έκθεση που οργάνωσε στην αίθουσα Στρατηγικού, το 1938 (*Νεοελληνικά Γράμματα* 59/1938, σ. 15, και Ζ. Παπαντωνίου, «Η λαϊκή αρχιτεκτονική. Λαογραφία των πλαστικών τεχνών», *Ελεύθερον Βήμα*, 23.1.1938).
5. «Υποθήκες από την ελληνική παράδοση» (1963), Δ. Πικιώνης, *Κείμενα*, σ. 281 κ.ε. Επίσης, βλ. τις δύο διαλέξεις που έδωσε στο Πολυτεχνείο, το 1965, όπου σε κάποιο βαθμό δανείζεται μεγάλα κομμάτια από τις «Υποθήκες...» (υπό δημοσίευση).
6. *Φιλική Εταιρεία*, 4/1925, σ. 145-158 (αναδημ. *Κείμενα*, σ. 53 κ.ε.).
7. Βλ. κείμενα δύο διαλέξεων στο Πολυτεχνείο το 1965, έτσι όπως απομαγνητοφωνήθηκαν από το συγγραφέα (υπό δημοσίευση).
8. Ο Πικιώνης καταχώρησε τέσσερα κείμενα στο *Τρίτο Μάτι* στα δύο χρόνια της κυκλοφορίας του (1935-37).
9. *Ζυγός*, 27-28/1958, σ. 4-7.
10. Ομιλία Δ. Φατούρου, με θέμα «Ο έμμεσος λόγος», 8.12.1987, στη σειρά των εκδηλώσεων για τον Δ. Πικιώνη στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελλ. Πολ. και Γεν. Παιδείας.
11. Π. Κаланτζόπουλος, *Μια κατεδάφιση*, Αθήνα 1988, σ. 19-21.
12. *Ζυγός*, 27-28/1958, σ. 20.
13. Π. Κаланτζόπουλος, ο.π., σ. 151.
14. Βλ. παρέμβαση Πικιώνη για να μην ενταχθεί η περιοχή της Γούβας στο σχέδιο πόλεως (Δ.Σ. Δεβάρης, «Το πολυθύλιτον σχέδιον Πόλεως. Τα δεινά μας θα επιταθούν. Ένα έγκλημα κατά των Αθηνών», *Ελεύθερον Βήμα*, 13.3.1934).
15. «Ότι υπάρχει μια τέτοια επιρροή δηλώνεται άμεσα από τη χρήση αποσπάσματος του Ταγκόρ στο άρθρο του «Ιδεογράμματα της δράσεως» (*Το Τρίτο Μάτι* 1/1935). Παράλληλα βλ. το πέρασμα Ινδών φιλοσόφων-συγγραφέων από την Ελλάδα ή και δημοσιεύσεις έργων τους στον καθημερινό τύπο της εποχής: «Ο Ταγκόρ εις τας Αθήνας», *Ελεύθερον Βήμα*, 26.11.1926 και F.L. Minnigerode, «Ο Ρ. Ταγκόρ για τον Δυτικό πολιτισμό», *Ελεύθερον Βήμα*, 30.1.1928· Αμαντά Κουρασβάμν, «Η Σακουντάλα της Μαχαράβας», *Ελεύθερον Βήμα*, 14.9.1929· διάλεξη του Κρισναμούρτι στην Αθήνα, 11.12.1930 (*Ελεύθερον Βήμα*, 9.12.1930).
16. Εδώ υπονοείται το «Δελφικό Κέντρο» του Σικελιανού, για το οποίο ο Πικιώνης εκπονεί μια σειρά από σκίτσα το 1934.
17. Βλ. δύο από τα κείμενα που γράφτηκαν από τον Πικιώνη σχετικά με τον οικισμό της Αίξωνης, *Κείμενα*, σ. 255-265.
18. Π. Κаланτζόπουλος, ο.π., σ. 152.
19. Με το να απευθύνεται στο σύνολο των μελών του ΤΕΕ, η έκδοση *Τεχνικά Χρονικά* κανονικά θα έπρεπε να παρουσιάζει μια «ουδετερότητα» απέναντι σε επιμέρους κλαδικές αναζητήσεις – ιδιαίτερα στην αρχιτεκτονική, που δεν εντάσσεται εύκολα στα υπόλοιπα «τεχνικά» επαγγέλματα. Ανέλιπτα όμως, η έκδοση αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για την έρευνα της αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου (πράγμα που δεν ίσχυσε στη μεταπολεμική περίοδο, ιδιαίτερα όσο πλησιάζουμε τις τελευταίες δεκαετίες). *Το Τρίτο Μάτι* εξ ορισμού απευθυνόταν σε έναν πιο κλειστό κύκλο ομοϊδεατών, άρα είχε τη δυνατότητα μιας πιο ελεύθερης ή ριζοσπαστικής έκφρασης.
20. Δύο ομιλίες στο Πολυτεχνείο, 1965 (βλ. σημ. 6).
21. Π. Κаланτζόπουλος, ο.π., σ. 94.
22. Βλ. συνέντευξη Πικιώνη («Αισθητική και τεχνική», *Ελεύθερον Βήμα*, 27.11.1930).
23. «Γύρω από ένα συνέδριο», *Τεχνικά Χρονικά*, 39/1938, σ. 755-756.
24. Π. Κаланτζόπουλος, ο.π., σ. 143.
25. Στο ίδιο, σ. 71-74.
26. Στο ίδιο, σ. 75-79.
27. Σύλλογος Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, *Αρχοντικά της Καστοριάς*, 1948 («Σημείωμα επί της εκδόσεως»).
28. «Το πρόβλημα της μορφής» (1950) και «Τουριστική αξιοποίησης φρουρίου Φορτέτζας Ρεθύμνου» (1966), αναδημ. *Κείμενα*, σ. 294 κ.ε. και 277 κ.ε.
29. Π. Κаланτζόπουλος, ο.π., σ. 72.

Ο Bruno Zevi, το μάθημα της ιστορίας και η μοντέρνα γλώσσα της αρχιτεκτονικής

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ μετάφραση του βιβλίου του Bruno Zevi για τη *Μοντέρνα γλώσσα της αρχιτεκτονικής*,¹ το φθινόπωρο του 1986, αποτέλεσε σημαντικό γεγονός στα χρονικά των αρχιτεκτονικών εκδόσεων στον τόπο μας. Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα, σε βιβλιοκριτική του, ο Σάββας Κονταράτος φανέρωσε δικαιολογημένες αμφιβολίες: «Ίσως να μην ήταν το καταλληλότερο βιβλίο για μια πρώτη γνωριμία του ελληνικού αναγνωστικού κοινού με τη σκέψη του Zevi».² Μια παρατήρηση που δεν αφορά μόνο το έργο του Ιταλού αρχιτέκτονα, αλλά το ευρύτερο περιβάλλον του θεωρητικού λόγου, που συνδέθηκε με την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής και τη διαμόρφωση των πόλεων στον αιώνα μας. Ένα θεωρητικό λόγο που –ενώ αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατύπωση και την κατανόηση των μαχητικών και σαφέστατα στρατευμένων θέσεων του Bruno Zevi– παραμένει ουσιαστικά άγνωστος στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Πώς να «λειτουργήσει», λοιπόν, η ξαφνική εμφάνιση στο ελληνικό προσκήνιο μιας ιδιότυπης ερμηνείας του συνόλου της αρχιτεκτονικής, που «γράφεται» με τον ένα ή τον άλλο τρόπο απ' το 1945 ως το 1978, μέσα απ' την ενεργό παρουσία του συγγραφέα στο ιταλικό και το διεθνές προσκήνιο και σε ανοιχτό διάλογο με πλήθος θεωρητικών και κριτικών κειμένων πρακτικά άγνωστων σε μας; Γιατί, όσο κι αν υποστηρίζει ο μεταφραστής, στο εισαγωγικό σημείωμά του, πως το βιβλίο του Zevi «οροθετεί τους κοινωνικούς, ηθικούς, τεχνικούς και μορφολογικούς όρους της αρχιτεκτονικής και μας παρέχει ένα έγκυρο λεξιλόγιό της»,³ η φωνή του Zevi είναι μία και μόνο σ' ένα στρογγυλό τραπέζι συνομιλητών που διαφωνούν ριζικά μεταξύ τους. Αποκομμένο απ' τη δίνη του σύγχρονου προβληματισμού που το γεννά, το μεμονωμένο βιβλίο άλλοτε προκαλεί την αίσθηση κενού αέρος και άλλοτε γίνεται φορέας παρανόησης του θεωρητικού λόγου.

Τα προβλήματα της υποδοχής και της επίδρασης ξένων δοκιμίων στο δικό μας χώρο, μέσα από μεταφράσεις που δεν συνδέει φανερά εκδοτική πολιτική, αποτελούν αντικείμενο άλλων άρθρων του αφιερώματος. Με αφορμή την κριτική παρουσίαση της *Μοντέρνας γλώσσας της αρχιτεκτονικής*, θα επιχειρήσω μια σύντομη προσέγγιση των θέσεων του Bruno

Zevi για την ιστορία και την αρχιτεκτονική, ανατρέχοντας σε τρία κλασικά κείμενά του, που προηγούνται και θεμελιώνουν τις πρόσφατα μεταφρασμένες απόψεις του: *Προς μία Οργανική Αρχιτεκτονική*,⁴ *Να μάθουμε να βλέπουμε την Αρχιτεκτονική*⁵ και *Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*.⁶ Πιστεύω πως έτσι θα φωτιστεί καλύτερα το πρόβλημα του αμφιλεγόμενου τρόπου υποδοχής των σημαντικών κειμένων του ευρωπαϊκού χώρου στον τόπο μας.⁷

Ο άνθρωπος, η Βίβλος και το νόημα της επιστροφής στις πηγές

Ο Bruno Zevi (εικ. 1) πρότεινε, την επαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, την ουσιαστική επανεκτίμηση του μοντέρνου κινήματος και τη θεμελίωση μιας οργανικής αρχιτεκτονικής στηριγμένης στο έργο του Frank Lloyd Wright (εικ. 2).

Ο Zevi ανήκει στην πρώτη γενιά που γνώρισε την ιστορία της γέννησης του μοντέρνου κινήματος στα χρόνια των σπουδών της,⁸ σε αγγλική γλώσσα, μέσα απ' τα βιβλία ξενιτεμένων Γερμανών ιστορικών. Οι τρεις σημαντικότερες πηγές του είναι τα έργα του Pevsner, του Behrendt και του Giedion,⁹ που θεμελίωσαν τη γενεαλογία και την κυριαρχία του μοντέρνου κινήματος. Για να αμφισβητήσει το *status quo* και να υποστηρίξει κάτι καινούργιο, ο νεαρός Ιταλός ήταν υποχρεωμένος να δεχτεί την πληροφορία και ν' αντιπαρατεθεί στις θέσεις των «ιδρυτικών» αυτών κειμένων. Τα πολύ σημαντικά έργα που δημοσίευσε στην περίοδο 1945-50 –με σκοπό να δείξει πως *μοντέρνα αρχιτεκτονική είναι η οργανική*, που αποτελεί ταυτόχρονα επόμενη και ανώτερη φάση απ' το ρασιοναλισμό/φονξιοναλισμό¹⁰– αντλούν τα στοιχεία και μεγάλο μέρος της εικονογράφησης από το πρωτότυπο υλικό των Γερμανών.¹¹ Δύσκολα μπορεί, λοιπόν, να καταλάβει κανείς τις ερμηνείες του έξω απ' το πλαίσιο των αντιθέσεων του.¹²

Τα ιστορικά, κριτικά και θεωρητικά κείμενα του Zevi αποτελούν μέρος της αδιάκοπης μάχης του για την οικοδόμηση μιας άλλης κοινωνίας, σε όλες τις πολιτισμικές και πολιτικές διαστάσεις της. Αντιμετώπισε την αρχιτεκτονική σαν πρωταρχικό ζήτημα στα πλαίσια ενός ευρύτερου αγώνα. Τα εβδομαδιαία άρθρα στο *L' Espresso*, η διεύθυνση του περιοδικού

Architettura - Cronache e Storia, η πανεπιστημιακή διδασκαλία, η συμμετοχή στη σύνταξη αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών μελετών, η πολιτική στράτευση στις γραμμές του σοσιαλιστικού κόμματος, η συμμετοχή σε κάθε είδους επιτροπές, προσφέρουν μαρτυρία της πανταχού παρουσίας του, που ξεπερνά κατά πολύ το φάσμα των ενδιαφερόντων ενός «ακαδημαϊκού» ιστορικού.

1. Το δημοκρατικό ιδεώδες αποτέλεσε το πάθος του Zevi, που μεγάλωσε σε αντιφασιστικό περιβάλλον. Αγωνίστηκε για την ελευθερία, την ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη για μια κοινωνία δημοκρατική, ουσιαστικά ουτοπική, που θα πρόσφερε ίσες ευκαιρίες σε όλους. Ταυτόχρονα, οραματίστηκε μια μοντέρνα αρχιτεκτονική αδιαχώριστη από τη στράτευση για μια ελεύθερη κοινωνία, επειδή πίστευε πως οι αρχιτεκτονικές μορφές είναι στενά δεμένες με την πολιτική δομή της κοινωνίας που εξυπηρετούν. Ξεκινώντας απ' τις πεποιθήσεις αυτές, ο Zevi διέκρινε στην αρχιτεκτονική «περιόδους ακαμψίας» και «περιόδους ελευθερίας»,¹³ τις οποίες συνέδεσε αντίστοιχα με τον κλασικισμό –σαν φραγμό της ελευθερίας– και τη μοντέρνα αρχιτεκτονική– σαν ανώτατη έκφραση της δημοκρατικής κοινωνίας. Στην ίδια κατεύθυνση, ταύτισε τη μορφολογία του κλασικισμού με το φασισμό και θεώρησε ως φυσική συνέπεια την απόρριψη του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.¹⁴

Εικ. 1 Bruno Zevi (A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, σ. 18).

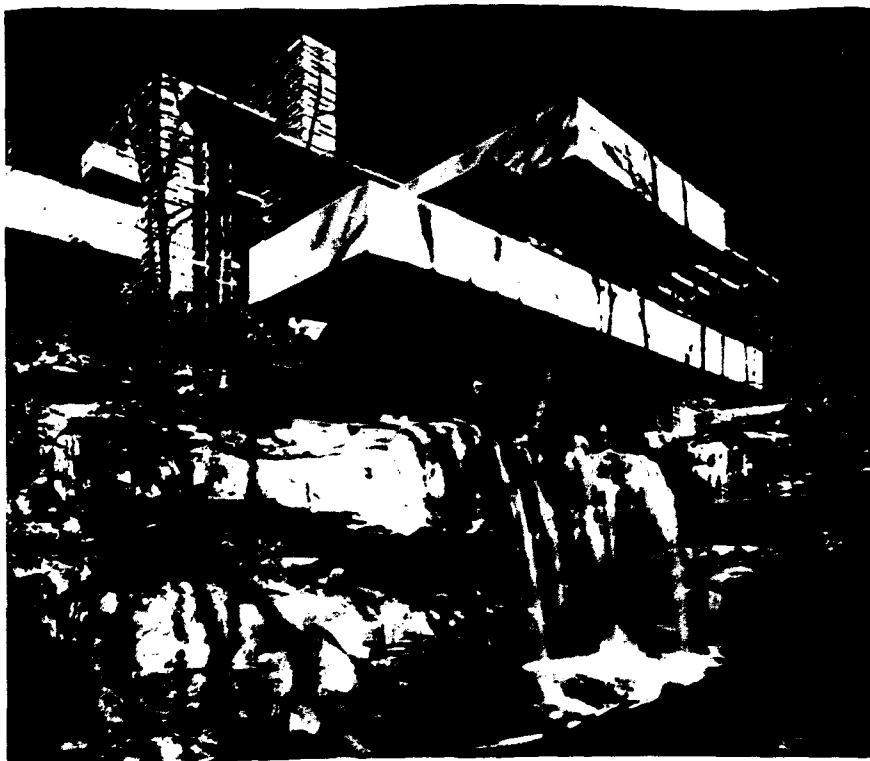
Στο επίκεντρο της αρχιτεκτονικής και της κοινωνίας, που προτείνει ο Zevi, βρίσκεται ο ελεύθερος άνθρωπος. «Η οργανική αρχιτεκτονική», διακήρυξε στο μανιφέστο της Ένωσης για την Οργανική Αρχιτεκτονική, που ίδρυσε μόλις επέστρεψε στην Ιταλία, «είναι μια κοινωνική, τεχνική και καλλιτεχνική δραστηριότητα που αποβλέπει στη δημιουργία του περιβάλλοντος ενός νέου δημοκρατικού πολιτισμού: οραματίζεται μια αρχιτεκτονική για τον άνθρωπο, κτισμένη στην κλίμακα του ανθρώπου, σύμφωνα με τις πνευματικές, ψυχολογικές και σύγχρονες ανάγκες του ως μέλους της κοινωνίας. Η οργανική αρχιτεκτονική είναι, συνεπώς, το αντίθετο της μνημειακής αρχιτεκτονικής, που χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία της κρατικής μυθολογίας».¹⁵

Η μοντέρνα αρχιτεκτονική του Zevi όφειλε ν' αρνηθεί το φορμαλισμό, τόσο του κλασικισμού, όσο και του ρασιοναλισμού, και να υποταχθεί στις καθημερινές ανάγκες του ανθρώπου. Όχι, όμως, του αφηρημένου ανθρώπου –μονάδα στατιστικών μετρήσεων και βάση εργονομικών ερευνών στη διαδικασία της παραγωγής– αλλά του ιδανικού, ελεύθερου ανθρώπου, που αποτελεί την ύψιστη αξία και το λόγο ύπαρξης της αρχιτεκτονικής. Κατά τη γνώμη του, η κατοικία πρέπει να «αρχίζει» από το εσωτερικό και να «κα-

τασκευάζεται» γύρω από τις δραστηριότητες των κατοίκων της, «παρακολουθώντας» τον τρόπο ζωής τους. Οι όψεις πρέπει να είναι απλή έκφραση του εσωτερικού χώρου. Το σύνολο δεν πρέπει να υποτάσσεται στη στατιστική ιδέα του ωραίου και στην τεχνική, αλλά στη δυναμική της ζωής των ιδίων των κατοίκων. Η ανθρωποκεντρική αυτή αντίληψη καθορίζει την κοινωνική διάσταση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής: μιας αρχιτεκτονικής για τον άνθρωπο, σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική για τον αρχιτέκτονα. Ο Zevi εμφανίζεται, συνεπώς, σαν υπερασπιστής ενός ανθρωπισμού, που αντλεί τις πηγές του από την Αναγέννηση, έστω κι αν ο ίδιος αρνείται το λεξιλόγιο και το συντακτικό της κλασικής παράδοσης.

2. Η μοντέρνα αρχιτεκτονική στηρίζεται, παράλληλα, στην εβραϊκή αντίληψη του χωροχρόνου, ενώ αντιτίθεται στην ελληνική αντίληψη του χώρου, που στηρίζει την κλασική αρχιτεκτονική.¹⁶ Για να εξηγήσει τη θέση αυτή, ο Zevi συγκρίνει την ελληνική και την εβραϊκή σκέψη, προσφεύγοντας ουσιαστικά στις θεωρίες του Thorlief Boman¹⁷. Η ελληνική σκέψη, γράφει, αρκείται στην έννοια του *είναι*, ακόμα και σε πλήρη ακινησία. Αντίθετα, στην εβραϊκή σκέψη, το *είναι* δεν υπάρχει δίχως κίνηση. Η διάκριση αυτή προβάλλεται κατόπιν στην αρχιτεκτονική. Με την ελληνική έννοια, το κτίριο είναι ένα στατικό αντικείμενο: σπίτι-αντικείμενο, ναός-αντικείμενο. Με την εβραϊκή έννοια, είναι χώρος-σε-λειτουργία: σπίτι-χώρος ζωής, ναός-χώρος συγκέντρωσης. Η ελληνική αντίληψη τονίζει τη μορφή· η εβραϊκή προβάλλει τη χρήση. Κατά συνέπεια, η αρχιτεκτονική που στηρίζεται στην ελληνική αντίληψη είναι αποτέλεσμα «άκαμπτων» αισθητικών κανόνων (συμμετρία, αρμονικές αναλογίες κ.λπ.) κι εκφράζει τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Η δομή της καθορίζεται μια για πάντα. Η αρχιτεκτονική που στηρίζεται στην εβραϊκή αντίληψη είναι ακριβώς το αντίθετο: μια εύκαμπτη, οργανική αρχιτεκτονική σε διαρκή εξέλιξη, που δεν υπόκειται σε προκατασκευασμένους αισθητικούς κανόνες κι εκφράζει τα δημοκρατικά ιδεώδη.

Ο Zevi πιστεύει πως η αρχιτεκτονική δεν μας χρειάζεται για τη μορφή της (ελληνική σκέψη), αλλά για τη χρήση της (εβραϊκή σκέψη). Συνεπώς, απορρίπτει κάθε αρχιτεκτονική που συνδέεται με την ελληνική σκέψη και επιδοκιμάζει κάθε αρχιτεκτονική που συνδέεται με την εβραϊκή. Προβάλλοντας τις ιδέες του στην τέχνη, αντιτίθεται στον κυβισμό, ενώ θαυμάζει τον εξπρεσιονισμό.¹⁸ Κατακρίνει, λοιπόν, τους «μεγάλους» ρασιοναλι-

Εικ. 2 Frank Lloyd Wright, κατοικία Kaufmann στον «καταρράκτη», Bear Run, 1936. Το πρότυπο της μοντέρνας αρχιτεκτονικής του Zevi. Εξώφυλλο στο *Verso un'Architettura Organica* (1945)- επανέρχεται στα περισσότερα βιβλία του Zevi.

στές αρχιτέκτονες (Le Corbusier, Gropius, Mies van der Rohe, Oud) για την προσήλωσή τους στον κυβισμό και θαυμάζει τον (Εβραίο) Mendelsohn για την προσήλωσή του στον εξπρεσιονισμό.¹⁹ Με την ίδια λογική, ο Freud, ο Einstein και ο Schönberg – τρεις Εβραίοι – αποτελούν την κυρίαρχη τριάδα του μοντέρνου πολιτισμού και του μοντέρνου τρόπου ζωής και σκέψης, που εκφράστηκε στην αρχιτεκτονική με το έργο του Frank Lloyd Wright. Ο Αμερικανός αρχιτέκτονας, παρόλο που δεν ήταν Εβραίος, εισήγαγε –κατά τον Zevi– τη βιβλική σκέψη στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, που δυναστεύονταν για δυο χιλιάδες χρόνια από ελληνορωμαϊκές αντιλήψεις.²⁰

3. Η πρόταση για μια άλλη κοινωνία και η αποδοχή της μοντέρνας γλώσσας, που την εκφράζει, προϋποθέτουν την επιστροφή στο πολιτισμικό μηδέν. Όλα τα θεμελιώδη προβλήματα της αρχιτεκτονικής πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν να κατασκευάζεται το πρώτο σπίτι στην ιστορία. Η επιστροφή στις αρχέγονες πηγές του πολιτισμού, στην προϊστορία, γίνεται κατεπείγουσα ανά-

γκη, σε μια εποχή «...κατάρρευσης της αισιοδοξίας για το μέλλον της τεχνολογικής κοινωνίας και καταγγελίας των συνεπειών της οικολογικής καταστροφής, του αποξενωτικού υπερπληθυσμού, της γραφειοκρατικής ισοπέδωσης, του κονφορμισμού και της κατάργησης των αξιών του ανθρώπου».²¹

Παρ' όλα αυτά, ο Zevi δεν καταφεύγει στη ρομαντική γοητεία του παρελθόντος. Με την επιστροφή στις πηγές, ζητά μια *κάθαρση* πριν αρχίσει την πορεία για την ιδανική κοινωνία, τη γη της επαγγελίας, που γίνεται πλέον προσιτή χάρη στη μοντέρνα γλώσσα της αρχιτεκτονικής. Η επαναστατική αλλαγή δεν μπορεί ν' αρχίσει δίχως την επίκληση της γένεσης²² της εποχής που ο άνθρωπος, ελεύθερος απ' τους νόμους της κοινωνίας, απολάμβανε «την ελευθερία της νομαδικής ζωής» και «τη χαρά να περιφέρεται χωρίς να υφίσταται τους καταναγκασμούς της προοπτικής».²²

Το ουσιαστικό επανάσταση και το επίθετο επαναστατικός χρησιμοποιούνται, από τον Zevi, με δύο διαφορετικές σημασίες. Κατ' αρχήν, σαν προσδιορισμοί εννοιών, προσώπων ή κινημάτων, για να ορίσουν το νεωτεριστικό τους χαρακτήρα και την αντιλασική τους στάση. Κατά δεύτερο λόγο, με την έννοια της κοινωνικής επανάστασης. Ο Zevi θεωρεί τη μοντέρνα γλώσσα της αρχιτεκτονικής σαν επαναστατικό, εκρηκτικό όπλο, όχι έξω από την αρχιτεκτονική αλλά μέσα απ' αυτήν, κι έτοιμο να λειτουρ-

γήσει χάρη σε αυτήν.²³ Η μοντέρνα αρχιτεκτονική εμφανίζεται σαν εχθρός του κατεστημένου στο μέτωπο μιας κοινωνικής πάλης και είναι σε θέση να φέρει την κοινωνική αλλαγή. Ο επαναστατικός της χαρακτήρας απόκτά μια καθαρά ουτοπική διάσταση στην επανενσωμάτωση κτιρίου, πόλης και περιβάλλοντος.²⁴ Η πολεοτεκτονική αναδύεται μέσα απ' την κατάργηση της αντίθεσης πόλη/ύπαιθρος (που επιβάλλει ο καπιταλισμός) και της διάκρισης εσωτερικού κι εξωτερικού χώρου (που επιβάλλει η ελληνική αντίληψη) για να προτείνει τη σύντηξη του κτιρίου, της πόλης και του περιβάλλοντος σε μια ενιαία κατασκευή.

Η μοντέρνα αρχιτεκτονική του Zevi προσεγγίζει στην ουτοπική πόλη του Wright,²⁵ ενώ ταυτόχρονα απομακρύνεται από το λεξιλόγιο μορφών του Αμερικανού αρχιτέκτονα και ανοίγεται στα πολεοδομικά οράματα των «πρωτοποριών» της δεκαετίας του '60: στις μακροδομές της ομάδας Archigram και τις φουσκωτές δομές της ομάδας Utopie. Η επανενσωμάτωση βρίσκει την καλύτερη έκφρασή της σ' ένα σχέδιο της οργανικής πόλης, του ίδιου του Zevi, που εμπλέκει τις κατοικίες, τα κτίρια συλλογικών δραστηριοτήτων, τα πάρκα και το δίκτυο μεταφορών σε μια ενιαία κατασκευή σε πολλά επίπεδα (εικ. 3). Στην περίπτωση αυτή, το σχέδιο δεν εικονογραφεί το κείμενο· είναι το κείμενο και, ταυτόχρονα, μια υπόσχεση για την κοινωνία και την αρχιτεκτονική του μέλλοντος.

Το μάθημα της ιστορίας

Η ιστορία της αρχιτεκτονικής είναι, για τον Zevi, μια διατεταγμένη διαδοχή αντίθετων περιόδων ορθολογικής και οργανικής αντίληψης. Ο Ιταλός ιστορικός προτείνει, «μαζί» με τον Benedetto Croce, που θεωρεί «μνηστροά του, μια ελικοειδή αναπαράσταση της εξέλιξης (εικ. 4). Τα παράλληλα φαινόμενα προσομοιάζουν, αλλά δεν ταυτίζονται.²⁶ Η διαδοχή των αντίθετων φάσεων είναι αναγκαία. Συνελώς, η οργανική αρχιτεκτονική προϋποθέτει το ρασιοναλισμό.²⁷

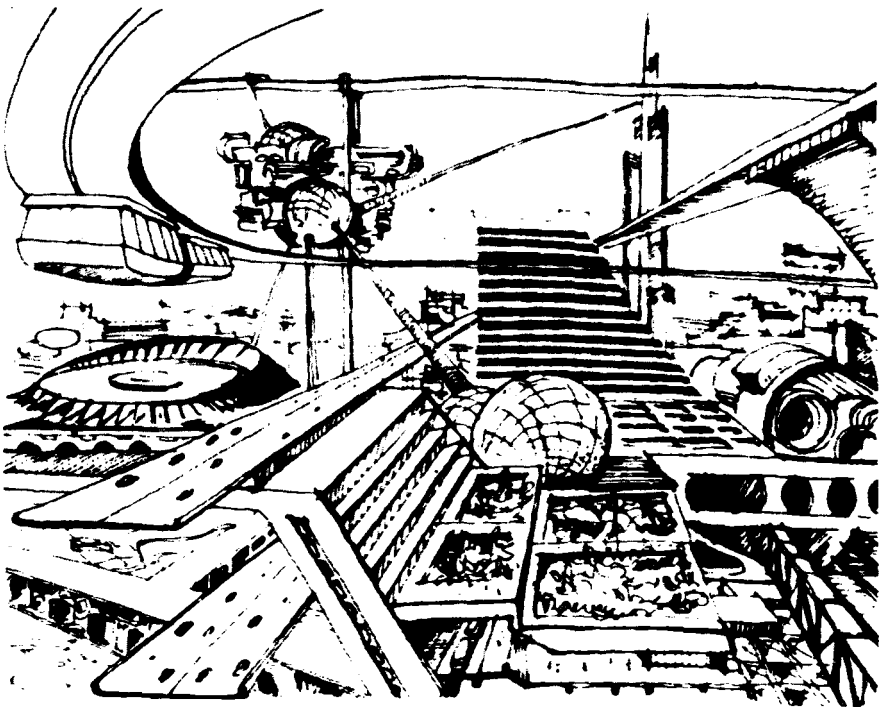
Ο Zevi επηρεάστηκε πολύ απ' τον Croce. Ονομάζει τον εαυτό του «crociano» και δηλώνει πως έμαθε να σκέφτεται διαβάζοντας τα βιβλία του «δασκάλου».²⁸ Παραδέχεται, λοιπόν, τη διάκριση ανάμεσα στην παρορμητική και τη λογική γνώση. Υποστηρίζει τη φαντασία και τη διαίσθηση σε βάρος του ορθολογισμού και της επιστήμης. Φορτίζει τα κτίρια με συναισθήματα, που συνδέονται με τη *σύγχρονη οπτική αντίληψη*, παρὰ με την *αρχαϊκή σύλληψη της αρχιτεκτονικής*. Η παρόρμηση του σύγχρονου παρατηρητή υπερισχύει, συνελώς, της έλλογης ανάλυσης του παρελθόντος.²⁹

Ο Bruno Zevi βλέπει την ιστορία με «σύγχρονα» μάτια, που αναζητούν στο παρελθόν στοιχεία έμπνευσης και επιβεβαίωσης για την αρχιτεκτονική του καιρού τους. Αντιτίθεται στην άρνηση της ιστορίας, που έκφρασαν πολλές «πρωτοπορίες» του Μεσοπολέμου, και προτείνει μια νέα ανάγνωση του παρελθόντος, που να συνδέει σε βάθος την ιστορία και την πρακτική της αρχιτεκτονικής. Με βάση τις προϋποθέσεις αυτές, η ταύτιση της ιστορίας με την κριτική ήταν αναπόφευκτη. Κάθε νέο κίνημα γίνεται φορέας μιας ποιητικής, ενός τρόπου να βλέπεις τα πράγματα, που εμποτίζει τον ιστορικό, όσο και τον κριτικό. Οι θέσεις τους στηρίζονται, συνεπώς, στην αισθητική συνείδηση, που καθορίζουν οι δημιουργικές κατευθύνσεις κάθε στιγμής.³⁰

Η μοντέρνα αρχιτεκτονική του Zevi συμπίπτει λοιπόν μ' έναν καινούργιο τρόπο να βλέπεις την αρχιτεκτονική του παρελθόντος, που «αποκαθιστά» την ιστορικότητά της. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι το ξεπέραςμα του κλασικισμού και των ακαδημαϊκών αντιλήψεων. Μια τέτοια κάθαρση θα επιτρέψει στους αρχιτέκτονες να ξαναζητήσουν τις περιόδους της ιστορίας ανακαλύπτοντας τις αντικλασικές, δηλαδή τις μοντέρνες πλευρές του παρελθόντος. Ο πρώτος που «ανέβηκε» το ποτάμι της ιστορίας, ήταν ο Le Corbusier³¹ (εικ. 5). Για ν' αποδείξει την ιστορικότητα και το διαχρονικό χαρακτήρα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, ο Zevi ανασυνθέτει μια εκπληκτική αναστροφή πορείας, που μας οδηγεί από το έργο του Wright και του Le Corbusier ως την προϊστορία, τη «μακρινή εποχή που προηγείται της γραφής».³²

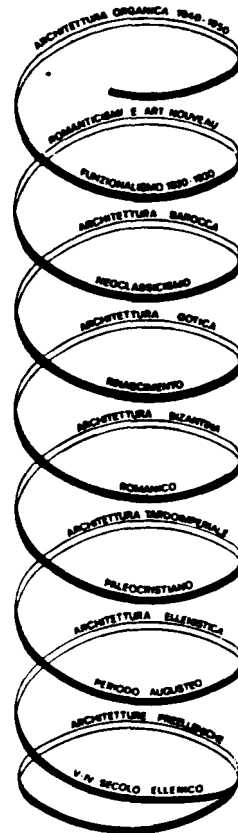
Η αποκατάσταση της ιστορικότητας της μοντέρνας αρχιτεκτονικής πραγματοποιείται μαζί με μια ριζική μεταβολή των σκοπών και των μεθόδων της ιστορίας. Ο Zevi διακηρύσσει την ανάγκη θεμελίωσης μιας μοντέρνας ιστορίας της αρχιτεκτονικής, που θα προσφέρει μια μοντέρνα εκδοχή του παρελθόντος, προσανατολισμένη στα μέλλοντα.³³ Η μοντέρνα ιστορία θα πρέπει να κόψει τους δεσμούς της με την αρχαιολογία, για να μπορέσει να «διαβάσει» τα έργα του παρελθόντος με τα μάτια των ζωντανών δημιουργών. Το ζήτημα δεν είναι πλέον η συγκρότηση μιας ιστορίας της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, που να θεμελιώνει την κυριαρχία της απέναντι στο παρελθόν, αλλά μιας μοντέρνας ιστορίας της αρχιτεκτονικής, που αφομοιώνει το παρελθόν.

Η θέση αυτή δεν αποτελεί μαρτυρία μιας επιστροφής του παρελθόντος στο παρόν της αρχιτεκτονικής. Αντίθετα, πρόκειται για μια απομάκρυνση, για αποβολή του παρελθόντος. Ο Zevi δεν μας προτείνει να μελετήσουμε τις περασμένες εποχές καθαυτές, για να τις καταλάβου-

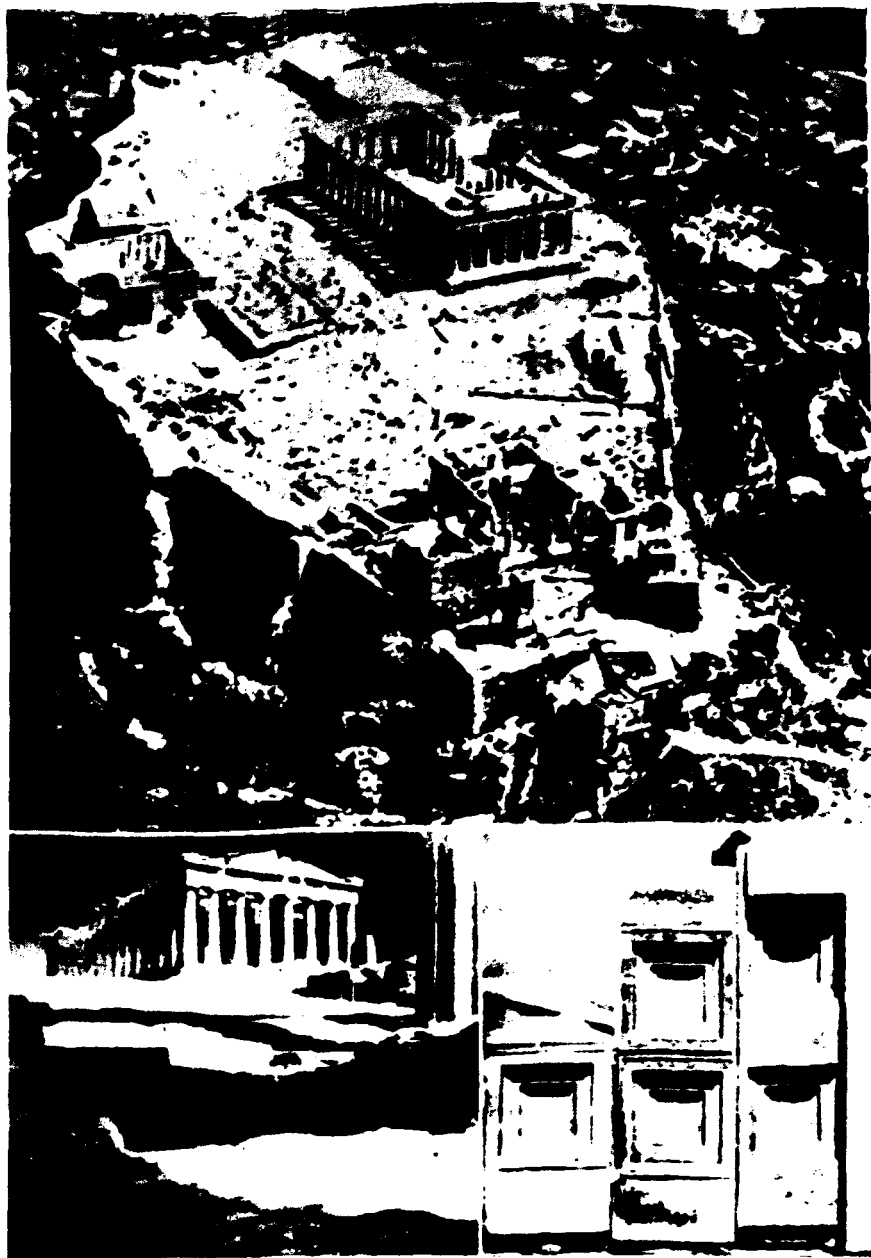

Εικ. 3 Επανενομάτωση κτιρίου, πόλης, περιβάλλοντος: «μια πολεοδομική άποψη που συγχωνεύει συλλογικές εγκαταστάσεις, κατοικίες, δρόμους και πάρκα, κυκλοφοριακά δίκτυα και μεταφορές, παίζοντας σε διαφορετικά επίπεδα».
(B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, σ. 74).

Εικ. 4 Ελικοειδής αναπαράσταση της ιστορικής εξέλιξης. Με λευκό, οι περίοδοι ρομαντισμού και μπαρόκ· με μαύρο, οι περίοδοι κλασικισμού και ορθολογισμού.
(B. Zevi, *Storia dell'Architettura Moderna*, 1975, σ. 275).

με. Προτείνει να τους δώσουμε μια μοντέρνα ερμηνεία, ν' αναγνωρίσουμε σ' αυτές το είδωλο της δικής μας εποχής, εγκαταλείποντας την πραγματική τους κατάσταση στον οριστικά παρελθόντα χρόνο του. Ταυτόχρονα, η μοντέρνα ιστορία αποκτά την πραγματική της διάσταση σαν παιδαγωγική μέθοδος, που συμμετέχει ενεργά στη διδακτική ενότητα της σύγθεσης.³⁴ Δεν αρκεί να «δείξεις στους σπουδαστές πως όλα τα μεγάλα μνημεία του παρελθόντος είναι «μοντέρνα»». Ο Zevi προτείνει τη διδασκαλία της αρχιτεκτονικής σύνθεσης με μια ιστορική μέθοδο, με απώτερο στόχο την πλήρη ταύτιση των μαθημάτων της ιστορίας και της σύνθεσης.³⁵ Ο ενεργητικός χαρακτήρας της ιστορικής θέωσης του Zevi εγγράφεται, κατά συνέπεια, στο πλαίσιο μιας μαχητικής διαδικασίας, που αποβλέπει στην α-

Εικ. 5 Αντικλασικισμός και σύγχρονη ερμηνεία του παρελθόντος στην ποιητική του Le Corbusier. Αεροφωτογραφία της Ακρόπολης, ο φυσικός βράχος στα πόδια του Παρθενώνα, η φατνωματική οροφή του Παρθενώνα, ο «καθαρός» όγκος της villa Savoye (1929), ουρανοξύστης (1933) στο τεχνητό περιβάλλον της Αμβέρσας, επανάληψη του τετραγώνου στο μουσείο απεριόριστης ανάπτυξης (1939). (B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, σσ. 206-207).

φομοίωση του συνόλου του παρελθόντος στο παρόν και στην παγίωση των αρχών και των επιδιώξεων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Ο Zevi χρησιμοποιεί την ιστορία σαν «προπέτασμα» σε μια πολεμική που αποβλέπει στην επιβολή των δικών του αντιλήψεων για την αρχιτεκτονική – όχι, όμως, σχεδιάζοντας κτίρια, αλλά προτείνοντας στους άλλους αρχιτέκτονες μια μέθοδο σχεδιασμού.

Ο δρόμος προς τη Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής

Ο Zevi άρχισε το πρώτο του βιβλίο το χειμώνα του 1943 στο Λονδίνο, κάτω απ' τον ήχο και τον κίνδυνο των V-1,³⁶ για να

«προλάβει» την ανοικοδόμηση της χώρας του και της Ευρώπης. Το δεύτερο βιβλίο, *Να μάθουμε να βλέπουμε την Αρχιτεκτονική* (1948), ήταν μια ιστορική επισκόπηση της έννοιας του χώρου στο σύνολο της αρχιτεκτονικής. Ο Zevi συνέκρινε τη νέα, οργανική προσέγγιση του τρισδιάστατου χώρου με όλες τις άλλες, σε όλες τις εποχές και όλους τους τόπους. Δύο χρόνια αργότερα, δημοσίευσε την *Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής* (1950). Στην ουσία, πρόκειται για μια αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση του πρώτου βιβλίου.³⁷ Ταυτόχρονα δημοσίευσε το δοκίμιο *Αρχιτεκτονική και Ιστοριογραφία*. Με δύο λόγια, το 1950, ο Zevi είχε ολοκληρώσει τη διατύπωση των σημαντικότερων θέσεών του για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική και για την ιστορία.

Η *Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής* προέκυψε πολύ αργότερα, το 1973, σαν κωδικοποίηση των θέσεων που εκφράστηκαν την πρώτη μεταπολεμική πενταετία, στο φως των εξελίξεων που μεσολάβησαν στο πέρασμα δύο δεκαετιών.³⁸ Το δοκίμιο συντάχθηκε, πράγματι, στο περιθώριο της δεύτερης αναθεώρησης της *Ιστορίας*, που εκδόθηκε το 1975, συμπληρωμένη μ' έναν τόμο εικονογράφησης.³⁹ Συνεπώς, η αμερικάνικη εκλογή κειμένων του 1978, που αποτελεί τη βάση της ελληνικής μετάφρασης, είναι στην πραγματικότητα μια σύνοψη των βασικών θέσεων που διατύπωσε ο Zevi στην πενταετία 1945-50, όπως εκσυγχρονίστηκαν στο φως της δεκαετίας του '70.

Ο Bruno Zevi αρθρώνει φανερά ενεργητικό λόγο. Παρά την αυστηρή κριτική του, αναγνωρίζει το κύρος του μοντέρνου κινήματος και ξαναπροβάλλει την αισιοδοξία του, μέσα απ' τα έργα και τις ιδέες του Frank Lloyd Wright. Τα κείμενά του δεν αποβλέπουν πια στην ιστορική θεμελίωση του κινήματος, αλλά στη διατύπωση των όρων υλοποίησης της *μοντέρνας αρχιτεκτονικής*. Τα διαδοχικά κείμενα του Zevi τείνουν, ολοένα περισσότερο, στη συγκρότηση μιας *μοντέρνας γλώσσας*, που να επιτρέπει τη συλλογική υλοποίηση μιας *μοντέρνας αρχιτεκτονικής*. Είναι λιγότερο ιστορίες και περισσότερο «προσχέδια» αρχιτεκτονικής.

Η δομή των κειμένων του Zevi συνδυάζει τις δύο βασικές μορφές του *μηχανικού λόγου*: το *νοηματικό διχασμό* του γνωστικού αντικειμένου σε καταστάσεις αδυναμίας και καταστάσεις επιτυχίας (αντίληψη του χώρου σε όλες τις περιόδους της ιστορίας *versus* οργανική αντίληψη του χώρου) και τη θεμελίωση της θέσης του συγγραφέα μέσα απ' την *παραδειγματική προβολή* της αντίθεσής της («κλασική γλώσσα *versus* μοντέρνα γλώσσα».)⁴⁰ Η πρώτη μορφή κυριαρχεί στο *Να μάθουμε να βλέπουμε την Αρχιτεκτονική*. Η δεύτερη, στη *Μοντέρνα γλώσσα της αρχι-*

τεκτονικής. Οι δύο μορφές συνυπάρχουν στο δίδυμο *Για μια Οργανική Αρχιτεκτονική/Ιστορία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*, που θεμελιώνει τη γενεαλογία της οργανικής αρχιτεκτονικής.

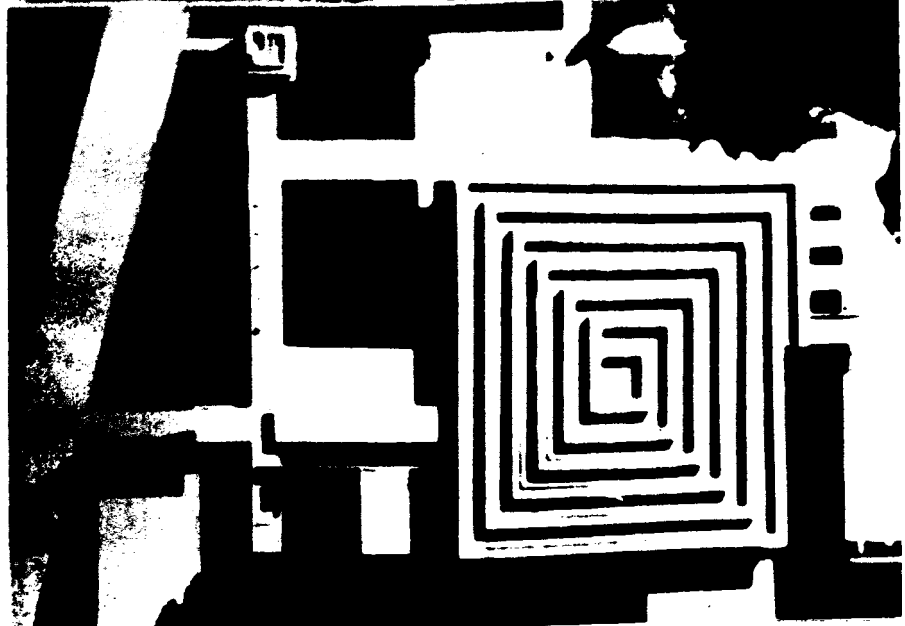
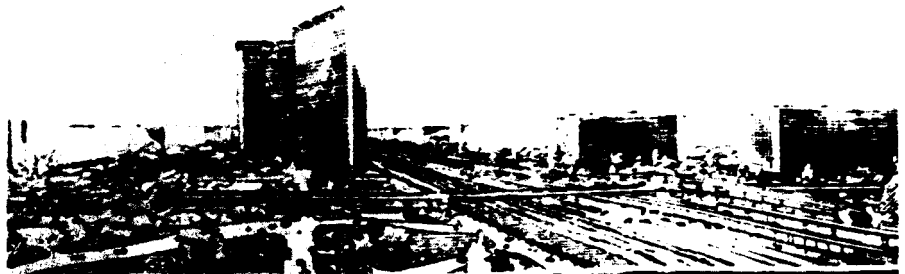
Στην αρχή της γενεαλογίας αυτής βρίσκεται η κλασική παράδοση, μια *αρχιτεκτονική Α* τελείως αρνητική, που δεν περιγράφεται. Στο τέλος βρίσκεται η οργανική αρχιτεκτονική, μια *αρχιτεκτονική Γ*, ριζικά αντικλασική, που περιγράφεται με θετικούς όρους και συνοψίζεται στο έργο του Wright. Η μετάβαση από τη μία στην άλλη διέρχεται πρώτα μια μακρά περίοδο συνεχούς ανόδου, που αρχίζει χωρίς ρήξη στο τέλος του 17ου αιώνα, αποκτά σαφή έκφραση μετά το 1850 και ολοκληρώνεται με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βασικές αιτίες της ήταν η φυσική εξέλιξη του γούστου, η ανάπτυξη της κατασκευαστικής τεχνικής, οι καινούργιες αισθητικές θεωρίες και η ριζική μεταβολή της κοινωνίας.⁴¹ Την εκπροσωπούν μεμονωμένοι πρωτοπόροι: Morris, Mackintosh, Horta, Van de Velde, Berlage, Wagner, Olbrich, Hoffmann, Loos, Perret, Garnier, Behrens, Poelzig και Gaudi.

Ακολουθεί μια συγκροτημένη φάση, η *αρχιτεκτονική Β*, που περιγράφεται και αυτή με θετικούς όρους, αρχίζει το 1918 και τελειώνει το 1933. Η συνοχή της κι η σαφήνειά της ήταν έργο τεσσάρων σπουδαίων αρχιτεκτόνων: Le Corbusier, Gropius, Mies van der Rohe και Oud. Την εκπροσωπούν η βίλλα Savoye και, σε δεύτερη μοίρα, το κτίριο του Bauhaus και το περίπτερο της Βαρκελώνης. Την προσδιορίζουν οι λέξεις ρασιοναλισμός και φονξιοναλισμός.

Τη λαμπρότητά της διαδέχεται μια σύντομη περίοδος παρακμής, απ' το 1933 ως το 1940, που δίνει την τελική ώθηση στην ολοκλήρωση της ανόδου προς την *αρχιτεκτονική Γ*. Αιτίες της ήταν, αφ' ενός, η πολιτική στροφή στη Γερμανία, την Ιταλία και τη Σοβιετική Ένωση, αφ' ετέρου, η δομική κρίση του ρασιοναλισμού στη Γαλλία.

Η ενδιάμεση περίοδος παρακμής επιτρέπει στον Ζενί να θεμελιώσει – την επαύριο του πολέμου – την οργανική αρχιτεκτονική πάνω στις σύμφυτες αδυναμίες του ρασιοναλισμού. Η θετική συγκρότηση της *αρχιτεκτονικής Β* αποτελεί, δηλαδή, απαραίτητη προϋπόθεση της *αρχιτεκτονικής Γ*, που θεμελιώνεται στη συνέχεια σε σχέση με την *αρχιτεκτονική Β* μόνο.

Παρ' όλα αυτά, η οργανική αρχιτεκτονική δεν είναι το αντίθετο του ρασιοναλισμού. Αφομοιώνει τα θετικά στοιχεία του και τα εμπλουτίζει με την οργανική διάσταση, που χαρακτηρίζει τα έργα σπουδαίων Σκανδιναβών αρχιτεκτόνων (Aalto, Asplund, Markelius). Αποκτά την ολοκληρωμένη έκφρασή της στο

έργο του Wright, που εκπροσωπεί η κατοικία Kaufman «στον καταρράκτη» (εικ. 2).

Η οργανική αρχιτεκτονική καθορίζεται από μια *κοινωνική συνθήκη*, που προσδιορίζουν ηθικοί και πολιτικοί χαρακτηρισμοί. Η τοποθέτηση αυτή δεν μειώνει το ρόλο της τεχνικής και της αισθητικής στη συγκρότηση της *μοντέρνας γλώσσας της αρχιτεκτονικής*. Ωστόσο, η τεχνική και η αισθητική υποτάσσονται στην κοινωνική διάσταση της οργανικής αρχιτεκτονικής: «Η αρχιτεκτονική είναι οργανική όταν η διάταξη του χώρου, στο δωμάτιο, το σπίτι και την πόλη, γίνεται για την υλική, ψυχολογική και πνευματική επιτυχία του ανθρώπου. Το οργανικό

Εικ. 5α

θεμελιώνεται δηλαδή σε μια κοινωνική και όχι σε μια παραστατική αντίληψη». ⁴²

Με αφετηρία την κοινωνική αυτή διάσταση, ο Ζενί καθορίζει πρώτα ένα πλέγμα στοιχείων, που συγκροτούν τη διαφορά ανάμεσα στην οργανική αρχιτεκτονική (Γ) και το ρασιοναλισμό (Β). Το πλέγμα αποτελούν δύο συμπληρωματικά μέρη: ένα σύνολο αρνητικών στοιχείων του ρασιοναλισμού και ένα σύνολο θετικών στοιχείων της οργανικής αρχιτεκτονικής. Τα στοιχεία του δίπλευρου αυτού πλέγματος θεμελιώνουν τη σχέση της αρχιτεκτονικής Β και της αρχιτεκτονικής Γ σαν *ξεπέραςμα*, που ανυψώνει την τεχνική και αισθητική συνθήκη του ρασιοναλισμού στην κοινωνική διάσταση της οργανικής αρχιτεκτονικής.

Το σύνολο των αρνητικών στοιχείων περιλαμβάνει πέντε αιτίες κρίσης του ρασιοναλισμού ⁴³:

- I. Την αδυναμία εξέλιξης του ρασιοναλισμού, σαν τεχνικής,
- II. την αδυναμία εξέλιξης του ρασιοναλισμού, σαν αισθητικής,
- III. τον εκφυλισμό του ρασιοναλισμού σε μανιερισμό,
- IV. το δογματισμό του και
- V. τη μη λειτουργικότητά του.

Το σύνολο των θετικών στοιχείων συνοψίζει την αρχιτεκτονική αντίληψη του Frank Lloyd Wright:

- I. Την πραγματικότητα του εσωτερικού χώρου,
- II. την ελεύθερη κάτοψη,
- III. το εξωτερικό σαν παράγωγο του εσωτερικού,
- IV. την ενότητα εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, ώστε να εξασφαλίζεται μορφολογική συνέχεια με το φυσικό περιβάλλον,
- V. τα φυσικά υλικά κατασκευής, ώστε να εξασφαλίζεται και υλική συνέχεια με το φυσικό περιβάλλον, και
- VI. την αντιμετώπιση της κατοικίας σαν «φωλιάς» του ανθρώπου.

Τα τρία πρώτα στοιχεία εισάγουν την κοινωνική διάσταση, χωρίς αναφορές στην τεχνική και την αισθητική. Ο χώρος αποτελεί την ουσία της αρχιτεκτονικής. Δεν πρόκειται όμως για τον ορατό χώρο, με την ψυχολογική και αντιληπτική έννοια των Γερμανών ιστορικών της τέχνης: ούτε για το χώρο-μέτρον, με την έννοια της κατασκευαστικής τυπολογίας: ο Ζενί αναφέρεται στο *βιωμένο χώρο*, που καθορίζει η έκταση των δραστηριοτήτων του ανθρώπου (εικ. 6). Τα δύο επόμενα στοιχεία συσχετίζουν το χώρο (κοινωνική διάσταση) με τη *μορφή* (αισθητική συνθήκη) και την *κατασκευή* (τεχνική συνθήκη). Ο συσχετισμός της αρχιτεκτονικής με τη φύση βρίσκει την πραγματική του έκφραση στο τελευταίο στοιχείο (η κατοικία ως «φωλιά»). Ο ανομολόγητος ρουσσισμός και η αναφορά στην

καθαρότητα των πηγών φέρνουν ξανά στην επιφάνεια το δημοκρατικό ιδεώδες και την κοινωνική ουτοπία του Ζενί.

Μετά την καταξίωση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής σαν ξεπέραςμα του ρασιοναλισμού, ο Ζενί αναλαμβάνει τη σφαιρική θεμελίωσή της, κινούμενος σε τρία παράλληλα πεδία: τη θεμελίωση της πρωτοκαθεδρίας του χώρου στη σύλληψη της αρχιτεκτονικής, τη θεμελίωση της απόλυτης ανωτερότητας της οργανικής αρχιτεκτονικής και τη συγκρότηση μιας μοντέρνας γλώσσας με στόχο την εξασφάλιση της ανωτερότητας αυτής στο μέλλον.

Για να υποστηρίξει πως ο χώρος –ο εσωτερικός χώρος– αποτελεί την ουσία της αρχιτεκτονικής και το κύριο κριτήριο για την ερμηνεία της, ο Ζενί παρουσίασε, στο *Να μάθουμε να βλέπουμε την Αρχιτεκτονική*, τις αδυναμίες κάθε άλλης προσέγγισης του δομημένου περιβάλλοντος, συνάγοντας την ανωτερότητα της δικής του ερμηνείας. Στο ίδιο έργο θεμελίωσε την απόλυτη ανωτερότητα της οργανικής αρχιτεκτονικής μέσα απ' τη διαδοχική παρουσίαση των αδυναμιών της αρχιτεκτονικής σε όλες τις άλλες εποχές του παρελθόντος. Κατόπιν ανέλαβε, στη *Μοντέρνα Γλώσσα*, την κωδικοποίηση ενός πλέγματος συνθετικών κανόνων, που φιλοδοξεί ν' αποτελέσει τη γλώσσα μιας *μοντέρνας παράδοσης*, που έρχεται σε ριζική αντίθεση με την κλασική. Η *μοντέρνα γλώσσα* ορίζεται, δηλαδή, σαν αντίθεση της *κλασικής*, σαν *αντικλασική γλώσσα*. ⁴⁴ Με την ίδια έννοια, η *μοντέρνα αρχιτεκτονική* είναι το αντίθετο της *κλασικής*: μια *αντικλασική αρχιτεκτονική*. Στην ουσία, ο Ζενί ενδιαφέρθηκε περισσότερο για την καταστροφή της κλασικής γλώσσας, παρά για τον ορισμό της *μοντέρνας*. Στο ερώτημα: *πού θα κρεμάσουμε ένα πίνακα, πού θ' ανοίξουμε μια πόρτα, ένα παράθυρο, απαντά, για παράδειγμα: ο-ποιάδήποτε αλλού, εκτός από το κέντρο, εκτός απ' τη συμμετρική θέση που θα είχε στην κλασική αρχιτεκτονική*. ⁴⁵

Η μέθοδος του Ζενί αναλύεται σε δύο συμπληρωματικές φάσεις: (α) αναγνώριση των στοιχείων που συγκροτούν την κλασική γλώσσα (τη μόνη κωδικοποιημένη αρχιτεκτονική γλώσσα στην ιστορία) και (β) προσδιορισμός των αρνήσεων της κλασικής γλώσσας –που εισάγει η *μοντέρνα αρχιτεκτονική*– και συνεπακόλουθη διατύπωση των όρων της *μοντέρνας γλώσσας*.

Τους όρους αυτούς συνθέτουν επτά διατεταγμένες σταθερές, που γνώρισαν το ιδανικό παράδειγμα της πλήρους εφαρμογής τους στην κατοικία του Kaufmann «στον καταρράκτη». ⁴⁶

- I. Καταγραφή των λειτουργιών σαν να μην υπήρχαν ακόμα μορφές και

υποταγή της μορφής στη λειτουργία (εικ. 6,7).

- II. Ασυμμετρία και συστηματική επίδωξη *παραφωνίας* στην κλασική αρμονία.
- III. Τρισδιάστατη *αντι-προοπτική*, δηλαδή σύνθεση των όγκων του κτιρίου με τρόπο που να ενοχλεί την ενιαία προοπτική θεώρηση της Αναγέννησης.
- IV. Απο-σύνθεση του παραδοσιακού περιβλήματος των χώρων σε ανεξάρτητα επίπεδα.
- V. Εύπλαστες κατασκευές, με προβόλους, κελύφη, μεμβράνες κ.λπ.
- VI. Συνειδητή εγγραφή της *διάστασης* του χρόνου στην κατασκευή, με τη διαφοροποίηση των υλικών και των μορφών.
- VII. Επανενσωμάτωση κτιρίου, πόλης και περιβάλλοντος, σε μια ενιαία δραστηριότητα, την *πολεοτεκτονική* (εικ. 3).

Τα κύρια μορφολογικά στοιχεία της κλασικής και της μοντέρνας γλώσσας δέχονται χαρακτηρισμούς ηθικής και πολιτικής τάξης. Ο Ζενί εστιάζει το ενδιαφέρον του στον αρνητικό χαρακτηρισμό του κλασικισμού, τον οποίο θεωρεί σαν *αρχιτεκτονική του σχιζοφρενικού κοنفορμισμού*. Με αυτή την έννοια, οι αναλογίες είναι μια νεύρωση, μια τρέλα που κρύβει λάθη, μια σπατάλη που απολιθώνει μια ζωτική ορμή. Η συμμετρία είναι διανοητικός κυνισμός, που φανερώνει παθητικότητα και ομοφυλοφιλία. Τέλος, η γεωμετρία είναι η σταθερά της ολοκληρωτικής και γραφειοκρατικής εξουσίας: «Όλα τα απολυταρχικά καθεστώτα γεωμετρούν, καταχωρίζουν το αστικό τοπίο σε άξονες και ξανά σε άξονες, παράλληλους και κάθετους». ⁴⁷ Αντίθετα, οι ελεύθερες μορφές ανήκουν στη ζωή και στο λαό. Είναι το έργο των *μοντέρνων αρχιτεκτόνων*, των *αυθεντικών δημιουργών*.

Η *μοντέρνα γλώσσα* της αρχιτεκτονικής συγκροτείται λοιπόν –τόσο με τις επτά σταθερές, όσο και με τους ηθικούς και πολιτικούς χαρακτηρισμούς– σαν ριζική αντίθεση στην κλασική. Οι μορφές, το συντακτικό και οι κοινωνικοί προσδιορισμοί της απορρέουν λιγότερο από την τέχνη και την τεχνική της σύγχρονης κοινωνίας και περισσότερο από την αντίθεση της στον κλασικισμό. Ταυτόχρονα, η αντίθεση κλασική/μοντέρνα γλώσσα είναι καθαρά πολιτική. Η κλασική γλώσσα είναι *αντι-δημοκρατική*: είναι η έκφραση της ολοκληρωτικής και γραφειοκρατικής εξουσίας. Η *αντικλασική γλώσσα* συγκεντρώνει, μέσα από ένα όραμα και μια δύναμη απελευθερωτική, όλα τα στοιχεία που αντιτάχθηκαν, στη διάρκεια τόσων αιώνων, στην ολοκληρωτική και τη γραφειοκρατική εξουσία. Είναι η *δημοκρατική γλώσσα που, με την εκλαί-*

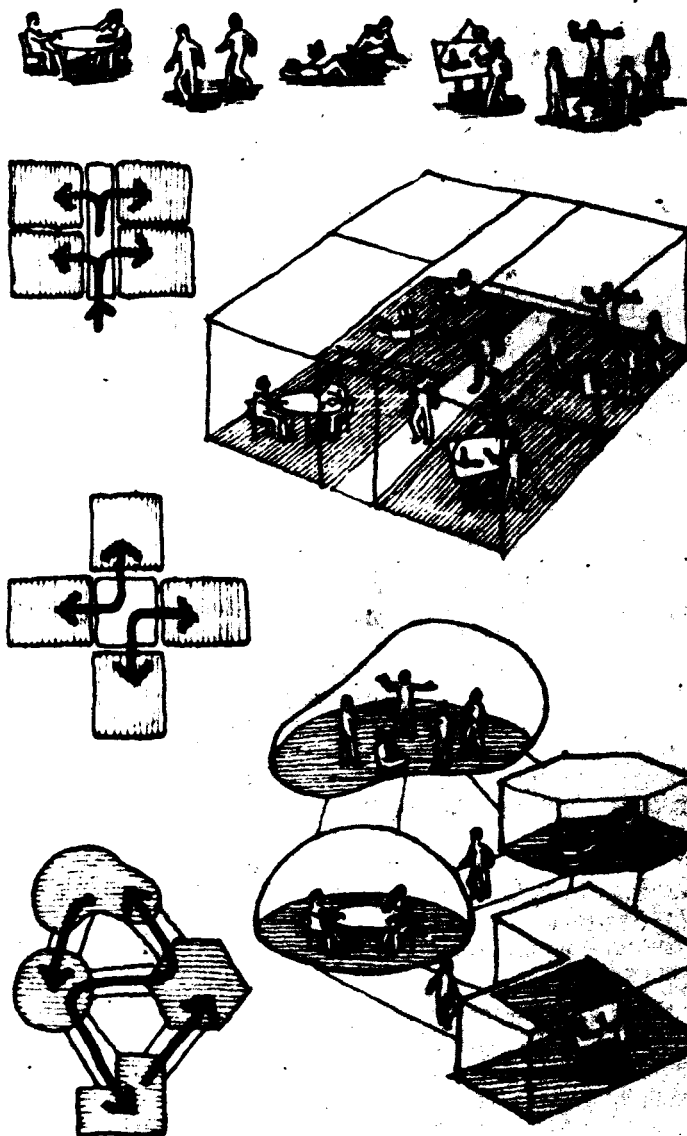
κευχή της, θα συμπαρασύρει τον εκδημοκρατισμό της αρχιτεκτονικής και, συνεπώς, της κοινωνίας.⁴⁸

Οι θεμελιώδεις αρχές της αρχιτεκτονικής

Η μοντέρνα αρχιτεκτονική του Ζενί καθορίζεται από τρεις θεμελιώδεις αρχές, που εφαρμόζονται από το επίπλο και το σπίτι μέχρι την πόλη: την κοινωνική, την τεχνική και την αισθητική συνθήκη.⁵⁰ Η πρώτη είναι ιεραρχικά ανώτερη απ' τις άλλες δύο: ο μοντέρνος αρχιτέκτονας δεν εμπνέεται από τα επιτεύγματα της κατασκευαστικής τεχνικής, ούτε από τις νέες αισθητικές θεωρίες. Έχει κοινωνικό στόχο. Βέβαια, προστρέχει στις νέες τεχνικές, για να μπορεί να προσφέρει το σπίτι που αρμόζει σε κάθε οικογένεια, και προτείνει την τέχνη σε περισσότερα κοινωνικά στρώματα από πριν. Όμως, ο αντικειμενικός του σκοπός είναι πολύ σημαντικότερος: εργάζεται για τον άνθρωπο σε όλο το φάσμα της ζωής του, για την πληρότητα της ελευθερίας του, για την υλική, ψυχολογική και πνευματική πρόοδό του.⁵¹

Βέβαια, κάθε κτίριο πρέπει να είναι στέρεο. Ωστόσο, η αναγκαιότητα δεν μπορεί ν' αναπτυχθεί χωρίς να ενσωματωθεί στο κοινωνικό σύστημα της εξυπηρέτησης. Το κτίριο οφείλει, πρώτα απ' όλα, να υπηρετεί τις χρήσεις που ορίζουν οι χρήστες του. Η εσωτερική διάταξη ανήκει λοιπόν στο πεδίο της κοινωνικής συνθήκης, που έχει σκοπό να υποτάξει την υλική δομή στη διάταξη των χρήσεων στο χώρο (αρχή της ελεύθερης κάτοψης) (εικ. 8). Οι χρήσεις αυτές δεν αντιστοιχούν, όμως, στις λειτουργίες του φονξιοναλισμού και, κατά συνέπεια, στον αφηρημένο άνθρωπο. Ο Ζενί προτείνει το ξεπέρασμα του απρόσωπου φονξιοναλισμού μέσα από μια οργανική αρχιτεκτονική, που τίθεται στην υπηρεσία του ελεύθερου ανθρώπου. Οι χρήσεις, που θεμελιώνουν την αρχιτεκτονική αυτή, εκφράζονται με όρους επιθυμίας. Κατά συνέπεια, η μεγάλη ποικιλία των κτιρίων δεν αντανάκλα την ποικιλία των χρήσεων, αλλά τις επιθυμίες συγκεκριμένων ανθρώπων και την απεριόριστη ποικιλία των ατόμων. Η δημοκρατική αρχιτεκτονική του Ζενί υποτάσσεται στον ιδιωτικό χαρακτήρα, στην ατομικότητα.

Η προσαρμογή του κτιρίου στον κοινωνικό του προορισμό καθορίζει, τέλος, την αισθητική ικανοποίηση. Η διάταξη του εσωτερικού χώρου, στο επίπεδο της εξυπηρέτησης, αποτελεί το ουσιαστικό κριτήριο κάθε αισθητικής θεώρησης. Οι κανόνες του ωραίου δεν χρειάζεται να διατυπωθούν πλέον σε δική τους συχνότητα.⁵² Ο Ζενί μιλά για οργανική ομορφιά, για το ωραίο στην απλούστερη έκ-

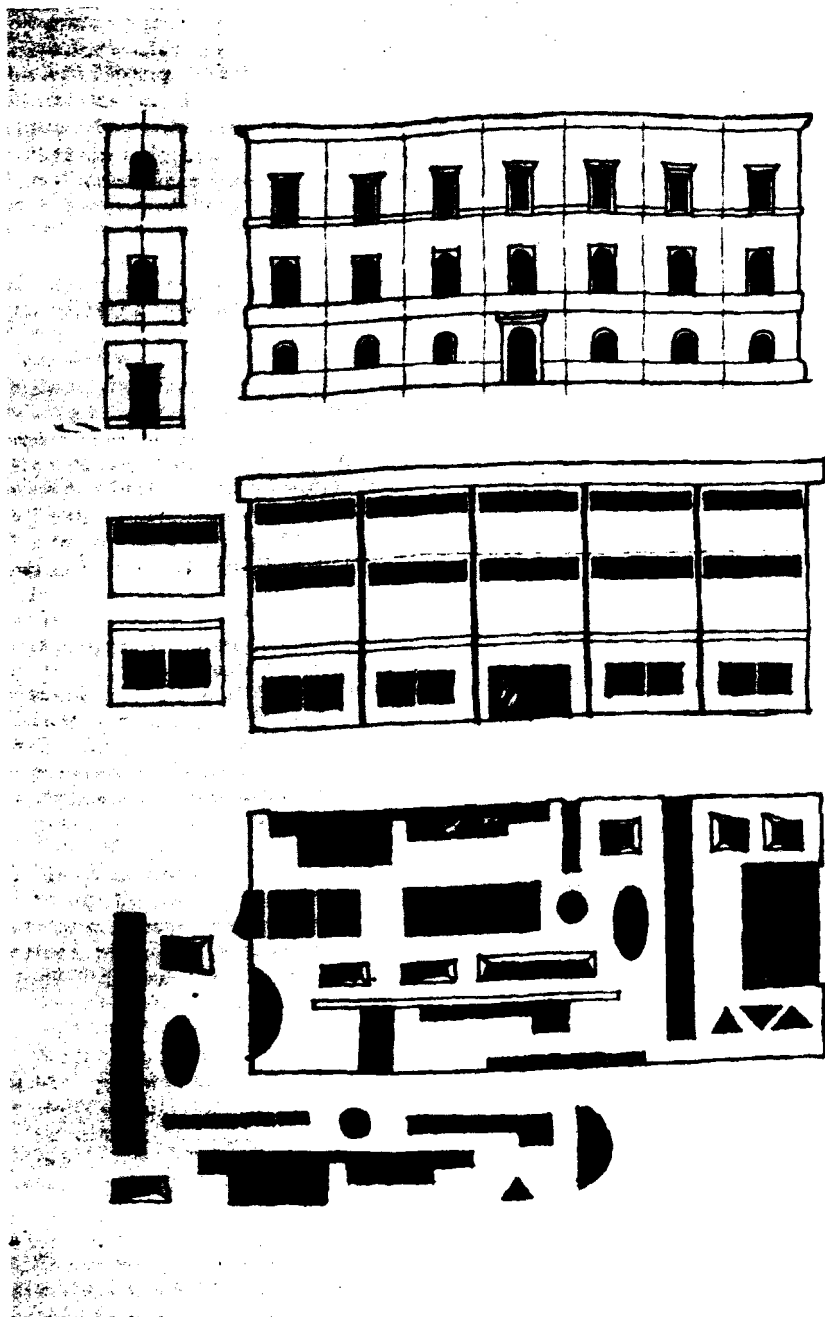

φρασή του, «εκείνη της σκοπιμότητας. Διατύπωσε πολλές επιφυλάξεις απέναντι στη διακόσμηση και, ταυτόχρονα, την ευαρέσκειά του για την απλότητα και τη χρήση φυσικών υλικών. Θεωρεί την αρχιτεκτονική σαν μια δομή, που «γεννιέται» μέσα απ' τη φύση και αποκτά μορφή μέσα απ' την κίνηση του ανθρώπου. Με την έννοια αυτή, οι μορφές της οργανικής αρχιτεκτονικής αποτελούν έκφραση του ανθρωπίνου σώματος, ακόμα κι αν ο Ζενί αντιτίθεται σε κάθε χρήση ενός παραστατικού λεξιλογίου νατουραλιστικών ή βιολογικών μορφών.⁵³

Ο Ζενί δεν εναντιώνεται μόνο στις μορφές, αλλά και στις αρχές που συνθέτουν το ωραίο στην αναγεννησιακή παράδοση, αρχίζοντας απ' την αμφισβήτηση της αρμονίας του συνόλου και των τμημάτων σε μια ολοκληρωμένη ενότητα. Βέβαια, ο Ζενί ζητά τη συνοχή της μο-

Εικ. 6 «Αρχιτεκτονική χωρίς κτίρια: ο αρχιτέκτονας οφείλει να μελετήσει λεπτομερώς όλες τις ανθρώπινες λειτουργίες, δίχως να τον απασχολεί το πώς θα τις περιβάλλει (επάνω). Πρέπει, πάντως, να αποφεύγει να κλείσει τις λειτουργίες σ' ένα ενιαίο πρίσμα ή σε μια σειρά από κανονικά πρίσματα (κέντρο). Η μοντέρνα γλώσσα διαμορφώνει τους χώρους σύμφωνα με τις λειτουργίες και τις διαδρομές (κάτω)».
(B. Ζενί, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, σ. 69).

Βλ. και εικόνα 5α, σελ. 22.

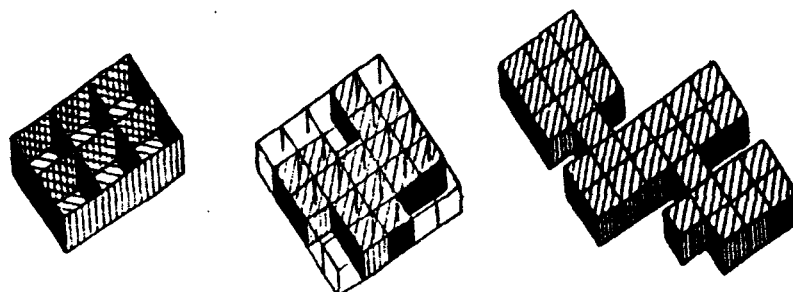

Εικ. 7 «Η μεθοδολογία της καταγραφής εφαρμόσιμη στα παράθυρα. Ο κλασικισμός, αρχαϊκός (επάνω) ή ψευδομοντέρνος (στο κέντρο), απασχολείται με τον εμβάτη, την επανάληψή του, τη σχέση κενών και πλήρων, τις ευθυγραμμίσεις, δηλαδή με όλα τ' άλλα, εκτός απ' τα παράθυρα. Αντίθετα, η καταγραφή δίνει καινούργιο νόημα σε κάθε στοιχείο (κάτω) και, κατόπιν, προχωρά στη συναρμολόγησή τους».

(B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, σ. 18).

Εικ. 8 Διαγράμματα προκατασκευασμένων κατοικιών. Αριστερά: «Μπλοκαρισμένη» λύση. Κέντρο: Λύση μερικώς διαρθρωμένη στο εσωτερικό άκαμπτου περιβλήματος. Δεξιά: οργανική λύση που υπαγορεύει η ελεύθερη ανάπτυξη των λειτουργιών.

(B. Zevi, *Storia dell'Architettura Moderna*, 1975, σ. 250).

ντέρνας γλώσσας της αρχιτεκτονικής,⁵⁴ αλλά ταυτόχρονα αμφισβητεί την αρμονική συνοχή σαν αισθητική αρχή. Στηρίζεται στον Adorno και στην έννοια της παραφωνίας, που δανείζεται από τον Schönberg, για ν' απορρίψει την προκατασκευασμένη αρμονία των μορφών,⁵⁵ το ωραίο της κλασικής παράδοσης. Διακρίνει την («καλή») αρμονία που πηγάζει απ' την εξυπηρέτηση των χρήσεων και την («κακή») αρμονία που πηγάζει απ' την τέρψη των αισθήσεων. Επικροτεί την οργανική ομορφιά, που εξαρτάται από τη διάταξη του εσωτερικού χώρου, και απορρίπτει την εικονική, που πηγάζει από την εφαρμογή κανόνων αισθητικής. Με αυτή την έννοια, το ωραίο, σαν πηγή τέρψης, έχει ενσωματωθεί στο επίπεδο της εξυπηρέτησης. Η ιεραρχία της θεμελιώδους τριάδας της αναγεννησιακής παράδοσης (*necessitas, commoditas, voluptas*)⁵⁶ ανατρέπεται οριστικά προς όφελος της *commoditas*.

Υστερόγραφο

Στο ευρύτερο πλαίσιο της «ξηρασίας» του θεωρητικού λόγου στην ελληνική βιβλιογραφία, έχει γίνει συνήθεια να λέμε «κάθε προσφορά δεκτή» και, μάλιστα, «θετική». Έτσι είναι, αν δούμε βέβαια τα πράγματα σε μια αισιόδοξη προοπτική. Αν αντιστρέψουμε, όμως, το νόμισμα, τα πράγματα είναι αλλιώς. Η «ανθολογία θέσεων» του Zevi προσφέρει στον αναγνώστη συνθετικούς κανόνες προς άμεση πρακτική εφαρμογή και μια ερμηνεία της ιστορίας της αρχιτεκτονικής που –χωρίς τη θεμελίωσή τους μέσα από τα προηγούμενα κείμενα του αρχιτέκτονα– μοιάζουν περισσότερο με αυταπόδεικτες θέσεις, που οφείλεις να δεχτείς ή να μη δεχτείς. Το θεωρητικό κείμενο μοιάζει με *μανιφέστο*, που δεν κάνει καλά-καλά φανερό τον απώτερο σκοπό του. Για τους λίγους «ειδικούς» στα ζητήματα θεωρίας

και ιστορίας της αρχιτεκτονικής, που γνωρίζουν το έργο του Zevi και το ευρύ περιβάλλον του, η μετάφραση της *Μοντέρνας Γλώσσας της Αρχιτεκτονικής* είναι στην ουσία «περιττή». Για τους «πολλούς», και πολύ περισσότερο για τους σπουδαστές, το βιβλίο δεν είναι καθόλου περιττό. Απομονωμένο, όμως, από το περιβάλλον της αρχιτεκτονικής πρακτικής και του θεωρητικού λόγου που το δημιούργησαν, γίνεται ιδιαίτερα «επικίνδυνο» – με μια έννοια, που δεν περιορίζεται βέβαια στον Zevi και τους κανόνες του, αλλά χαρακτηρίζει κάθε μεταφορά γνώσης και σκέψης, χωρίς ένα πλαίσιο θεωρητικού λόγου, που να επιτρέπει την κριτική υποδοχή τους. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bruno Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, μετάφραση Λάζαρου Κοτάνωφ, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, (1986). Το βιβλίο, με τη μορφή που μεταφράστηκε, πρωτοδημοσιεύθηκε αγγλικά (*The Modern Language of Architecture*, University of Washington Press, Seattle, 1978). Στην πραγματικότητα, είναι σύνθεση παλαιότερων κειμένων του Zevi (*Architettura e Storiografia*, Tamburini, Milano, 1950- *Il Linguaggio Moderno dell'Architettura*, Einaudi, Torino, 1973, και άρθρων).
2. Σ.Ι. Κονταράτος, «Από την αιρετική κριτική του κλασικισμού στον προσδιορισμό ενός σύγχρονου αρχιτεκτονικού κώδικα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 21/1987, σ. 11.
3. Bruno Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op.cit., σ. 7.
4. Bruno Zevi, *Verso un'Architettura Organica*, Einaudi, Torino, 1945 (αναφέρομαι στη μοναδική του μετάφραση, *Towards an Organic Architecture*, Faber & Faber, London, 1950).
5. Bruno Zevi, *Saper Vedere l'Architettura*, Einaudi, Torino 1948 (το 1986 γνώρισε τη 16η ανατύπωση· μεταφράστηκε σε 10 γλώσσες· αναφέρομαι στη γαλλική μετάφραση, *Apprendre à voir l'Architecture*, Les Editions de Minuit, Paris, 1959).
6. Bruno Zevi, *Storia dell'Architettura Moderna*, Einaudi, Torino, 1950 (το 1986 γνώρισε τη 10η ανατύπωση· μεταφράστηκε σε δύο γλώσσες· αναφέρομαι στην αναθεωρημένη ιταλική έκδοση του 1975).
7. Η ανάλυση των θέσεων του Zevi στηρίζεται στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μου, *Historiographie de l'Architecture Moderne*, Doctorat d'Etat, Université de Paris VIII, Ιανουάριος 1988 (A.N.R.T., Lille, 1988), σσ. 89-150.
8. Ο Bruno Zevi γεννήθηκε το 1918. Άρχισε σπουδές αρχιτεκτονικής στη Ρώμη, το 1936, στο αλόγιο της εξουσίας του Μουσολίνι. Η αντιφασιστική του δράση τον ανάγκασε, όμως, να φύγει στο Λονδίνο, όπου συνέχισε σπουδές στην Architectural Association School of Design του Harvard. Με το τέλος του πολέμου, επέστρεψε στη Ρώμη. Πρβλ. Zevi su Zevi, Magna editrice, Milano, 1977, και A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, Rizzoli, New York, 1983.
9. Nikolaus Pevsner, *Pioneers of the Modern movement from William Morris to Walter Gropius*, Faber & Faber, London, 1936· Walter Curt Behrendt, *Modern Building*, Harcourt Brace, New York, 1938· Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1941.
10. Ο Zevi χρησιμοποιεί τον όρο *μοντέρνα αρχιτεκτονική* και, γενικότερα, το χαρακτηρισμό *μοντέρνος*, -α, -ο (μοντέρνα γλώσσα, μοντέρνα ιστορία), όταν αναφέρεται στην εποχή του – δηλαδή, στην οργανική αρχιτεκτονική και τη διαρκή εξέλιξή της. *Μοντέρνο* σημαίνει *σύγχρονο*. Συνεπώς, η λέξη *μοντέρνος* δεν περιγράφει το κίνημα της μεσοπολεμικής περιόδου, δεν αναφέρεται στην αρχιτεκτονική του Gropius και του Le Corbusier, ούτε ταυτίζεται με την αντίστοιχη έννοια των Pevsner και Giedion. Για την περίπτωση αυτή, ο Zevi χρησιμοποιεί ισότιμα τις λέξεις *ρασιοναλισμός* και *φονξιοναλισμός*. Στο δικό μου άρθρο, οι όροι χρησιμοποιούνται με την έννοια που τους δίνει ο Zevi.
11. Στην αγγλική έκδοση του πρώτου βιβλίου του (*Towards an Organic Architecture*, op.cit., σ. 10), ο Zevi προτείνει στον αναγνώστη, που γνωρίζει τα βιβλία των Pevsner, Behrendt και Giedion (πρβλ. προηγούμενη σημείωση 9), να μη διαβάσει το πρώτο από τα δύο μέρη του δικού του κειμένου.
12. Για μια φανερή εκδήλωση της αντίθεσης του Zevi στους θεμελιωτές του «ρασιοναλισμού», πρβλ. την εισήγησή του στο CIAM του 1948, όπου εκφράζει την ανάγκη ιστορικής αναθεώρησης και επιχειρεί μια συστηματική ανάλυση των θέσεων του Giedion στο *Space, Time and Architecture* (B. Zevi, «Della cultura architettonica», *Messaggio al Congresso Internazionale d'Architettura Moderne*, *Metron* 31-32, 1949· ανατύπωση στο A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op.cit., σ. 126-134).
13. Πρβλ. B. Zevi, *Apprendre à voir l'Architecture*, op.cit., σ. 77.
14. «Μεγάλωσα στην περίοδο του φασισμού», λέει ο Zevi, «και τον πολέμου απ' τα δεκαεπτά μου χρόνια. Όταν αποφάσισα να γίνω αρχιτέκτονας και κριτικός, αναρωτήθηκα: τι είναι κατά βάθος φασιστικό στην αρχιτεκτονική; (...) Η απάντησή μου κατέληξε σ' ένα «όχι» στην αρχαία Ελλάδα και στην αρχαία Ρώμη, που τόσο υμνήθηκαν απ' τους φασίστες «όχι» στην Αναγέννηση και το σύγχρονο μεγαλείο της: «όχι» στο Μπαρόκ, που είναι υπόθεση καθολικών και φυσικά «όχι» στον εκλεκτισμό του 19ου αιώνα. (...) Με την εις άποπον απαγωγή, η απάντησή μου είναι «ναί» στην αστική αρχιτεκτονική του Μεσαίωνα. (...) Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για το μόνο στέρεο προηγούμενο δημοκρατικής αρχιτεκτονικής» (αναφέρεται στο A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op.cit., σ. 92).
15. Αναφέρεται στο *Zevi su Zevi*, op.cit., σ. 57.
16. Πρβλ. B. Zevi, «Ebraismo e concezione spazio-temporale nell'arte», *La Rassegna Mensile di Israel*, Ρώμη, Ιούνιος 1974 (αναδημοσίευση στο *Zevi su Zevi*, op.cit., σσ. 120-131).
17. Ibid., σ. 130.
18. «Ο εβραϊσμός επέλεξε τον εξπρεσιονισμό για να εκδηλωθεί στην τέχνη» (ibid., σ. 127).
19. Πρβλ. ibid., σ. 130.
20. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op.cit., σ. 70, και A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op.cit., σ. 94.
21. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op.cit., σ. 333 (εδώ και παρακάτω, παραπέμπω στην ελληνική έκδοση, αλλά χρησιμοποιώ δική μου μετάφραση).
22. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op.cit., σ. 77.
24. Η επανενσωμάτωση κτιρίων, πόλεων και περιβάλλοντος σε μια ενιαία δραστηριότητα, την *πολεοτεκτονική*, αποτελεί την έβδομη σταθερά της *Μοντέρνας Γλώσσας* (βλέπε παρακάτω· πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op.cit., σσ. 73-82).
25. Πρβλ. Frank Lloyd Wright, *The Living City*, Horizon Press, New York, 1958, και Robert Fishmann, *Urban Utopias in the Twentieth Century*, New York, 1977.
26. Πρβλ. Bruno Zevi, *Storia dell'Architettura Moderna*, op.cit., σ. 273.
27. Ο Zevi προσπάθησε να «φέρει» το ρασιοναλισμό στην Ιταλία, για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς της οργανικής αρχιτεκτονικής. «Η ανάπτυξη της οργανικής αρχιτεκ-

- κονικής», εξηγεί, «δεν μπορούσε ν' αρχίσει δίχως μια φονεσιοναλιστική παράδοση» (A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op. cit., σ. 39). Και, κατόπιν, συμπληρώνει: «η οργανική αρχιτεκτονική απέτυχε [στην Ιταλία] επειδή δεν υπήρχαν τα θεμέλια του φονεσιοναλισμού, για να στηριχτεί επάνω τους: η Ιταλία δεν μπορούσε να φτάσει στη δεύτερη φάση της εξέλιξης χωρίς να διασχίσει την πρώτη» (ibid., σ. 42).
28. Πρβλ. B. Zevi, «Benedetto Croce e la Riforma della Storiografia Architettonica», *Metron* 47, Δεκέμβριος 1952 (αναδημοσίευση στο *Zevi su Zevi*, op. cit., σσ. 23-32) και A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op. cit., σ. 20.
 29. Πρβλ. A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op. cit., σ. 20.
 30. Πρβλ. B. Zevi, *Apprendre à voir l'Architecture*, op. cit., σ. 131.
 31. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 65 και 205-8.
 32. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 195-202.
 33. Πρβλ. B. Zevi, *Apprendre à voir l'Architecture*, op. cit., σ. 132.
 34. Πρβλ. B. Zevi, «History as a Method of Teaching Architecture», στο Marcus Whiffen (ed), *The History, Theory and Criticism of Architecture*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1965, σσ. 11-21.
 35. Πρβλ. ibid., σ. 17.
 36. «Τα V-1 πετούσαν κάθε νύχτα πάνω απ' τα κεφάλια μας» μερικές φορές κάθε πέντε-δέκα λεπτά. Έκαναν φρικιαστικό θόρυβο, σαν να σούρνονταν τεράστιες αλυσίδες. Ξάφνου, μόλις ένωθες μια τέτοια μηχανή πάνω απ' το κεφάλι σου, σε διαπερνούσε μια περιέργη ανησυχία, ακολουθούσε απόλυτη σιωπή και, λίγα δευτερόλεπτα αργότερα, μ' έναν τρομακτικό κρότο, ένα ολόκληρο κτίριο κατέρρεε. Κάθε νύχτα έπρεπε να διαλέξω: να πάω στο καταφύγιο ή να μείνω στο δωμάτιό μου, στον τελευταίο όροφο στην Oslo Court, για να γράψω» (A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op. cit., σ. 17).
 37. Τα δύο βιβλία έχουν την ίδια δομή – αρκεί να συγκρίνει κανείς τα περιεχόμενά τους. Επιπλέον, μεγάλα χωρία του πρώτου χρησιμοποιούνται αυτούσια στο δεύτερο (π.χ. τα δύο πρώτα μέρη του κεφαλαίου VII της *Istoria*, «Poetica dell'architettura organica», σσ. 245-50, και «Equivoci naturalistici e biologici», σσ. 251-53, επαναλαμβάνουν το intermedio του βιβλίου του 1945).
 38. Πρβλ. A.O. Dean, *Bruno Zevi on Modern Architecture*, op. cit., σ. 50-51, και B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 88-89.
 39. B. Zevi, *Spazi dell'Architettura Moderna*, Einaudi, Torino, 1973.
 40. Για μια θεωρητική διατύπωση των εννοιών, πρβλ. A.J. Greimas et alii, *Introduction à l'analyse du discours en sciences sociales*, Hachette, Paris, 1979. Για τη χρήση τους στην ανάλυση του αρχιτεκτονικού λόγου, πρβλ. την εργασία μου, *Historiographie de l'Architecture Moderne*, op. cit.
 41. Πρβλ. B. Zevi, *Storia dell'Architettura Moderna*, op. cit., σ. 3.
 42. B. Zevi, *Towards an Organic Architecture*, op. cit., σ. 35-50, και *Storia dell'Architettura Moderna*, op. cit., σ. 253.
 43. Πρβλ. B. Zevi, *Towards an Organic Architecture*, op. cit., σ. 35-50, και *Storia dell'Architettura Moderna*, op. cit., σσ. 140-161.
 44. Ο Zevi εισάγει τη διάσταση αυτή από την πρώτη παράγραφο του βιβλίου του (*Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 10).
 45. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σσ. 26-27.
 46. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 32.
 47. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 32.
 48. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σσ. 95-96, 62-63 και 87.
 50. «Ο σύγχρονος κώδικας είναι εφαρμόσιμος σε οποιαδήποτε κατάσταση, σε οποιαδήποτε κλίμακα, από μια καρέκλα μέχρι ένα δίκτυο αυτοκινητοδρόμων, από ένα κουτάλι μέχρι μια πόλη» (B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 50).
 51. Πρβλ. B. Zevi, *Towards an Organic Architecture*, op. cit., σσ. 11 και 23· *Storia dell'Architettura Moderna*, op. cit., σ. 3-39, 270.
 52. Πρβλ. B. Zevi, *Towards an Organic Architecture*, op. cit., σ. 144.
 53. Πρβλ. B. Zevi, *Apprendre à voir l'Architecture*, op. cit., σσ. 15-17.
 54. Πρβλ. B. Zevi, *Towards an Organic Architecture*, op. cit., σσ. 72-76, και *Storia dell'Architettura Moderna*, op. cit., σσ. 251-53.
 55. Ο Zevi θεωρεί τις επτά σταθερές σαν *basic language*, που καθένας μπορεί να εμπλουτίσει προσθέτοντας άλλες δέκα, είκοσι ή πενήντα, με τον όρο να μην αντιφάσκουν με τις προηγούμενες (πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 13).
 56. Πρβλ. B. Zevi, *Η Μοντέρνα Γλώσσα της Αρχιτεκτονικής*, op. cit., σ. 97. Ο Zevi αντλεί τα επιχειρήματά του από το βιβλίο των Max Horkheimer και Theodor Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Social Studies Association, New York, 1944.
 57. Αναφέρομαι στην «ιδρυτική» διατύπωση του Alberti στο *De re Aedificatoria* (1485).

Οι αντιθετικές διαστάσεις της αρχιτεκτονικής στη θεωρία του R. Venturi

Ο αρχιτεκτονικός λόγος για το μεταμοντέρνο στην Ελλάδα

ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ

Το βιβλίο του Αμερικανού αρχιτέκτονα Robert Venturi, *Complexity and Contradiction in Architecture*, που μεταφράστηκε στα ελληνικά «Η πολυπλοκότητα και η αντίφαση στην αρχιτεκτονική»,¹ αποτελεί ένα βασικό κείμενο αμφισβήτησης της αρχιτεκτονικής του μοντέρνου κινήματος έτσι όπως καθορίστηκε στις αρχές του αιώνα και έτσι όπως εκφυλίστηκε σε στυλ στη δεκαετία του 1950.

Στις ΗΠΑ, που πρωτοεκδόθηκε, αντιμετώπισε την πολεμική του ακαδημαϊκού κατεστημένου που είχε διαμορφωθεί από τον Gropius στο χώρο της αρχιτεκτονικής,² ενώ πέρασαν περίπου δέκα χρόνια από την πρώτη έκδοση του βιβλίου πριν αρχίσουν να κτίζονται κτίρια που μάλλον διαφήμιζαν μερικές επιδερμικές του αναγνώσεις παρά έδειχναν να είχαν υιοθετήσει τους προβληματισμούς του. Η αποδοχή του για λόγους μόδας, μια και πατροναρίστηκε από δημοσιογράφους αρχιτέκτονες και κριτικούς αρχιτεκτονικής, όπως οι Philip Johnson και Charles Jencks, ήταν μάλλον ο κύριος λόγος που το έφερε στο προσκήνιο της αρχιτεκτονικής προβληματικής.

Στην Ελλάδα, παρόμοια και με κάποια διαφορά φάσης, δηλαδή στη δεκαετία του '80, ο θεωρητικός λόγος του Venturi τις περισσότερες φορές αποτέλεσε άλλοθι για επιδειξιωμανείς πειραματισμούς από επαγγελματίες που δεν είχαν μάθει καλά ούτε το μάθημα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής ούτε της μοντέρνας.

Η εμφάνιση αυτού του βιβλίου και η συμβολή του στον αρχιτεκτονικό λόγο στη χώρα μας είναι και ο κύριος λόγος που επιχειρούμε με το σημείωμα αυτό μια κριτική του θεώρησής. Είναι χρήσιμο, λοιπόν, να «ξεναδιαβάσουμε» τη διατριβή του Venturi για να επαναπροσδιορίσουμε και να εκτιμήσουμε σε ποιο βαθμό μπορεί να αποτελέσει άλλοθι για αυθαιρεσίες ή κείμενο για προβληματισμό πάνω στην αρχιτεκτονική.

Οι αντιθετικές σχέσεις στην αρχιτεκτονική, αυτό που ο Venturi ονομάζει «αντιφατικότητα»,³ έχουν σαν βασικό σύστημα αναφοράς το λόγο και το έργο του μοντέρνου κινήματος και αυτό όχι μόνο για ιστορικούς λόγους, σαν διάδοχη τάση στην αρχιτεκτονική πρακτική, αλλά κυρίως για λόγους οντολογικούς της έννοιας της αντιφατικότητας. Αντιφατικότητα δεν νοείται παρά μόνο σε σχέση

με κάποιο ισχύον σύστημα ως προς το οποίο νοείται αυτή σαν τέτοια, σαν οντολογική διαφορά μιας ενότητας,⁴ και αυτό το σύστημα στη θεωρία του Venturi δεν είναι άλλο από το πλαίσιο που καθόρισε το μοντέρνο κίνημα.

Η αντιφατικότητα στην αρχιτεκτονική

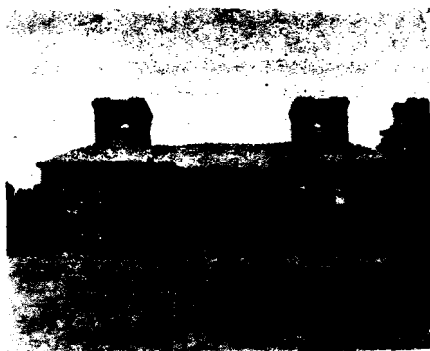
Πριν προχωρήσουμε στην επανεξέταση του θεωρητικού έργου του Venturi, είναι χρήσιμο να εντοπίσουμε την αντιφατικότητα-αντιθετικότητα σαν εγγενές χαρακτηριστικό του μοντέρνου κινήματος όπως και όλης της αρχιτεκτονικής.

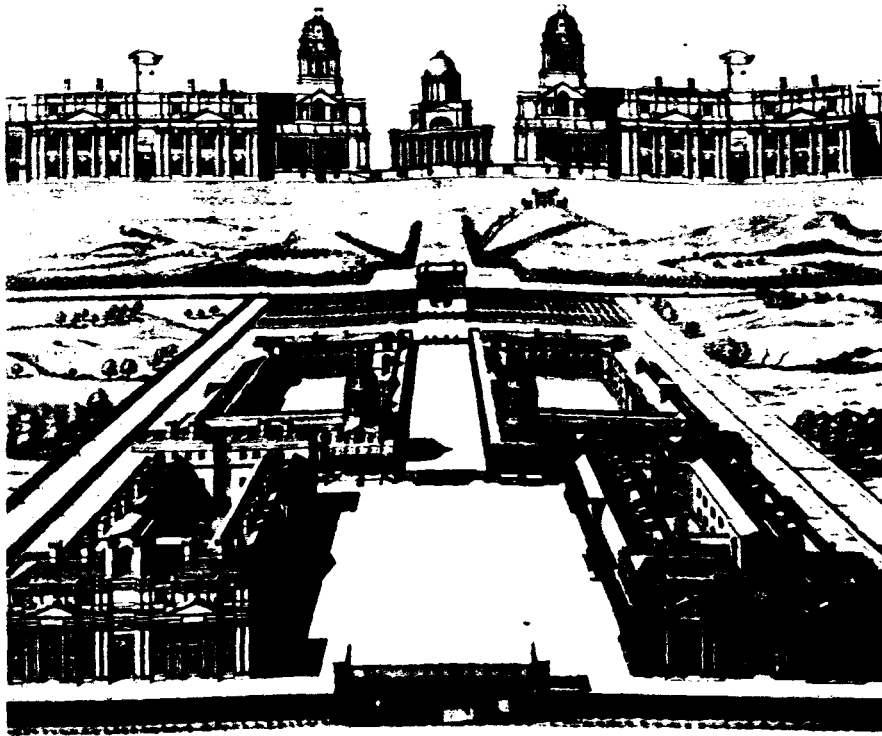
Η πραγματικότητα της καθημερινής ζωής σε όλη την ιστορία της αρχιτεκτονικής πάντα κατάφερε να βρει αρχιτεκτονική έκφραση «λογικότερη» από τη λογική οποιουδήποτε δογματικού συστήματος που θα επιχειρούσε a priori να την οδηγήσει ή a posteriori να την περιγράψει.

Η ανθρώπινη δυναμική έχει αποδείξει ότι πάντα είναι ικανή να ξεπερνά τις αντιφάσεις ως προς το ισχύον κάθε φορά κοινωνικό-πολιτιστικό σύστημα για να δώσει νόημα στην ύπαρξη, πράγμα που καμιά ορθολογική θεωρία, εξ ορισμού, δεν μπορεί να επιτύχει. Καμιά κοινωνία δεν ζει χωρίς να ανανεώνει την παράδοσή της και καμιά δεν μπορεί να την απαρηθεύσει. Σε όλες τις εποχές ο σεβασμός στην ιστορία και ο οραματισμός για το μέλλον συμβάδιζαν, αν και η συνύπαρξη αυτή είναι αντιφατική.

Η αρχαιοελληνική κλασική παράδοση, ενώ έχει αποτελέσει το κατ' εξοχήν άλλοθι για το δογματικό πουριτανισμό των μοντέρνων, δεν είχε στερηθεί η ίδια από αντιφάσεις.

Ο Πανσανίας αναφέρει ότι το Ηράϊο της Ολυμπίας, από το τέλος του 7ου αιώνα π.Χ. μέχρι τις μέρες του (173 μ.Χ.), δεχόταν συνεχώς επεμβάσεις χωρίς να ενοχλεί η ετερογένεια του μνημείου όσον αφορά τα υλικά, τις αναλογίες ή τα μορφολογικά στοιχεία. Δύο συνεχόμενες κολόνες μπορούσαν να είναι κατασκευασμένες από διαφορετικό υλικό και να έχουν διαφορετικό αριθμό ραβδώσεων.⁵ Εξάλλου η λευκότητα των Παρθενώνων που θαύμαζε ο Le Corbusier καλυπτόταν με πολύχρωμο διάκοσμο και οι καθαρά γεωμετρικές μορφές των μοντέρνων λίγο έχουν να κάνουν με τις παραδο-

σιακές μορφές των ξύλινων αρχαίων ναών που μεταγράφηκαν στο μορφολογικό λεξιλόγιο της κλασικής περιόδου.

Η Ιταλική Αναγέννηση έχει επίσης θεωρηθεί σαν η απαρχή του μοντερνισμού, παρ' όλο τον υβριδικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής της. Ο Καταλανός θεωρητικός της αρχιτεκτονικής Ignasi de Sola-Morales τόνιζε σε μια διάλεξή του, το 1977, πως η αρχιτεκτονική της Αναγέννησης κατ' εξοχήν υιοθέτησε «μια διττή ιστορική συνείδηση, αποτελούμενη από ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, που είναι η κλασική αρχαιότητα, και μια σκοτεινή πραγματικότητα ακριβώς αντίθετη από το θετικό πρότυπο της κλασικής αρχαιότητας, που είναι η πραγματικότητα της μεσαιωνικής πόλης».⁶

Οι μετασκευές των Santa Maria Gargalandi, Palazzo Rucellai, Santa Maria Novella και San Francesco είναι λίγα από τα παραδείγματα της έντασης μεταξύ των ιδεωδών της Αναγέννησης και των ήδη υπαρχόντων μεσαιωνικών γοθικών στοιχείων.

Παρ' όλες αυτές τις εσωτερικές αντιφάσεις όμως, η Αναγέννηση, βασισμένη στην προοπτική γεωμετρία, την κεντρικότητα του αρχιτεκτονημένου χώρου και τον ανθρωποκεντρικό ορθολογισμό, πρώτη έβαλε τα θεμέλια της απο-ιστοριοποίησης της αρχιτεκτονικής και την αρχή της πλήρους συνειδητότητας για την πορεία εξέλιξής της.

Από τον εξορθολογισμό της αρχιτεκτονικής, αυτό που ο Christopher Ale-

xander ονόμασε 'συνειδητό σχεδιασμό', σε αντιδιαστολή με το 'μη συνειδητό σχεδιασμό' των παραδοσιακών κοινωνιών, προήλθε η διαπίστωση για την ύπαρξη αντιθετικών στοιχείων στο αρχιτεκτονικό σώμα.

Η σχέση παλιού-καινούργιου, για παράδειγμα, σαν κατ' εξοχήν αντιθετική σχέση διαπερνά σαν συνειδητό πρόβλημα την ιστορία της αρχιτεκτονικής από τότε μέχρι τις μέρες μας, που το πρόβλημα έχει κορυφωθεί.⁷

Η διαμάχη Viollet le Duc - John Ruskin, η θεωρία των αναστηλώσεων του Camillo Boito, οι 'αντιπαραθέσεις' του Pugin και οι αντιδιαμετρικές θέσεις των κινημάτων της αρχιτεκτονικής μέχρι σήμερα είναι μερικές από τις ενδείξεις του φαινομένου.⁸

Το μοντέρνο κίνημα, γνήσιος διάδοχος αυτής της δογματικής αντιπαράθεσης, κορυφώσε τη διάσπαση της αρχιτεκτονικής κάτω από ένα μανιχαϊστικό πρίσμα στο όραμα μιας φιλελεύθερης συτοπίας. Βέβαια ήταν αδύνατο ακόμα και να προκηρυχθεί το μανιφέστο του μοντέρνου κινήματος χωρίς να φανερωθούν οι εσωτερικές του αντιθέσεις. Ήδη από την αρχή χαρακτηρίστηκε από την άσπονδη διαμάχη μεταξύ φορμαλιστών και φονξιοναλιστών,⁹ που διατυπώνεται ως εξής: Σε αντίθεση με τον εκλεκτικισμό που είχε προηγηθεί, θα 'πρεπε ίσως η μοντέρνα αρχιτεκτονική να αναζητήσει ένα νέο σύστημα μορφών, ανεξάρτητο από ιστορικές αναφορές, πολιτιστικά ουδέτερο

και άρα παγκόσμιος; Ή μήπως ο φονξιοναλισμός ήταν η μόνη σταθερή βάση για να εξελιχθεί η αρχιτεκτονική σε παγκόσμιο πρότυπο;¹⁰

Παρ' όλη την αντίθεση, οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές είχαν κοινό στόχο τη ρήξη με την ιστορία και την αναζήτηση ενός ανιστορικού συστήματος για την αρχιτεκτονική. Ο Ιταλός αρχιτέκτονας Giancarlo de Carlo μας δίνει μια έξοχη ανάλυση της σχιζοφρένειας που προέκυψε από τη δογματική θέσπιση των αρχών του μοντέρνου κινήματος:

«Από τη μια μεριά, οι αφαιρετικές διαδικασίες των στατιστικών υπολογισμών, οι τεχνολογικοί κίνδυνοι, ο εξεζητημένος φορμαλισμός από την άλλη, η ψευδοπραγματική προσπάθεια για εξορθολογισμό των πάντων συμβαδίζοντας έτσι με τις προσδοκίες των καπιταλιστών και της κρατικής γραφειοκρατίας. Από τη μια μεριά, απόρριψη του καθημερινού, του προσωπικού και του διαφορετικού από την άλλη, εξύψωση της διεθνούς τυποποίησης και της ενοποίησης. Αυτός ο διϊσμός (σε ένα κίνημα που σκόπευε να κάνει την αρχιτεκτονική παγκόσμια) στέρησε τους ανθρώπους από την ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν την αρχιτεκτονική για να εκφραστούν, να επικοινωνήσουν και να οργανώσουν και να διαμορφώσουν το χώρο τους ώστε να ανταποκρίνεται στην ιδιωτική και την κοινωνική τους υπόσταση».¹¹

Η αντίθεση - αντιπαράθεση του Robert Venturi

Στα μέσα της δεκαετίας του '60, σε ένα γενικό κλίμα πολιτικής αμφισβήτησης, αμφισβητήθηκε και το ολοκληρωτικό όσο και δογματικό μοντέλο της αρχιτεκτονικής που ίσχυε μέχρι τότε. Ο Venturi έγραψε ένα βιβλίο, που ο ίδιος αποκάλεσε «ήπιο μανιφέστο», με το οποίο αναζητά να επανακτήσει η αρχιτεκτονική την πολυαπλότητα που της προσέδιδε ο αντιθετικός της χαρακτήρας, μετά τον στείρο φορμαλιστικό πουρισμό που την είχε καταδικάσει σε εκφραστικό τέλμα.

Η διατριβή αυτή μπορεί να ονομαστεί 'θεωρία' μόνο αν υιοθετήσουμε έναν αρκετά ευρύ ορισμό για την έννοια της θεωρίας, μια και αποτελεί περισσότερο μια προσωπική ενστικτώδη απόπειρα παρά μια συστηματική τεκμηριωμένη θεώρηση. Μια καθαυτό θεωρία, έστω και αν στόχευε στην άρση μιας ορθολογικής θεωρίας, θα όφειλε να αρθρωθεί με συστηματικό λόγο, ή, αλλιώς, η επιχειρηματολογία υπέρ της αντίφασης δεν πρέπει να αντιφάσκει! Αλλιώς αυτοαναιρεί την ισχύ της κριτικής της στάσης.

Στο βιβλίο του *Η πολυπλοκότητα και*

η αντίφαση στην αρχιτεκτονική, ο Venturi τεκμηριώνει την αντίθεσή του στον πουρισμό των μοντέρνων και γίνεται υπέρμαχος ενός πλουραλιστικού προτύπου για την αρχιτεκτονική όπου το διφορούμενο θεωρείται η πραγματική αξία στην αρχιτεκτονική δημιουργία. Στο 'ήπιο μανιφέστο' του γράφει:

«Από μια προφανή ενότητα προτιμώ μια συγκεχυμένη ζωτικότητα. Συμπεριλαμβάνω το ασυνεχές και διακηρύσσω το διύισμό».¹²

Και σε άλλο σημείο:

«Μια αρχιτεκτονική είναι έγκυρη όταν εκφράζεται σε πολλά επίπεδα, συνδυάζει πολλές εκδοχές και μπορεί να αναγνωρίσει και να χρησιμοποιήσει το χώρο και τα στοιχεία του με πολλούς τρόπους συγχρόνως. Αλλά μια αρχιτεκτονική που βασίζεται στην πολυπλοκότητα και την αντίφαση έχει και μια ειδική υποχρέωση απέναντι στο όλο: η αλήθεια της πρέπει να εκφράζεται από τη συνολικότητά της. Πρέπει να εμπεριέχει τη δυσχερή ενότητα που απορρέει από τη συμπερίληψη παρά την εύκολη ενότητα που απορρέει από αποκλεισμό».¹³

Ο Venturi απορρίπτει το αμιγές, το μονοσήμαντο, το αυτάρκες μορφολογικό γεγονός και τονίζει την αξία του αμφίβολου, του πολυσήμαντου και του συγκεχυμένου, και διακηρύσσει ότι η κύρια ψευδαίσθηση του μοντερνισμού ήταν η έρευνα της καθαρότητας της μορφής με όρους λειτουργικών και μορφολογικών.

Η αντίθεση του Venturi στο μοντέρνο κίνημα της αρχιτεκτονικής είναι ενδεικτικά διατυπωμένη στον τρόπο που ερμηνεύει την κλασική ελληνική αρχιτεκτονική σε σχέση με αυτή του Le Corbusier.

Ο Le Corbusier, στο βιβλίο του *Vers Une Architecture*, γράφει:

«...Μπορούμε να μιλάμε για δωρικό (ρυθμό) όταν ο άνθρωπος, με ευγενή στόχο και θυσία όλων των τυχαίων συμβάντων στην τέχνη, φτάσει στα ψηλότερα επίπεδα της νόησης: αυστηρότητα».¹⁴

Αντίθετα, ο Venturi ερμηνεύει την κλασική αρχιτεκτονική με τελείως διαφορετικό τρόπο:

«Αλλά η αισθητική λιτότητα, που είναι μια ικανοποίηση του πνεύματος, αξίζει και έχει βάθος όταν πηγάζει από εσωτερική πολυπλοκότητα. Η λιτότητα της πρώτης εντύπωσης του δωρικού ναού κατορθώνεται με τα περίφημα λεπτά και ακριβή στοιχεία της παραμορφωμένης γεωμετρίας του και τις εγγενείς στο ρυθμό αντιφάσεις και εντάσεις. Ο δωρικός ναός μπόρεσε να πετύχει φαινομενική λιτότητα μέσα από αληθινή πολυπλοκότητα. Με την εξάλειψη της πολυπλοκότητας, όπως στους μεταγενέστερους ναούς, η λιτότητα αντικαταστάθηκε από αδυναμία».¹⁵

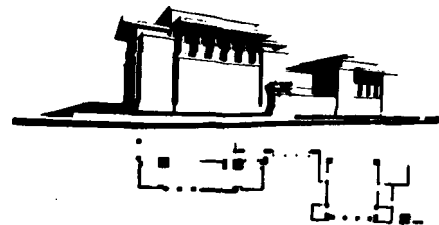
Ο Venturi προτιμά αυτό που είναι κε-

ντρικό αλλά και περιφερειακό, μεγάλο και μικρό, κλειστό και ανοικτό, συμμετρικό και παραμορφωμένο. Προτιμά σι-
δήποτε μορφολογικό στοιχείο που τελικά καταλήγει σε διφορούμενη ταυτότητα και δυναμική αβεβαιότητα. Όπως ο ίδιος αναφέρει:

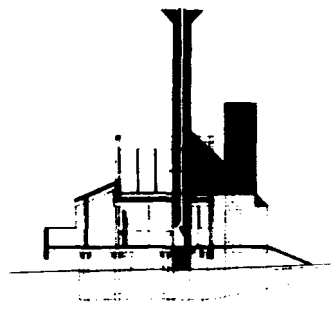
«Στο σωστά πολύπλοκο κτίριο ή πόλη, το μάτι δεν θέλει την πολύ εύκολη ή την άμεση ικανοποίηση της αναζήτησης ενότητας μέσα στο όλο. Μερικά από τα ζωτανά μαθήματα της Pop Art που περιέχουν αντιφάσεις κλίμακας και πλαίσια αναφοράς έπρεπε να έχουν αφυπνίσει τους αρχιτέκτονες από τα προσποιητά όνειρα καθαρού ρυθμού, που δυστυχώς επιβάλλονται στις εύκολες ενότητες Gestalt των έργων αναμόρφωσης πόλεων που κατασκεύασε η κατεστημένη μοντέρνα αρχιτεκτονική και που όμως, και καλύτερα για όλους μας, είναι ανίκανη στην πραγματικότητα να εφαρμόσει σε ευρύτερη έκταση. Και ίσως αυτό το καθημερινό περιβάλλον, το βάρβαρο και το περιφρονημένο, θα μας δώσει τελικά τον πολύπλοκο και αντιφατικό ρυθμό που είναι έγκυρος και ζωτικός για την αρχιτεκτονική μας σαν ένα πολεοδομικό όλο».¹⁶

Αν και ο Venturi στο βιβλίο του αυτό ασχολείται με την αρχιτεκτονική μορφή ανεξάρτητα από τους κοινωνικούς και πολιτιστικούς συμβολισμούς της, πράγμα που επιχείρησε στο βιβλίο του *Learning from Las Vegas*,¹⁷ διακρίνει σε αυτή πολλά επίπεδα ερμηνείας, στη βάση των οποίων απορρίπτει τις απλοϊκά συντεθει-

μένες και ισορροπημένες αρχιτεκτονικές συνθέσεις των μοντέρνων. Αντίθετα, στοιχεία μιας αρχιτεκτονικής σύνθεσης που φαινομενικά είναι αταίριαστα στο ορθολογικό σύστημα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, για τον Venturi δρουν σαν δυναμικά στοιχεία που με την ασυμμετρία τους συνθέτουν μια ενότητα σε κάποια άλλα επίπεδα.

Το πρόβλημα της ενότητας ετερογε-

νών στοιχείων διπλής ή πολλαπλής λειτουργίας γίνεται ο κεντρικός πόλος γύρω από τον οποίο ο Venturi υπεραιμύνεται της πολυπλοκότητας στην αρχιτεκτονική, πολυπλοκότητας που δεν είναι ανάγκη να θυσιαστεί για χάρη της σύνθεσης. Αντίθετα, αναγνωρίζει την πολυσημία των αρχιτεκτονικών στοιχείων και τη διαμόρφωσή τους από την καθημερινή πρακτική, και μετά επιχειρεί να δει τη δυναμική σύνθεση αυτών των στοιχείων.

Σε όλο το κείμενο-μανιφέστο διακηρύσσει το τέλος των συστημάτων-ρυθμών για την αρχιτεκτονική που επιβάλλονται στο περιβάλλον με μια απολυτότητα που αποκλείει τη ζωή μέσα και γύρω από αυτή. Αντίθετα αυτό που αναγνωρίζει σαν δυναμική του συστήματος είναι η δυνατότητά του να προσαρμόζεται στις τοπικές ιδιαιτερότητες όπου καλούνται να υλοποιηθούν σε αρχιτεκτονική. Η παρέκκλιση από το ρυθμό είναι αυτή που θεμελιώνει το νόημα.

Αντίθετα με πολλές ερμηνείες του Venturi σαν προδρόμου του μεταμοντερνισμού μέσα από την άρνηση του μοντερνισμού, είναι έκδηλη σε όλο το βιβλίο η αναγνώριση της ανάγκης για ένα ρυθμό, έστω και αν τελικά χρησιμεύσει σαν κανονιστική ενότητα για τις παρεκκλίσεις, σαν μέτρο αντιπαράβολής για τις προσαρμογές του ρυθμού στα συγκυριακά στοιχεία και το συμβιβασμό με την καθημερινή πραγματικότητα.

Για τον Venturi η αυτοτελής αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος δεν πραγματοποιείται ποτέ. Ακόμη και όταν αυτό γίνεται, η δυναμική της ζωής καταφέρει πάντα και το μεταμορφώνει, το προσαρμόζει και τελικά το απορροφά στην εξέλιξή της. Ακόμα και η πιο συνεπής αρχή του μοντέρνου κινήματος είναι καταδικασμένη να αλλοιωθεί από τα συμφραζόμενα του άμεσου και έμμεσου περιβάλλοντός του. Στο όνομα της φιλελεύθερης ουτοπίας του μέλλοντος, η μοντέρνα αρχιτεκτονική έχασε τις βραχυπρόθεσμες λειτουργίες της καθημερινής πραγματικότητας.¹⁸

Στο σημείο αυτό ο Venturi καθαρά απορρίπτει τα ολοκληρωτικά μοντέλα για την αναμόρφωση του κόσμου και φαίνεται θιασώτης των μικρών καθημερινών αλλαγών, αυτών που γίνονται αντιληπτές και αλλάζουν τον κόσμο προς το καλύτερο με έναν «ήπιο» τρόπο, σε αντίθεση με τον επαναστατικό χαρακτήρα των μανιφέστων του μοντέρνου κινήματος. Η ιδεολογία που προτείνει ο Αμερικανός αρχιτέκτονας δεν είναι παραίτηση από τον στόχο-ρόλο της αρχιτεκτονικής στη βελτίωση της κοινωνικής ζωής αλλά υιοθετεί μια διαφορετική άποψη για το σκοπό αυτό.¹⁹

Ο Venturi είναι βασικά μοντέρνος, που όμως διαφωνεί εκ των έσω όπως α-

κριβώς προτείνει – με τη θεωρία του και το κτισμένο του έργο – ότι πρέπει να φανεί και η αρχιτεκτονική σε σχέση με το θεωρητικό πλαίσιο των μοντέρνων, του οποίου την ύπαρξη προϋποθέτει για να έχει υπόσταση η αρχιτεκτονική της πολυπλοκότητας και της αντίφασης που προτείνει.

Η θεωρία του αποτελεί αυτό που ο Bruno Zevi είχε αποκαλέσει «παρεμβολή διαφωνίας» στους κόλπους των Μοντέρνων.²⁰ Δέχεται την ανάγκη ύπαρξης ενός συστήματος, ενός κανόνα, ενός ρυθμού για την αρχιτεκτονική, ενώ παράλληλα δίνει έμφαση στην παρέκκλιση από το σύστημα, στο τέχνασμα που προσαρμόζει την αλλιώς ουδέτερη αρχιτεκτονική στις συγκυρίες του πελάτη, της τοποθεσίας, των διαθέσιμων υλικών και του γενικότερου κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος. Προτιμά τη συμβιβασμένη από την αδιάλλακτη αρχιτεκτονική και την ευελιξία σε τοπικές συνθήκες από την αυταρχική επέμβαση ενός δογματικού μοντέλου σε μια διαλλακτική εξ ορισμού πραγματικότητα.

Έτσι κι αλλιώς, αμιγώς μοντέρνα αρχιτεκτονική δεν είναι δυνατή. Οι καθαρές φόρμες, τα βασικά χρώματα, οι γεωμετρικοί όγκοι και η ορθολογική τυπολογία θα αναγκαστούν να συνυπάρξουν με τις διαφημιστικές αφίσες της πόλης και όλα τα ετερόκλητα αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Ακόμα και στο επίπεδο μιας κατοικίας, τα καθημερινά σκεύη και τα διάφορα αντικείμενα και ο εξοπλισμός, καθώς επίσης, και το σπουδαιότερο, η δυναμική της λιγότερο ορθολογικά προβλέψιμης ανθρώπινης ζωής σε σχέση με αυτά δεν μπορεί παρά να βρίσκεται σε αντίθεση με οποιοδήποτε αμιγή αρχιτεκτονικό ορθολογισμό.

Η παράθεση πληθώρας παραδειγμάτων, κατά κύριο λόγο από την ύστερη Αναγέννηση, την αρχιτεκτονική της εποχής του Baroque αλλά και έργα αρχιτεκτόνων των οποίων το έργο δείχνει παρέκκλιση από τον προγραμματικό πουρισμό των μανιφέστων του μοντερνισμού, αν και θεωρούνται γενικότερα σαν βασικοί του εκπρόσωποι, γίνεται το σημείο εκκίνησης για τον Venturi ώστε να υποστηρίξει την ουτοπία των καθαρών ρυθμών και την αιώνια πραγματικότητα των παραλλαγών και των προσαρμογών οποιουδήποτε ορθολογικού συστήματος για την αρχιτεκτονική, προκειμένου το κτισμένο περιβάλλον να αντιστοιχεί στις ιδιαιτερότητες της καθημερινής κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής σε αυτό.

Ο συσχετισμός αντίθετων και ασυμβίβαστων σε ένα δοσμένο σύστημα αρχιτεκτονικής στοιχείων, για τον Venturi ενισχύει την ενότητα του συστήματος αυτού σαν ένα όλο, περισσότερο από την επανάληψη των στοιχείων του. Σε αυτό το

σημείο ο Venturi φαίνεται να υποστηρίζει ότι η αρχιτεκτονική που χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη αντιθέσεων σε αυτή – η αντιφατική αρχιτεκτονική – έχει τη δυνατότητα να συνυφανθεί σε περισσότερα του ενός επίπεδα με το υπάρχον περιβάλλον όπου εντάσσεται και να το ανανεώσει σαν σύνολο.

Αντίθετα, σύνθεση που φαίνεται να βασίζεται ολοκληρωτικά στην καθαρή σύλληψη, παρουσιάζει ενότητα μόνο σε ένα πρώτο επιδερμικό επίπεδο, στο οποίο και εξαντλούνται οι δυνατότητές της για νόημα. Η αντίθεση και δογματική αντιπαράθεσή της σε ένα περιβάλλον που περιέχει την πολυπλοκότητα και την ιδιαιτερότητα της καθημερινής ζωής την καταδικάζει σε απομόνωση και αποξένωση και τελικά διασπά και τη φαινομενική ενότητά της.

Η πολλαπλότητα που προκύπτει με το πέρασμα του χρόνου, η αντιπαράθεση με την υπάρχουσα και καταξιωμένη πολυδιάστατη πραγματικότητα καθώς επίσης και με το τυχαίο είναι μερικοί από τους παράγοντες που καταδείχνουν το παράλογο της λογικά συστηματοποιημένης αρχιτεκτονικής.

Η αντίθεση εσωτερικού χώρου – εξωτερικού χώρου, κορυφής – βάσης, η διαφοροποίηση των όψεων σε ένα κτίριο, η προσαρμογή του κάρναβου σε «ανωμαλίες» και η διαφοροποίηση μορφολογικών στοιχείων είναι παρεμβολές διαφωνίας, που αν και κατ' αρχήν θεωρούνται αντιφατικά στα πλαίσια του μοντέρνου πουρισμού, ακριβώς για αυτό το λόγο όμως συνθέτουν με έναν πληρέστερο, ρεαλιστικό και δυναμικό τρόπο ένα σύστημα αρχιτεκτονικής που είναι ικανό μέσα από αυτούς τους συμβιβασμούς στις τοπικές ιδιαιτερότητες να ερμηνευτεί σαν μια ενότητα σε πολλά επίπεδα.²¹

Είναι σκόπιμο να τονίσουμε πάλι ότι ο Venturi αναγνωρίζει ότι η θεώρησή του καθορίζεται από τα ευρύτερα πλαίσια της μοντέρνας αρχιτεκτονικής,²² ενώ παράλληλα υιοθετεί διαφορετική πολιτική επέμβασης στο κτισμένο περιβάλλον.

Για τους μοντέρνους το αυτοτελές κτίριο και η συμπαγής πολεοδομική ζώνη αποτελούν αμιγή νέα στοιχεία που εισβάλλουν στο ήδη υπάρχον δομημένο περιβάλλον – παραδοσιακό πλαίσιο. Η αξία της νέας αρχιτεκτονικής, ακόμα και στις ριζικές προτάσεις επέμβασης, όπως το Plan Voisin του Le Corbusier για το Παρίσι, βασίζεται κυρίως στη διαφοροποίησή-νεωτερικότητά του σε σχέση με την υπάρχουσα ιστορική πόλη.²⁴

Για τον Venturi η αντίθεση παλιού – καινούργιου συντελείται στην κλίμακα του κτιρίου αυτού καθαυτού και των στοιχείων που το αποτελούν.²³ Το νεωτερικό στοιχείο υπεισέρχεται στο ήδη υπάρχον περιβάλλον με τη μορφή παρέκ-

κλισης από την κυρίαρχη σύνθεση, και με τη μορφή τεχνάσματος και συμβιβασμού με τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Με αυτή την έννοια ο Venturi εμφανίζεται περισσότερο σαν παραδοσιακός καλλιτέχνης, εντάσσοντας τη νέα αρχιτεκτονική σε ένα υπάρχον αρχιτεκτονικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο το οποίο επιχειρεί να μεταλλάξει εκ των έσω.²⁴

Αντίθετα, στις αρχές του μοντερνισμού για καθαρή δημιουργία σε αντίθεση με το υπάρχον παραδοσιακό-ιστορικό περιβάλλον, ο Venturi αντλεί από το τελευταίο τα στοιχεία της πολυπλοκότητας του και με αυτά δομεί την ενότητα της νέας αρχιτεκτονικής σύνθεσης που προτείνει. Η αρχιτεκτονική του Venturi επιχειρεί μάλλον τη σύμβαση (συν-βαίνω) με την κτισμένη πραγματικότητα, παρά την επέμβαση (επι-εν-βαίνω).

Η θεωρία του Venturi είναι ουσιαστικά μια προσωπική κατάσταση προς μια διαλεκτική των αντιθέσεων της αρχιτεκτονικής σε όλα τα επίπεδα, έτσι ώστε το μέρος να μεταφέρει την ενότητα του όλου σε περισσότερα του ενός επίπεδα.

Το περιβάλλον διαμορφώνει νέα αρχιτεκτονική και αυτή με τη σειρά της αλλάζει το περιβάλλον εκ των έσω. Η νέα αρχιτεκτονική συντίθεται όχι μόνο με ορθολογικούς και φορμαλιστικούς κανόνες αλλά και με το σχήμα του οικοπέδου, τη γειτνίαση με δέντρα, τις μνήμες της πόλης, την καθημερινή εικονογραφία της πόλης, τις προτιμήσεις των πελατών κ.ά.

Η πολυεπίπεδη ενότητα ενός τόπου για τον Venturi προκύπτει όχι μέσα από ένα ορθολογικό σύνολο (αρχιτεκτονική σύνθεση) και δεν συντίθεται από την επανάληψη απλών κανόνων ή δομικών και μορφολογικών στοιχείων, αλλά μέσα από αντιθέσεις που προκαλούνται από τις διαφορετικές συνθήκες πραγμάτωσης της αρχιτεκτονικής. Το όλο δεν προκύπτει από απλή αντιπαράθεση αλλά από τη δυναμική συνύπαρξη των στοιχείων της σύνθεσης και για αυτό το λόγο είναι 'δυσχερές'. Όπως το διατυπώνει στο βιβλίο του:

«Αναφορικά με θέσεις τμημάτων, για παράδειγμα, μια τέτοια αρχιτεκτονική προτιμά πολύπλοκες και εναρμονισμένες ρυθμικές παρά απλές και μονοδιάστατες. Το δυσχερές όλο μπορεί ακόμα να περιέχει και μια ποικιλία κατευθύνσεων. Αναφορικά με τον αριθμό των τμημάτων στο όλο, τα δύο άκρα —ένα μοναδικό τμήμα και μια πολλαπλότητα τμημάτων— διαβάζονται πολύ πιο εύκολα σαν σύνολα: το μοναδικό τμήμα είναι μια ενότητα καθ' εαυτή και η ακραία πολλαπλότητα διαβάζεται σαν ενότητα με την τάση που έχουν τα τμήματα να αλλάζουν κλίμακα και να γίνονται αντιληπτά σαν μια γενική διάταξη».²⁵

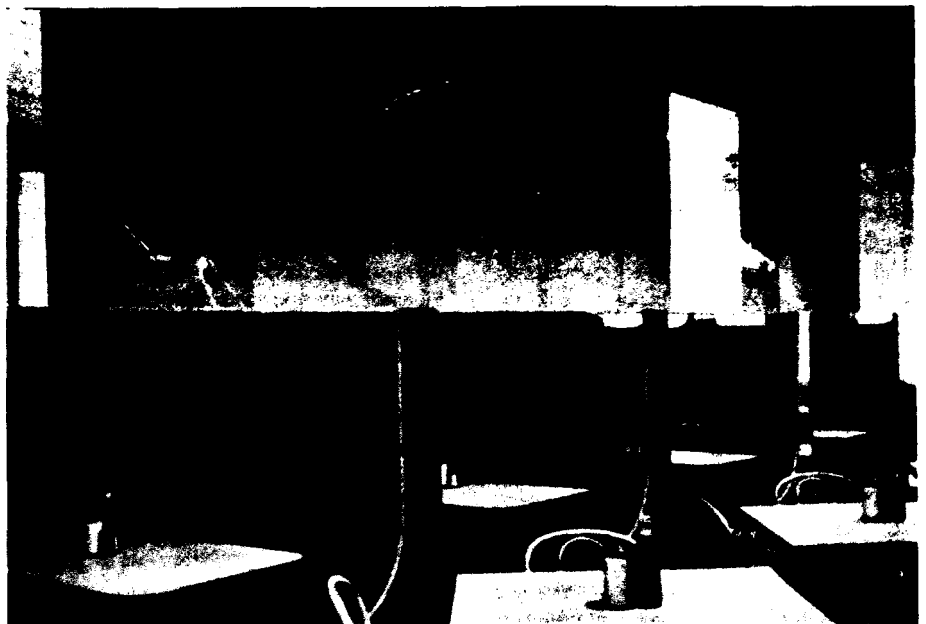
Ο Venturi προτιμά τα τμήματα που

αλληλοεξαρτώνται όχι επειδή είναι συνδεδεμένα αλλά επειδή με την «κάμψη» τους, την προσαρμογή τους σε σχέση με τα υπόλοιπα του όλου, αποκτούν την ιδέα του όλου.²⁶ Ακόμα και όταν η αρμονία των αντιθέτων δεν επιτυγχάνεται, παρουσιάζοντας τη σύνθεση διαφορούμενη, αινιγματική ή άλυτη, είναι σαφώς προτιμότερη από την εύκολη ενότητα επαναλαμβανόμενων και συμβατών στο σύστημα τμημάτων.

Μια αρχιτεκτονική που αναγνωρίζει

ταυτόχρονα αντιφατικά επίπεδα πρέπει να αποδέχεται το παράδοξο του ολοκληρωμένου αποσπάσματος: το κτίριο που αποτελεί ένα όλο σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο και απόσπασμα ενός όλου σε ένα άλλο επίπεδο. Οι φαινομενικά χαοτικές αντιπαράθεσεις βάρβαρων στοιχείων εκφράζουν ένα ενδιαφέρον είδος ζωτικότητας και εγκυρότητας και παράγουν μια απρόσμενη προσέγγιση ενότητας... Δεν είναι προφανής και εύκολη ενότητα που εξάγεται από τον κυρίαρχο ρυθμό του

motif απλούστερων και λιγότερο αντιφατικών συνθέσεων, αλλά που εξάγεται από τον πολύπλοκο και χιμαιρικό ρυθμό του δυσχερούς όλου. Είναι μια τεταμένη σύνθεση που περιέχει αποσπάσματα και αναγνωρισμένες δυάδες. Είναι μια ενότητα που ικανοποιείται μόνο όταν ελέγχει τα συγκρουόμενα στοιχεία που τη συνθέτουν. Το χάος είναι πολύ κοντά, η αμεσότητά του αλλά και η αποφυγή του... ενισχύει.²⁷

Αναζητώντας νόημα στις αντιθετικές σχέσεις-διαστάσεις της αρχιτεκτονικής

Η απόρριψη των δογματικών θεωριών και η υιοθέτηση σχετικιστικών θεωρήσεων μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σε όλες τις επιστήμες, έφερε στο φως την παράλληλη αξιολόγηση φαινομένων που μέχρι τότε θεωρούνταν ασυμβίβαστα στα πλαίσια του ισχύοντος ορθολογικού μοντέλου για κάθε επιστήμη χωριστά και του γενικού γνωσιολογικού υπόβαθρου.²⁸

Οι αντιθετικές διαστάσεις της αρχιτεκτονικής, όπως εκφράζονται σαν αντιθέσεις στην αρχιτεκτονική σύνθεση, στα υλικά, στις λειτουργίες και στα μορφολογικά στοιχεία σε οποιαδήποτε κλίμακα επέμβασης, μέχρι ακόμα και σαν αντιθετικές τάσεις στη θεώρηση-θεωρητικοποίησή της είναι αναγκαστικά νοηματικά φορτισμένες. Έστω και αν δεν είναι συνειδητό ή επιθυμητό από τον αρχιτέκτονα να δηλώσει κάτι, η όποια αντίθεση-αντιπαράθεση του δημιουργεί ένα νοηματικό πεδίο σε σχέση με το άμεσο περιβάλλον και τις ιδιαιτερότητες του χρήστη.

Το πρόβλημα λοιπόν καταλήγει να είναι όχι αν οι αντιθέσεις είναι επιτρεπτές στην αρχιτεκτονική αλλά τι νόημα έχουν, μιας και η άρθρωσή τους προϋποθέτει συνήθως κάποια νοηματική φόρτιση, αλλά και που αναπόφευκτα ερμηνεύεται σαν να περιέχει νόημα έτσι κι αλλιώς.

Ο Venturi, στα έργα του που παραπέμπει σαν παραδειγματικά της θεωρίας του, αντιπαράθετει: όψεις σε κατόψεις, διαφορετικές όψεις του ίδιου κτιρίου μεταξύ τους, όψεις γειτονικών κτιρίων στην κλίμακα της πόλης, μια όψη με τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία που την απαρτίζουν, χωρίς όμως να αναλύει τη βάση πάνω στην οποία διαμορφώνει αυτά τα αντιθετικά σχήματα, για ποιο λόγο και με ποιες συμβολικές προεκτάσεις. Χωρίς την τελευταία προϋπόθεση οι πιθανές αντιθετικές σχέσεις που μπορεί να βρει κανείς με τυχαίο τρόπο μοιάζουν να είναι άπειρες. Η αντιθετική σχέση που φαίνεται να χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική θεωρία και πρακτική του Venturi είναι βασικότερο χαρακτηριστικό της

στάσης του στα πράγματα. Ο Colin Rowe σε μια έξοχη ανάλυση-κριτική χαρακτηρίζει τον Venturi σαν ελιτίστα-μανδαρίνο που έχει μια αίσθηση για το κοινότοπο επειδή θαυμάζει το παράδοξο.²⁹

Σε οποιαδήποτε περίπτωση, ο Venturi χρησιμοποιεί τους όρους 'αντίφαση' και 'αντιθετικές σχέσεις' κάπως καταχρηστικά, για να περιγράψει την πολυπλοκότητα, την ασυμφωνία, την αντιξοότητα και την «ανωμαλία» στην αρχιτεκτονική σύνθεση. Στις σχέσεις διαλεκτικής αντίθεσης όμως είναι νοηματικά φορτισμένο το γεγονός ότι υπάρχει μεταξύ των αντιτιθέμενων στοιχείων μια κοινή βάση επικοινωνίας, πάνω στην οποία και δρουν και βάσει της οποίας η αντίθεση αποκτά νόημα, πράγμα που δεν διαφαίνεται στην θεωρία του Venturi.

Ο Colin Rowe υποστηρίζει σχετικά:

«Η αντίφαση υπονοεί κάτι αξιόλογο και γνωστό στο οποίο αντιφάσκει και, όπως η πολυπλοκότητα του Le Corbusier τοποθετείται στην απλότητα, έτσι και οι αντιφάσεις του επιβεβαιώνουν μια κατάσταση που νοείται σαν δημόσια... με τον Venturi δεν φαίνεται να είναι έτσι και μπορεί να φαίνεται λίγο γελοίο να στήνεις ανοικτά μια κατάσταση και καλυμμένα να την καταρρίπτεις... Η θέση του Venturi μπορεί να είναι πιο λογική (όμως) που θα επιθυμούσε κανείς να προσάψει στον Venturi, αυτός δεν φαίνεται να εξηγεί (παρεκτός προφορικά) την απλή σκηνή μέσα στην οποία επιθυμεί να

είναι πολύπλοκος, ούτε κάποια δοσμένη τάξη στην οποία να επιθυμεί να αντιλέξει, και έτσι ενώ μπορεί κάποιος να καταλάβει, και να μοιραστεί, την αγωνία του να κριτικάρει ορισμένους μύθους (του μοντερνισμού), πολύ δύσκολα μπορεί να καταλάβει, ή να μοιραστεί, την υπόθεση ότι μια τέτοια κριτική οδηγεί εκεί που φαίνεται να οδηγεί. Έτσι εκτός από μια προτίμηση στην αμφιβολία αυτή καθαυτή, η οποία προμοδοτείται και είναι εγγυημένη από τις μεγαλύτερες αυθεντίες, και μπορεί να γίνει κατανοητή, τι τέλος πάντων μπορεί να είναι αυτό στο οποίο ο Venturi προσπαθεί να αντιταχθεί; Στους δοσμένους μύθους της μοντέρνας αρχιτεκτονικής; Στο δόγμα του Walter Gropius;»³⁰

Βέβαια η στάση του Colin Rowe είναι σαφώς μέσα στους κόλπους του ορθόδοξου ευρωπαϊκού μοντερνισμού, μιας και εξακολουθεί να δηλώνει την πίστη του περισσότερο στο ρόλο της προγραμματικής φιλελεύθερης ουτοπίας των μοντέρνων να αποτελέσει το πλαίσιο πάνω στο οποίο θα εκφράζεται η πολυπλοκότητα και η αντίφαση της εμπειρικής πραγματικότητας, παρά γενικεύσεις που προέρχονται από το συννοήλευμα των ιδιωτικών αρετών.³¹

Ο Venturi δεν φαίνεται πουθενά να αποπειράται να εντοπίσει τους όρους βάσει των οποίων συν-βαίνει η αντιφατικότητα που περιγράφει για τη χτισμένη πραγματικότητα και που επιχειρεί στα έργα του. Η προσήλωσή του στη μορφή

είναι ο κύριος λόγος που αποτυγχάνει να δώσει στη θεώρησή του εσωτερική συνοχή, ενώ μερικές φορές τον οδηγεί και σε λανθασμένες εκτιμήσεις.³²

Μια βαθιά γνώση της κοινωνικής και πολιτιστικής πραγματικότητας, σε κάθε περίπτωση που πρέπει να ενταχθεί νέα αρχιτεκτονική, θα του έδινε τη δυνατότητα να διαπιστώσει ότι οι αντιθέσεις στην αρχιτεκτονική σύνθεση παραπέμπουν σε πιο πολύπλοκες αντιθέσεις της κοινωνικής πραγματικότητας που εκφράζονται στον δομημένο χώρο, πράγμα που αποσπασματικά επιχειρεί στα παραδείγματα από το κτισμένο του έργο στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του.³³

Όσο και αν τα κτίρια του Venturi εντάσσονται στη λαϊκή εικονογραφία, θα αλλοιωθούν αναπόφευκτα από την καθημερινή πρακτική και πιθανά να είναι λιγότερο ευέλικτα στις επερχόμενες κοινωνικές μεταβολές από τα κτίρια των μοντέρνων στα οποία προσάπτει αυτή την αδυναμία.

Έτσι κι αλλιώς, κανένα κτίριο των μοντέρνων δεν είναι ποτέ καθαρός τύπος. Απλά για τους μοντέρνους υπάρχει πάντα η ουτοπία και η καθαρή τυπολογία που καθοδηγεί την αρχιτεκτονική, ενώ για τον Venturi η ουτοπία αποτελεί μια ήδη υπάρχουσα συνιστώσα της καθημερινής ζωής, ανεξάρτητα από την αντίθεσή της στην πραγματικότητα.

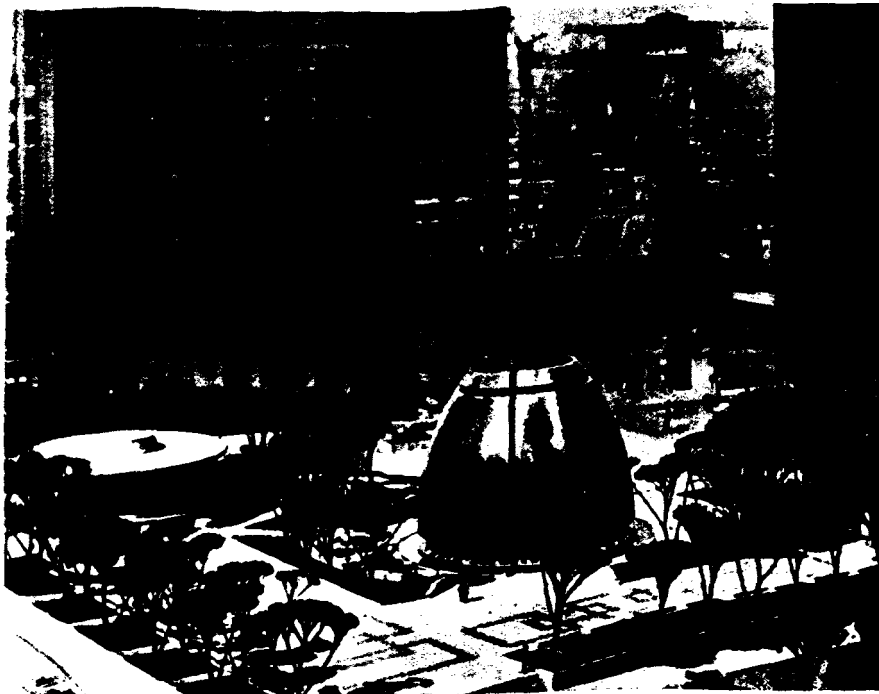
Ίσως τελικά να αληθεύει ότι δεν μπορούμε παρά να δημιουργούμε τάξη, όσο πρόσκαιρη και αν πρόκειται να είναι – το χάος έρχεται πάντα και χωρίς να το έχουμε προβλέψει και η αντιφατικότητα ίσως να αποτελεί παράδοξο ευρύτερο της θεωρίας της αρχιτεκτονικής.

Η επισήμανση και μόνο όμως της έννοιας της αντιφατικότητας-αντίθεσης στην αρχιτεκτονική από τον Venturi είναι πολύ σημαντική και αποκαθιστά την πληρότητά της.³⁴

Απομένει βέβαια να μελετηθούν οι συνδυαστικοί κρίκοι που καθιστούν δυνατή την κάθε αντίθεση σαν δυναμικό φαινόμενο, καθώς επίσης και η νοηματική και συμβολική της διερεύνηση σε κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Όταν δεν συμβαίνουν τα παραπάνω, δεν μιλάμε για συνειδητή-κριτική αντίθεση αλλά απλά για έλλειψη συνεκτικότητας στην αρχιτεκτονική της πόλης και έλλειψη επικοινωνίας με το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον, του οποίου η αρχιτεκτονική αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα και έκφρασή του σαν συνόλου.³⁵

Μιας και το νόημα στο περιβάλλον παράγεται έτσι κι αλλιώς, λόγω της υλικής υπόστασης της αρχιτεκτονικής και της αναγκαστικής 'συμμετοχής' της στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή, στόχος μιας θεωρίας του νοήματος στο δομημένο περιβάλλον θα έπρεπε ίσως να είναι

—μέσα από την αναγνώριση των αντιθετικών διαστάσεων που δεν φτάνουν ποτέ σε σύνθεση αλλά που αναγνωρίζονται σαν άξιες στο παιχνίδι της αντιθετικότητάς τους— η αποφυγή της α-σχετης αρχιτεκτονικής.

Επιμύθιο σημείωμα

Ο θεωρητικός λόγος του Venturi τελικά, όπως αρθρώνεται στο βιβλίο του που εκ-

δόθηκε στην Ελλάδα, αποτελεί ουσιαστική συμβολή στην αρχιτεκτονική προβληματική παρά τις όποιες επιφυλάξεις διατυπώνονται σε αυτό το σημείωμα.

Ήδη στη βιβλιοκριτική του καθηγητή Ν. Καλογερά (*Αρχιτεκτονικά Θέματα* Νο 1Δ/1980, σσ. 17-18) επισημαίνεται το πρωθύστερο της έκδοσης του βιβλίου στα ελληνικά σε σχέση με άλλα βασικά θεωρητικά κείμενα γιατί...

«Όσο παραμένουν αμετάφραστα τα κλασικά έργα του Giedion, του Pevsner ή

του Bauhaus για τη σύγχρονη αρχιτεκτονική, η ελληνική αρχιτεκτονική βιβλιογραφία θα είναι ανύπαρκτη και το έδαφος δεν θα έχει διαμορφωθεί κατάλληλα για τη διαλεκτική που προτείνει ο Venturi».

Μέχρι τότε, ο λόγος του Venturi φαίνεται να απευθύνεται περισσότερο σε ερευνητές-θεωρητικούς της αρχιτεκτονικής παρά σε επαγγελματίες αρχιτέκτονες. Τα παραδείγματα από το αρχιτεκτονικό του έργο (στο β' μέρος του βιβλίου) μάλλον συμπληρώνουν την προσωπική θεώρηση ενός προικισμένου αρχιτέκτονα παρά απεικονίζουν μια «παραδειγματική» θεωρία για χρήση στην καθημερινή αρχιτεκτονική πρακτική. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ – ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Robert Venturi, *Η πολυπλοκότητα και η αντίφαση στην αρχιτεκτονική*, μετάφραση Γιάννης Καρανίκας, εκδ. Γ. Κατσούλης, Αθήνα 1979.
2. Η αρχιτεκτονική σχολή Graduate School of Design του Harvard αποτέλεσε, και ακόμα είναι, ο βασικός πυρήνας του ορθόδοξου μοντερνισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Venturi, παρ' όλη την αντίθεσή του στο αρχιτεκτονικό κατεστημένο, κλήθηκε να δώσει την επίσημη διάλεξη Gropius, το 1982, όπου τόνισε ότι θεωρεί τον εαυτό του μοντέρνο και καταδίκασε τον ιστορικισμό των «Μετα-Μοντέρνων». Βλ. για παράδειγμα: GSD NEWS, Summer 1982, Vol. 10, No 4. William H. Jordy, «Robert Venturi's Decorated Sheds», στο περιοδικό *Dialogue*, Vol. 2/1986, No 72, σ. 44.
3. Για τις έννοιες «Αντίθεση» και «Αντίφαση», βλ.: Δημήτριος Δ. Μουκάνος: «Η εγγεγραμμένη έννοια της άρνησης: Αντίθεση ή αντίφαση;», στο βιβλίο *Η Διαλεκτική*, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1988.
4. Βλ. για παράδειγμα: Augusta Klein, «Negation considered as a statement of difference in Identity», στο περιοδικό φιλοσοφικής έρευνας *Mind*, No 80, October 1911. Gianni Vattimo, *Le Aventure della Differenza*, Milano: Guanzanti, 1980. Ιδιαίτερα το κεφάλαιο VI: *Differenza Ontologica*.
5. William Bell Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, London: Batsford, 1950, σελ. 54.
6. Ignasi De Sola Morales, «Theories of Architectonic Intervention», στο καταλανικό περιοδικό αρχιτεκτονικής *Quaderns*, No 155, 1982, σελ. 22.
7. Μια φιλοσοφική προσέγγιση του προβλήματος αυτού στην αρχιτεκτονική θεωρία επιχειρείται στη διδακτορική μου διατριβή: *Permanence and Change: A Philosophical Inquiry into the Problem of Relating*

- New Architecture to Existing Settings*, University of Edinburgh, 1987.
8. Για την περιοδικότητα της αντιθετικότητας των styles, βλ. τη σύντομη αναφορά: Joseph Belmont, *Moderne & Post Moderne*, Editions de Moniteur, Paris, 1987.
 9. Αρχικά εμφανίστηκε σαν διαμάχη φορμαλιστών-κονστρουκτιβιστών. Βλ.: El Lissitzky, *Russia: An Architecture for World Revolution*, MIT Press, 1984 (1970).
 10. Βλ. για παράδειγμα το άρθρο του Alan Colquhoun, «Conflitti Ideologici del Moderno», στο περιοδικό *Casabella*, 1986, σσ. 520-521.
 11. Giancarlo De Carlo, «Beyond Postmodernism», εισαγωγικό σημείωμα στο βιβλίο: C. Richard Hatch, *The Scope of Total Architecture*, New Jersey, 1984, σσ. vi-vii.
 12. Robert Venturi, *Η πολυπλοκότητα και η αντίφαση στην αρχιτεκτονική*, ό.π., σελ. 17.
 13. Ό.π.
 14. Le Corbusier, *Toward a New Architecture*, London: The Architectural Press, 1982 (1927), σελ. 188.
 15. R. Venturi, ό.π., σελ. 19.
 16. Ό.π., σελ. 113.
 17. Robert Venturi – Denise Scott-Brown – S. Izenour, *Learning from Las Vegas*, Cambridge: MIT, 1972.
 18. Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life*, Vol. I: *The Structure of Everyday Life*, N.Y.: Harper & Row, 1981.
 19. Ο Robert Goodman θεωρεί τη στάση του Venturi υποκριτικά καπιταλιστική. Βλ. Robert Goodman, *After the Planners*, Pelican 1972, σσ. 166-170. Για την πολιτική αμφισβησία του Venturi και των μεταμοντέρνων γενικά, μέσα από το πρίσμα της αρνητικής διαλεκτικής της σχολής της Φρανκφούρτης, βλ.: Linda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, London: Routledge, 1988, σσ. 201-221 (A Political double-talk).
 20. Bruno Zevi, «Where is Modern Architecture Going?», στο περιοδικό *GA Document*, No 3, Winter 1981, Tokyo: Ada Editia.
 21. Βλ. για παράδειγμα την στρουκτουραλιστική – φαινομενολογική ερμηνευτική του Γάλλου φιλόσοφου Paul Ricoeur, όπως αναπτύσσεται στο θεωρητικό του έργο για τη λογοτεχνία: Paul Ricoeur, *Temps & Recit*, Paris: Seuil, 1983.
 22. Robert Fishman, *Urban Utopias in the 20th Century: Ebenezer Howard, F.L. Wright, Le Corbusier*, σσ. 205-212.
 23. Για μια ανάλυση των στοιχείων-διαστάσεων της αρχιτεκτονικής που γίνονται αντικείμενο αντίθεσης ή μίμησης, βλ. για παράδειγμα το άρθρο: Stuart Cohen, «Physical Context, Cultural Context including it all», στο περιοδικό *Oppositions*, No 2, 1974, σσ. 1-40. Στο άρθρο του αυτό ο Cohen, εκπρόσωπος της αρχιτεκτονικής σχολής του πανεπιστημίου Cornell της Νέας Υόρκης, υποστηρίζει ότι η ουτοπία στην κλίμακα της πόλης –και όχι του κτιρίου όπως ο Venturi– στην αρχή αντιτίθεται και μετά διασκενάζεται και απορροφάται από την υπάρχουσα πραγματικότητα ενώ ταυτόχρονα την ανανεώνει συνολικά εκ των έσω. Για εμφάνιση πάνω σε αυτή τη θεωρία,

- βλ. Colin Rowe & Fred Koetter, *Collage City*, MIT Press, 1982, και το άρθρο: Thomas Schumacher, «Ideals & Deformation», στο περιοδικό *Casabella*, No 104, 1971.
24. Βλ. για παράδειγμα: T.S. Eliot, *Tradition and Individual Talent*, στο *Sacred Wood*, London: Methuen, 1980. Γ. Σηφάκης, *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Ηράκλειο 1988, σσ. 67-70.
 25. Robert Venturi, ό.π., σελ. 95.
 26. P.F. Strawson, *Individuals: An essay in descriptive metaphysics*, London: Methuen & Co, 1959, σσ. 15-58.
 27. Robert Venturi, ό.π., σελ. 113.
 28. Ilya Prigogine & Isabelle Stengers, *Order-out of Chaos: Man's new dialogue with nature*, London: Heinemann, 1984.
 29. «Colin Rowe and the Yale Mathematics Building», στο περιοδικό *Oppositions*, No 6, Fall 1976, MIT Press, σσ. 11-19.
 30. Ό.π., σελ. 13.
 31. Ό.π., σελ. 19.
 32. Για παράδειγμα, μια βαθύτερη γνώση του χριστιανικού συμβολισμού θα του έλυne την απορία «για την αντίστοιχα μεγάλη μορφή του Παντοκράτορα σε σχέση με την υπόλοιπη διακόσμηση» (R. Venturi, ό.π., σελ. 73).
 33. Robert Goodman, ό.π., σσ. 166-174.
 34. Stanley Tigerman, «Unsynthesized Dialectic Possibilities» στο περιοδικό της αρχιτεκτονικής σχολής του πανεπιστημίου Illinois των ΗΠΑ, *Threshold*, Vol. 1, Spring 1982, σσ. 55-61.
 35. James Wines, *De-Architecture*, Rizzoli, 1987, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «Architecture and the crisis of communication».

Η τεχνολογία στον αρχιτεκτονικό λόγο

Ο εντοπισμός μιας απουσίας

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ σήμερα τα κείμενα των αρχιτεκτόνων και αναζητώντας την παρουσία ενός λόγου για την τεχνολογία διαπιστώνουμε μια απουσία: Κανένας λόγος που να στηρίζεται σε ένα συνολικό τεχνολογικό όραμα και μέσω αυτού να διεκδικεί έναν κανονιστικό ρόλο για την αρχιτεκτονική σύνθεση. Αντίθετα, εντοπίζουμε ένα πλήθος ισχυρών λόγων για την τεχνολογία που αναφέρονται όμως σε μερικές απόψεις του κτιριακού έργου, που δεν διεκδικούν να το διαμορφώσουν στο σύνολό του, αλλά να το ελέγξουν.

Έτσι η αντισεισμική προστασία της κατασκευής, η εξοικονόμηση ενέργειας, η προστασία κατά της φωτιάς, η ηχομόνωση, συνιστούν σχετικά αυτόνομες περιοχές ανάπτυξης ενός λόγου για την τεχνολογία και διατύπωσης στόχων που δεν προδιαγράφουν τις γενικές αρχές της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, αλλά την παρακολουθούν σε όλα τα στάδιά της προβάλλοντας επιμέρους, πλην όμως καθοριστικές, απαιτήσεις, τις οποίες οφείλει να ικανοποιήσει το τελικό αποτέλεσμα της δουλειάς του αρχιτέκτονα. Έτσι μπορούμε να υποστηρίξουμε την απουσία ενός καθολικού τεχνολογικού οράματος που να επιθυμεί να καθοδηγήσει την αρχιτεκτονική σκέψη στο σύνολό της.

Οι διαπιστώσεις αυτές δεν αφορούν μόνο τον ελληνικό χώρο. Ήδη, εδώ και μια δεκαετία, όσοι ασχολούνται στον διεθνή χώρο με την εκβιομηχάνιση της κατασκευής, σαν κατ' εξοχήν έπαλξη ενός τεχνολογικού λόγου για την αρχιτεκτονική, βλέπουν να πληθαίνουν τα σημάδια μιας μετατόπισης του κέντρου βάρους των απόψεων: Αντί για παραγωγή εν σειρά και τυποποίηση των βιομηχανικών προϊόντων της κατασκευής, γίνεται λόγος για τυποποίηση και εξορθολογισμό των κυκλωμάτων πληροφορίας και των σχέσεων αυτών που συμμετέχουν στην παραγωγή του χώρου. Αντί για συμβατότητα προκατασκευασμένων στοιχείων, γίνεται λόγος για συμβατότητα προγραμμάτων σχεδιασμού και ελέγχου της κατασκευής. Τον α priori τεχνολογικό καθορισμό του αρχιτεκτονικού έργου αντικαθιστά η α-πορία για την στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί.

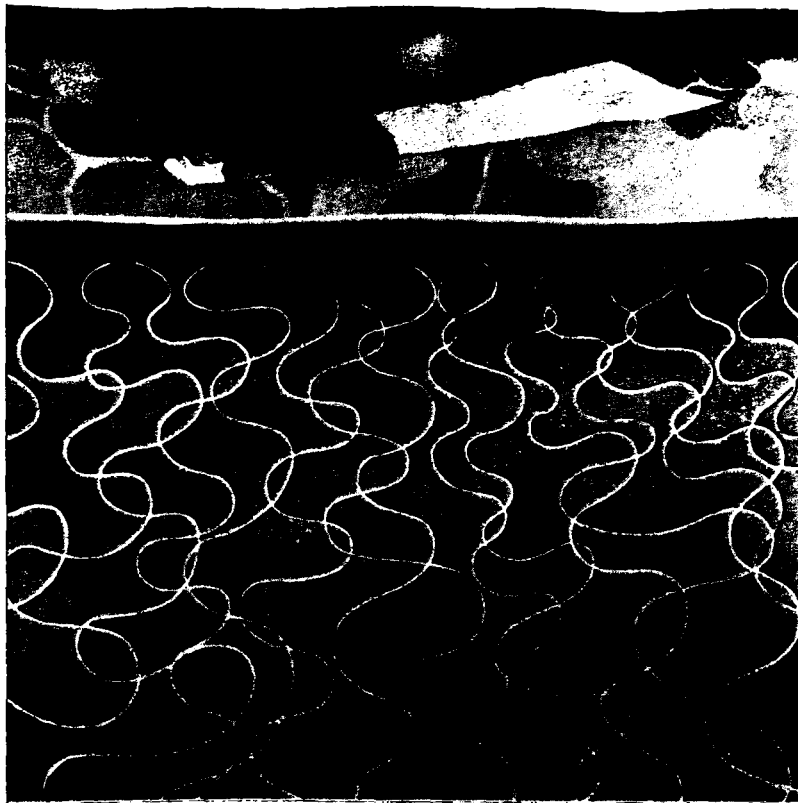
Έτσι, δεν προξενεί έκπληξη ότι μια σχετικά πρόσφατη έκθεση στη Γαλλία, με τίτλο «Η μοντέρνα κατασκευή», χρησιμοποιεί σαν προμετωπίδα της ένα απόσπα-

σμα από τον Κλαούζεφritz ελεύθερα μεταφρασμένο: «Η στρατηγική επεξεργάζεται τα σχέδιά της και οργανώνει τις διάφορες δεσμεύσεις της. Δεδομένου ότι όλες οι αποφάσεις δεν μπορεί παρά να στηρίζονται σε υποθέσεις που δεν πραγματοποιούνται πάντα και μια ολόκληρη σειρά θέσεων πιο ειδικών δεν είναι δυνατόν να καθοριστούν εκ των προτέρων, συνεπώς, η στρατηγική οφείλει να συνοδεύει τις επιχειρήσεις στο πεδίο ώστε να παρθούν όλες οι απαραίτητες θέσεις και να γίνουν οι γενικές αλλαγές που επιβάλλονται συνεχώς. Έτσι λοιπόν η στρατηγική δεν μπορεί σε καμιά στιγμή να αποσρθεί από το παιχνίδι».¹

Προβάλλεται λοιπόν η άποψη ότι η βιομηχανία (της κατασκευής) δεν αναζητά να συλλάβει μια συνολική στρατηγική ανεξάρτητη από τα δεδομένα των τόπων όπου θα γίνουν οι επεμβάσεις της, και κατ' επέκταση αποδέχεται την συνύπαρξη αφ' ενός του βιοτέχνη, κατόχου εξειδικευμένων τεχνοτροπιών με ιστορική καταβολή, αφ' ετέρου των βιομηχανικών τεχνικών χωρίς να αποβλέπει στη μετατροπή του εργοτάξιου σε εργοστάσιο.²

Ωστόσο αυτή η κατάσταση πραγμάτων δεν σημαίνει καμιά υποχώρηση της βιομηχανίας. Αν το όραμα σήμερα δεν είναι η παραγωγή εν σειρά ομοιόμορφων τύπων κτιρίων, είναι γιατί η ένταξη βιομηχανικών προϊόντων σε συμβατική/παραδοσιακή κατασκευή φαίνεται να είναι η κυρίαρχη οπτική γωνία μέσα από την οποία η βιομηχανία βλέπει την επαφή της με την κατασκευαστική πραγματικότητα. Η εικόνα ενός κτιρίου παραγμένου βιομηχανικά στο σύνολό του παύει να τροφοδοτεί τον μύθο της ανάπτυξης και δεν συμμετέχει στα νέα θεωρητικά σχήματα. Ακόμα αναγνωρίζεται ότι ο νέος μύθος, το ρομπότ, παράγει βιομηχανικά προϊόντα κατά παραγγελία προσαρμοσμένα στις ιδιαίτερες απαιτήσεις κάθε αρχιτεκτονικού έργου. Η βιομηχανική παραγωγή αρνείται να συνδεθεί με μια συγκεκριμένη μορφή εύκολα αναγνώσιμη στο χώρο. Και αυτή ακριβώς είναι η νέα ισχύς της: επιχειρηματολογεί για τη δυνατότητά της να υλοποιήσει οποιαδήποτε μορφή κτιρίου. Απαντά έτσι στις βασικές κατηγορίες που απευθύνθηκαν από τους M. Culot και L. Krier στον T. Maldonado.³ Μένουν λοιπόν μετέωρες όσες κριτικές επιτιθέμενες στο μοντέρνο κίνημα και εκείνες τις μορφές εκβιομηχάνισης της κα-

τασκευής θεωρούσαν ότι απαντούν στα επιχειρήματα ετούτης, της σημερινής.

Τα παραπάνω θέλουν να τονίσουν ότι η κρίση του αρχιτεκτονικού λόγου για την τεχνολογία δεν είναι ελληνικό φαινόμενο. Αφορά όμως και την Ελλάδα, στο βαθμό που εκείνο που προτείνεται σαν μοντέλο της νέας τεχνολογίας (μικρές επεμβάσεις, ένταξη βιομηχανικών προϊόντων σε συμβατική κατασκευή, σεβασμός του ιστού της πόλης και των τοπικών μορφολογικών ιδιοτήτων) φαίνεται να είναι ήδη το κατασκευαστικό περιβάλλον που συναντάμε γύρω μας.

Ωστόσο ο σημερινός αρχιτεκτονικός λόγος, ο εντός των τειχών, δεν συμμερίζεται καμιά απορία. Αυτό που προτείνεται μοιάζει να υπάρχει ήδη, είναι αυτό που, εντελώς φυσικά θα λέγαμε, συμβαίνει γύρω μας. Ακόμα περισσότερο, κοιτώντας προς τα πίσω, διαβάζοντας αυτά που γράφτηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, δεν εντοπίζουμε παρά ελάχιστες μεμονωμένες απόψεις που πρότειναν τη ριζική αλλαγή του τρόπου παραγωγής του χώρου και που θα αναλάμβαναν να παίξουν σήμερα το ρόλο αντίπαλου στη δημιουργία της νέας άποψης, κυρίως όσον αφορά στις τεχνολογικές συνιστώσες της. Σε αυτές τις απόψεις θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να αναφερθούμε, γιατί συμμετέχουν στη σύγχρονη παράδοση του ελληνικού μοντέρνου.

Στο τέλος της δεκαετίας του '60 εντοπίζουμε, σαν να συνιστούν ένα νεφέλωμα, απόψεις που προβάλλουν ένα νέο τε-

χνολογικό όραμα προμοδώντας την τεχνολογική συνιστώσα του αρχιτεκτονικού λόγου. Είναι αποσπασματικές, δεν συνδέονται αναγκαστικά μεταξύ τους, δεν προκαλούν καμιά ευρύτερη συζήτηση, δεν υλοποιούνται σε κανένα πρόγραμμα κρατικής πολιτικής με σημαντική εμβέλεια. Μιλάμε κυρίως για άτομα που οραματίζονται μια υπέρβαση της ελληνικής κατασκευαστικής πραγματικότητας, που θα συμπαρέσυρε την αρχιτεκτονική σε νέους δρόμους. Ξεχωρίζει από αυτό το νεφέλωμα ένα αρχιτεκτονικό σύννεφο: Τον Δεκέμβριο του 1966 πραγματοποιείται στην Πάτρα το ΣΤ' Αρχιτεκτονικό συνέδριο με τίτλο «Ελληνική Αρχιτεκτονική και Σύγχρονη Τεχνολογία». Τα πορίσματά του⁴ επιθυμούν να συμβάλουν στη συγκεκριμενοποίηση ενός αρχιτεκτονικού δόγματος, με την έννοια που δίνει σε αυτό τον όρο ο J.P. Epron.⁵ Το δόγμα μπορεί να θεωρηθεί σαν λόγος που προσδιορίζει μια συνεκτική μελλοντική δράση, μια επαγγελματική στρατηγική. Τα βασικά χαρακτηριστικά ενός τέτοιου λόγου διακρίνονται στα πορίσματα του Συνεδρίου:

- Μια συμπυκνωμένη ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης που υπογραμμίζει τα προβλήματα κατοικίας, ειδικά των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων.
- Ένας σαφής καθορισμός του στόχου που στην προκειμένη περίπτωση είναι η μείωση του κόστους κατασκευής της κατοικίας.

- Ένας προσδιορισμός των μέσων που πρέπει να μπουν σε εφαρμογή για να επιτευχθεί ο στόχος. Στην προκειμένη περίπτωση προβάλλεται η εκβιομηχάνιση της κατασκευής σαν μόνη τεχνολογία που θα επέτρεπε τη λύση του προβλήματος της κατοικίας.

- Τέλος, και κυρίως, η διεκδίκηση εκ μέρους των αρχιτεκτόνων του να αναγνωριστούν σαν οι μόνοι ικανοί να θέσουν την τεχνολογία στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου με στόχο τη λύση του προβλήματος.

Έτσι ο αρχιτεκτονικός λόγος θίγει με μια κίνηση, ταυτόχρονα, τόσο το ζήτημα του καθεστώτος (status) του αρχιτέκτονα, όσο και του καθεστώτος της τεχνολογίας συμμετέχοντας σε μια γενικότερη συζήτηση για τη σκοπιμότητα της τεχνολογίας. Το ζητούμενο είναι διπλό: Από τη μια η νομιμοποίηση της εκβιομηχάνισης της κατασκευής (σαν μέσου για την επέκταση κοινωνικών προβλημάτων) και από την άλλη νομιμοποίηση του αρχιτέκτονα (σαν κύριου συντονιστή αυτής της προσπάθειας εφαρμογής της νέας τεχνολογίας). Βεβαίως προβάλλεται το ότι η νέα κατασκευαστική νόρμα (προκατασκευή) βρίσκεται σε ριζική τομή με την υπάρχουσα (συμβατική κατασκευή) και στηρίζεται έτσι το επιχείρημα του νεωτερισμού της πρότασης. Όμως αποσιωπάται η ριζική αναδιάρθρωση των επαγγελματιών της οικοδομής που συνεπάγεται η εφαρμογή της νέας κατασκευαστικής νόρμας καθώς και το κοινωνικό κόστος των προτεινόμενων αλλαγών. Εκείνο που προέχει είναι η καθαρή και χωρίς αντιφάσεις υποστήριξη της σκοπιμότητας εφαρμογής μιας τεχνολογίας.

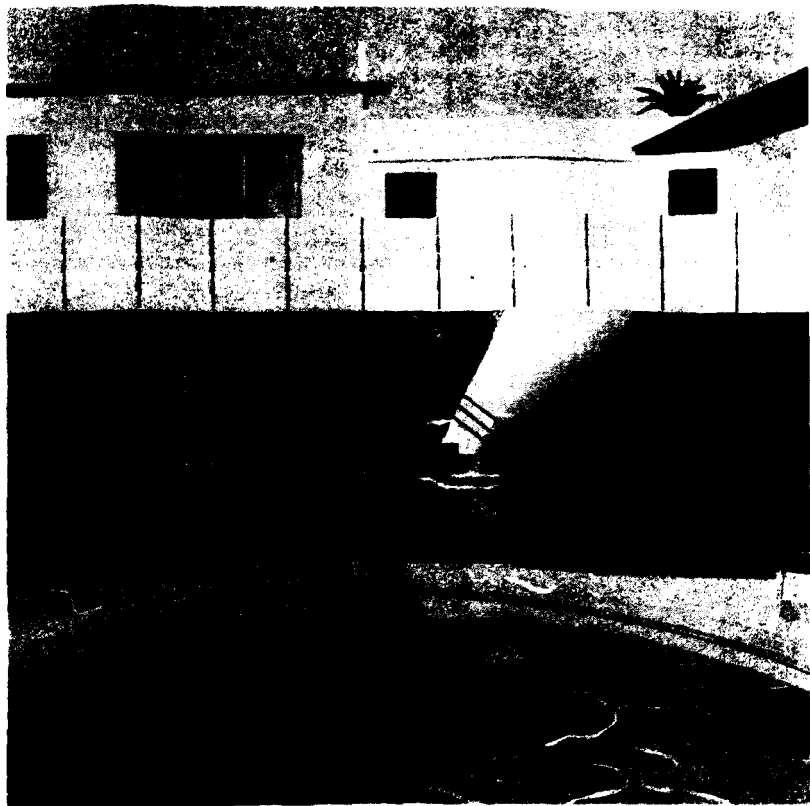
Είναι μία από τις στιγμές που η τεχνολογία της κατασκευής επιδιώκει να προσδιορίσει τον αρχιτεκτονικό λόγο και να τον υποτάξει.⁶ Η συγκυρία ευνοεί μια τέτοια τοποθέτηση: Η βιομηχανία παρουσιάζει για πρώτη ίσως φορά μια εικόνα που υπόσχεται ενώ είναι σαφέστατα ορατό το προς επίλυση πρόβλημα κατοικίας. Ταυτόχρονα ένας ικανός αριθμός Ελλήνων τεχνικών είναι σε θέση να χειριστεί τα τεχνικά ζητήματα που θα προέκυπταν από την εφαρμογή της προκατασκευής.⁷

Παρ' όλα αυτά, η νέα επιζητούμενη επαγγελματική στρατηγική, το νέο δόγμα, δεν είναι και τόσο νέα. Στα τέλη της δεκαετίας του '80, όπου βρισκόμαστε, έχει ήδη μια ιστορία εφαρμογών 20 ετών στην πολιτική κατοικίας σε χώρες της Ευρώπης και ήδη έχουν αρχίσει να διατυπώνονται απόψεις που ασκούν έντονη κριτική. Οι αρχιτέκτονες που αναλαμβάνουν να το υποστηρίξουν, γνώστες των διεθνών τάσεων, προτείνουν ευθύς εξαρχής μια «κριτική διόρθωση» των στόχων της εκβιομηχάνισης της κατασκευής και τοπο-

θετούνται μέσα στο θεωρητικό ρεύμα που μια δεκαετία αργότερα θα την αρνηθεί σαν συνολικό μοντέλο παραγωγής του χώρου.

Δεν αναφέρομαι τόσο σε απόψεις όπως αυτές του Π. Μιχελή,⁸ που με την εισήγησή του στο ΣΤ' Αρχιτεκτονικό Συνέδριο θα διατυπώσει κριτικές παρατηρήσεις για τη βιομηχανοποίηση της κατασκευής, όσο σε απόψεις σαν αυτή του Δ. Κονταργύρη. Με την εισήγησή του στο ίδιο συνέδριο θα προτείνει με σαφήνεια ένα πρόγραμμα εφαρμογής της προκατασκευής, που ωστόσο θα περικλείει μια αντίφαση καθοριστική για την περαιτέρω εξέλιξη του μοντέλου. Αν και αναγνωρίζει ότι η κλειστή προκατασκευή αποτελεί το «βρεφικό στάδιο» της μηχανοποίησης της κατασκευής⁹ και περιορίζει την ελευθερία και την ποικιλία των συνθέσεων, ενώ η ανοικτή προκατασκευή ανταποκρίνεται καλύτερα στις απαιτήσεις των αρχιτεκτονικών έργων, προτείνει την άμεση εφαρμογή της πρώτης για να αντιμετωπιστούν οι επείγουσες ανάγκες, ενώ η δεύτερη θα εφαρμοζόταν σε ένα ύστερο στάδιο αφού είχαν δημιουργηθεί οι συνθήκες ανάπτυξής της. Συνυπάρχουν έτσι στον ίδιο προγραμματικό λόγο το μοντέλο (κλειστή προκατασκευή, όπου παράγονται δομικά στοιχεία «με βάση τα συγκεκριμένα σχέδια μιας συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής συνθέσεως» με στόχο να επαναληφθούν σε ομοιόμορφες επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας) και η κριτική διόρθωσή του (ανοικτή προκατασκευή, όπου διαφορετικές βιομηχανίες παράγουν διαφορετικά στοιχεία του κτιριακού συνόλου με στόχο να παραχθεί μια ποικιλία αρχιτεκτονικών έργων).¹⁰ Η πλάστιγγα ωστόσο φαίνεται να γέρνει προς την ανοικτή προκατασκευή, καθώς το αίτημα για μια αρχιτεκτονική σύνθεση που δεν θα δεσμεύεται παρά μόνο μερικά από την επιλογή τεχνολογίας κερδίζει σταθερά έδαφος, στο ίδιο το εσωτερικό των απόψεων που προβάλλουν τον υπερκαθορισμό της αρχιτεκτονικής από τη βιομηχανία.

Μέσα στο ίδιο πνεύμα κριτικής διόρθωσης της προκατασκευής, όπως εφαρμόστηκε στην Ευρώπη μετά τον πόλεμο, θα κινηθούν και απόψεις όπως αυτές του Α. Τομπάζη¹¹ και του Τ. Ζενέτου.¹² Ο Α. Τομπάζης θα προτείνει το θεωρητικό μοντέλο της «χωροκατασκευής», ενός σκελετού που επάνω του θα «κουμπώνουν» βιομηχανοποιημένα ελαφρά μοναδιαία στοιχεία. Η εναλλαξιμότητα αυτών των στοιχείων θα εξασφαλίζει την προσαρμογή του κελύφους στις ιδιαίτερες απαιτήσεις των κατοίκων. Όσο και αν η πρότασή του είναι, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει, υπερσυντηρημένη, θέτει, μέσα από την εικονογράφηση του διαχωρισμού σκελετός/στοιχεία πλήρωσης, το ζήτημα της

ευελιξίας του τεχνολογικού μέσου ώστε να μπορεί να προσαρμοστεί σε διάφορες καταστάσεις.

Στην προέκταση αυτής της προβληματικής βρίσκεται μια ολόκληρη κατηγορία ανερχόμενων απόψεων για το βιομηχανικό σχέδιο που προσπαθούσαν να εντάξουν τον καταναλωτή όχι σαν παθητικό άτομο αλλά σαν συμμετέχοντα στην τελική μορφοποίηση του προϊόντος. Το «κιτ» και τα «μαστορέματα» θα αποτελέσουν τις επάλξεις αυτής της άποψης.¹³ Σχεδόν ταυτόχρονα ο Τ. Ζενέτος ενώ προτείνει μια τεχνολογική ουτοπία βασισμένη στο δίδυμο σκελετός/στοιχεία πλήρωσης,¹⁴ ασκεί έντονη και ουσιαστική κριτική στο διαχωρισμό αυτό, αφού βλέπει ότι μια άμεση εφαρμογή του, με δεδομένη την οικονομική συγκυρία της εποχής, θα είχε σαν μόνο αποτέλεσμα να βοηθήσει την οικοδομική βιομηχανία να ξεπεράσει την κρίση και την κριτική που υφίστατο χωρίς να επιτρέψει την απελευθέρωση του κατοίκου/χρήστη προϊόντων και την υλοποίηση των επιθυμιών του. Ο Τ. Ζενέτος θα κρατήσει ωστόσο τη διχοτομία φορείς/στοιχεία πλήρωσης, θα εφοδιάσει τα δύο σκέλη της με διαφορετικές λειτουργίες και διάρκεια ζωής (τα στοιχεία πλήρωσης «καταναλώνονται» από τον κάτοικο ενώ ο σκελετός διαρκεί) και θα τα τοποθετήσει στο εσωτερικό μιας συνολικής ουτοπικής πρότασης με τίτλο «Ηλεκτρονική πολεοδομία».

Παρουσιάζονται λοιπόν σε ελάχιστο χρονικό διάστημα απόψεις που καλύ-

πτουν όλο το δυνατό φάσμα προβληματικών σχετικά με τη βιομηχανοποίηση της κατασκευής. Ωστόσο οι απόψεις αυτές δεν θα βρουν ερείσματα στην ελληνική κατασκευαστική πραγματικότητα. Ο εκσυγχρονισμός της κατασκευής, όπως και όπου πραγματοποιείται, αναφέρεται σε τμήματα του κτιριακού συνόλου (τοιχοπετάσματα, δάπεδα, κουφώματα, μονώσεις). Οι αλλαγές που προτείνονται από την μεριά της οικοδομικής βιομηχανίας είναι αποσπασματικές και δεν αναζητούν μια ριζική αλλαγή του καταμερισμού εργασίας στο σύνολο της οικοδομής, όσο σημαντικές και αν είναι στον τομέα τους. Μπορούμε χαρακτηριστικά να αναφέρουμε τη σταδιακή αντικατάσταση των ξύλινων κουφωμάτων από τα κουφώματα αλουμινίου, που συνεπάγεται σημαντικές μεταβολές στα επαγγέλματα του μαραγκού και του σιδερά. Ακόμα την σταδιακή εμφάνιση και επικράτηση των τοιχοπετασμάτων στα κτίρια γραφείων.¹⁵

Μπορούμε να πούμε ότι το κατασκευαστικό περιβάλλον μεταλάσσεται χωρίς να καρποφορούν οι συνολικές θεωρητικές προτάσεις τεχνολογικού υπερκαθορισμού του αρχιτεκτονικού έργου. Παρατηρούνται σταδιακές και επιμέρους αντικαταστάσεις της συμβατικής τεχνολογίας με εξελιγμένη, που σημαίνει μια επιλεκτική είσοδο των βιομηχανικών προϊόντων, ή καλύτερα των νέων τεχνολογιών, τόσο στο έργο όσο και στην κατασκευαστική διαδικασία. Τα προβλήματα που αναδύονται σχετίζονται έτσι με

την αναζήτηση μιας νέας λειτουργικής και μορφολογικής ενότητας του αρχιτεκτονικού έργου που διαφέρει αλλά δεν είναι άλλο, καθώς και με ζητήματα οργάνωσης των σχέσεων των παραγόντων που συμμετέχουν στο σχεδιασμό/κατασκευή και που τίθενται σε κατάσταση προσωρινής αποσταθεροποίησης.¹⁷

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το ζητούμενο είναι η υποταγή κάθε νέας μερικής τεχνολογικής αλλαγής στους στόχους που θέτει το αρχιτεκτονικό έργο. Επίσης σε αυτό το περιβάλλον των σταδιακών και επιμέρους τεχνικών αλλαγών, ο ρόλος του αρχιτέκτονα δεν αμφισβητείται. Αντίθετα, ο αρχιτέκτονας προϋποτίθεται σαν συντονιστής με την έννοια που δίνει σε αυτόν τον όρο ο J.P. Epron, δηλαδή σαν γνώστης όχι των τεχνικών αλλά του τρόπου σύνδεσης, συνύπαρξης των διαφορετικών (παλιών και νέων) τεχνολογιών σε ένα νέο ενιαίο όλο.¹⁸

Η έννοια του αρχιτέκτονα συντονιστή δεν είναι οπωσδήποτε νέα. Ωστόσο ο J.P. Epron της προσδίδει ένα νέο περιεχόμενο και αναλυτική αξία αφού τη συνδέει με τις τεχνολογικές αλλαγές και την ανάγκη του θεσμού για αναπροσαρμογή χωρίς ρήξη. Από αυτή την άποψη είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε τις απόψεις που στέκονται στο μεταίχμιο της αναγνώρισης της υποταγής του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού σε κάποιες τεχνικές αρχές με οικουμενική, αφηρημένη διάσταση, και της ένταξης στοιχείων που προβάλλουν την τοπική ιδιαιτερότητα, τη μοναδικότητα, την ποικιλία. Με τα μέχρι τώρα δεδομένα, ο τονισμός της πρώτης συνιστώσας θα επέτρεπε την ένταξη νέας τεχνολογίας στην κατασκευή, ενώ η δεύτερη συνιστώσα θα έλεγχε και θα οριοθετούσε αυτή την ένταξη.

Χωρίς να είναι δυνατόν να γίνει αναφορά, στα πλαίσια αυτού του σημειώματος, στο πλήθος των κειμένων που ασχολούν αυτή τη μορφή αρχιτεκτονικού λόγου, διαλέγω ένα μόνο γιατί είναι ίσως αυτό που εκφράζει καθαρότερα αυτή την άποψη χωρίς να κάνει απ' ευθείας αναφορά στην τεχνολογία. Ακόμα γιατί ένας από τους συγγραφείς του σε παλαιότερο κείμενό του, αναφερόμενος στις «επτά πλάνες της σύγχρονης αρχιτεκτονικής», στέκεται κριτικά απέναντι σε αυτό που θεωρείται παντοδυναμία της τεχνολογίας και ολική εφαρμογή των αρχών της βιομηχανίας στην κατασκευή.¹⁹ Η διπλή αναφορά των Α. Τζώνης και L. Lefebvre στον «κάνναβο» και την «πορεία»,²⁰ αναλύοντας το έργο του Δ. και της Σ. Αντωνάκη, καλλιεργεί τη θεωρητική διάκριση μεταξύ της «αφηρημένης τάξης» που επιβάλλει ο κάνναβος (με όλη την ισχύ του σαν σχεδιαστικό μέσο εξορθολογισμού της κατασκευής) και της «διευθέτησης τόπων για μια συγκεκριμένη περι-

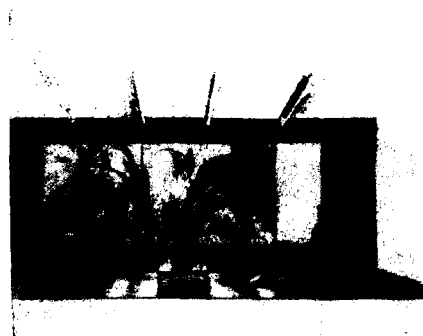
πτωση» που προτείνει η «πορεία». Ταυτόχρονα όμως προδιαγράφει και τις δυνατότητες επιτυχούς συνύπαρξής τους στο ίδιο αρχιτεκτονικό έργο. Θα θεωρούσαμε μια τέτοια άποψη σαν χαρακτηριστική της μετά την προκατασκευή περιόδου, αφού θέτει το πρόβλημα της συνύπαρξης της ορθολογικής οργάνωσης της κατασκευής και της υποταγής στις προσαγές της «δημιουργίας τόπου».

Όσο η πλάστιγγα δεν κλίνει προς τη μια συνιστώσα ή την άλλη, όσο δηλαδή ο αρχιτεκτονικός λόγος δεν έχει την τάση να αποφασίζει για το μοντέρνο ή το παραδοσιακό, για το διεθνές ή το τοπικό, τόσο θα έχει τη δυνατότητα να συλλάβει ότι μια νέα τεχνολογία έχει την ικανότητα να αναλάβει και να διεκπεραιώσει και τα δύο. Εκείνο που απασχολεί τη νέα τεχνολογία είναι να ορίσει τους δρόμους και τις τεχνικές της ποικιλίας, της διαφοροποίησης, του ίδιου μέσα στο διαφορετικό. Γιατί, όπως σημειώνει ο M. Jimenez με αφορμή την από πολλούς θεωρούμενη δεδομένη αντίθεση επιστημονικού και λογοτεχνικού λόγου: «Σήμερα ένας τρίτος λόγος λαμβάνει τη θέση του διαιτητή, ένας λόγος διαχείρισης και προγραμματισμού, λόγος συλλογής δεδομένων και διάδοσης πληροφοριών... δια μέσου του οποίου ορίζεται ο λόγος της εξουσίας. (Και)... αντίθετα με ορισμένες έμμονες ιδέες, αυτός ο λόγος δεν αναιρεί τους άλλους δύο, τους προϋποθέτει και τροφοδοτείται από αυτούς, προϊστάται».²¹ ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «La construction moderne», *Bulletin d'informations architecturales*, suppl. au n° 70, Οκτ. 1982, σ. 2.
2. Ό.π.
3. M. Culot, L. Krier, «Lettre ouverte a Maldonado», *Archives d'Architecture Moderne*, n° 17, 1980, σ. 84-85.
4. Βλ. *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1/1967, σ. 303-304.
5. J.-P. Epron, *L'architecture en la règle*, ed. Martaga, Bruxelles, 1981, σ. 229-267.
6. J.-P. Epron, ό.π.
7. Αναφέρουμε δύο συνέδρια που έγιναν εκείνη την περίοδο με τίτλο: *Σεμινάριο επί της δομικής προκατασκευής*, Αθήνα 1972, οργανωμένο από την Ελληνογαλλική Ένωση, και *Δομική Προκατασκευή*, Αθήνα 1973, οργανωμένο από το Τ.Ε.Ε.
8. Π. Μιχελή, «Η νεοελληνική αρχιτεκτονική και η τροπή των καιρών», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 2/1968, σ. 18-21.
9. Δ. Κονταγύρης, «Δυνατότητες εφαρμογής της προκατασκευής στην Ελλάδα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 2/1968, σ. 116-120.
10. Ό.π., σ. 116.
11. Α. Τομπάζης, «Η χωροκατασκευή», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 2/1968, σ. 112-115.

12. *Τάκης Ζενέτος 1926-1977*, έκδ. *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, Αθήνα, 1978.
13. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική της εφαρμογής αυτών των απόψεων στην κατασκευή με τίτλο «Επιτέλους ελεύθεροι και υποταγμένοι!», βλ. E. Girard, «Enfin libres et soumis!», *Architecture d'Aujourd'hui*, n° 174, Ιούλιος-Αύγουστος 1974, σ. 10-17.
14. Τ. Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 7/1973, σ. 112-119.
15. Βλ. και Ν. Καλογεράς, «Το κατασκευαστικό περιβάλλον στην Ελλάδα, μια κριτική θεώρηση», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1974, σ. 77-83.
16. Στην ιστορική διάσταση των σταδιακών και επιμέρους αντικαταστάσεων στην Ελλάδα στο γύρισμα του αιώνα αναφέρονται και οι Ν. Καλογεράς και Ε. Καλαφάτη στο υπό έκδοση άρθρο τους «Η ανανέωση της κατασκευής και η σχέση της με την αρχιτεκτονική μορφή στην Ελλάδα, στο τέλος του 19ου και στην αρχή του 20ού αιώνα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*. Ακόμα θα πρέπει να αναφέρουμε τους F. Loyer, «Κριτική της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 2/1968, σ. 22-35, και Δ. Φιλίππιδη, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα, 1984.
17. Ν. Καλογεράς, «Το κατασκευαστικό περιβάλλον...», ό.π., σ. 82.
18. J.P. Epron, *L'architecture et la règle*, ό.π.
19. Α. Τζώνης, «Σημειώσεις πάνω σε επτά πλάνες της σύγχρονης αρχιτεκτονικής», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1/1967, σ. 82-83.
20. Α. Τζώνης, L. Lefebvre, «Ο κάνναβος και η πορεία», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 18/1981, σ. 164-178.
21. M. Jimenez, *Vers une esthetique negative*, Adorno et la modernité, ed. Le Sykomore, Παρίσι 1983, σ. 27.

Σχεδιασμός και γεωμετρία της πόλης

Ανιδιοτέλεια ή ρύθμιση

ΝΙΚΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ του 1980 υπήρξε περίοδος σημαντικών ανακατατάξεων για την πολεοδομία. Η οριστική απομάκρυνση από τα μεταπολεμικά πρότυπα οργάνωσης του χώρου και την ηρωική εποχή των Corbusier και Miers, η κρίση του κράτους πρόνοιας και η αποδιάρθρωση του στρατηγικού προγραμματισμού, η ιδεολογική τομή που κωδικοποιήθηκε στην αμφισβήτηση του ορθολογισμού και της γραμμικότητας της προόδου, ιδωμένης μέσα από τη συνεχή διεύρυνση της κατανάλωσης, αναστάτωσαν όλα τα επίπεδα της πολεοδομίας και του σχεδιασμού: το λόγο, τη μεθοδολογία, τις εφαρμογές. Η πιο σημαντική όμως ανατροπή σχετίζεται με την ανάδειξη του αστικού σχεδιασμού σαν κεντρικού ζητήματος μέσα στη θεωρία και σαν κυρίαρχης κατηγορίας πολεοδομίας μέσα στις εφαρμογές.

Στο μέτωπο της έρευνας για νέες τεχνικές και στις συγκρούσεις για νέους τρόπους χωρικής οργάνωσης δύο κατευθύνσεις αντιπαρά τίθενται: (1) η διαπραγμάτευση του σχεδιασμού σε όρους αισθητικής και τέχνης, (2) η επιμονή στην ορθολογικότητα και στη σύνδεση του σχεδιασμού με την κοινωνική και οικονομική συγκυρία της δεκαετίας του '80. Μια αντιπαράθεση που δεν αφορά την εκλογίκευση του σχεδιασμού μόνο αλλά τη μεθοδολογία σύνθεσης και τα πρότυπα της χωρικής οργάνωσης.

Αντιπροσωπευτική της πρώτης θέσης είναι η προσέγγιση του Δ. Πορφύριου (1978). Θεωρεί ότι η ιδεολογική δομή της μοντέρνας αρχιτεκτονικής επηρεάστηκε από τον θετικισμό και χρησιμοποίησε δύο επιβλητικά προσώπεια: τον επιστημονισμό του σχεδιασμού και τον κοινωνικοοικονομικό μεσσιανισμό. Από τις αρχές του αιώνα, οι προτεραιότητες μετατέθηκαν ουσιαστικά και αμετάκλητα προς την παραγωγή, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τον επιστημονισμό σαν το μόνο ορθό κριτήριο. Οι έννοιες του ωραίου, του αρμόζοντος και του ορθού παραμερίστηκαν και τη θέση τους πήραν εκείνες του αποτελεσματικού, του λειτουργικού και του επιστημονικού.

Αντίθετα, το σύγχρονο μεταφονξιοναλιστικό κίνημα αποκαλύπτει πως οι ιδεολογίες του επιστημονισμού και του μεσσιανισμού δεν είναι παρά όνειρο και πλάνη και ορίζει δύο νέες κατευθύνσεις:

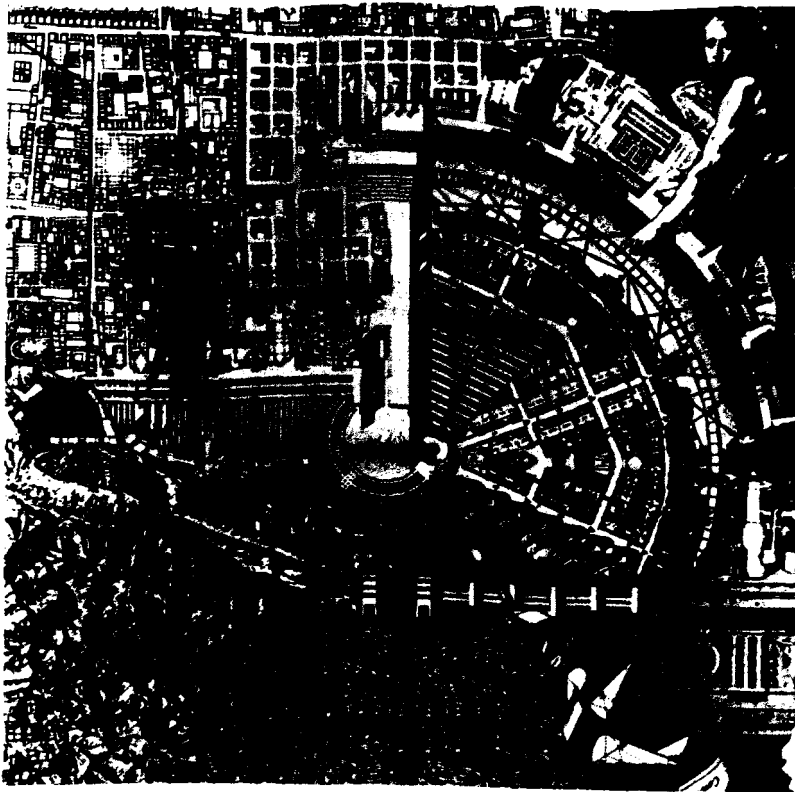
η πρώτη επαναπροσδιορίζει την αρχιτεκτονική και το σχεδιασμό σαν τέχνη, απορρίπτοντας κάθε σχέση τους με την γνωσιολογική φύση της επιστήμης, και η δεύτερη διαψεύδει κάθε μεσσιανική υπόσχεση περιορίζοντας την αρχιτεκτονική στα όρια του ιδεολογικού σχολίου. Εκεί που κυριαρχούσαν το «πρόγραμμα» και οι «παράμετροι» αναδεικνύεται σήμερα το ιστορικοιστικό σχόλιο, που χαρακτηρίζει πλέον το μεταφονξιοναλιστικό ήθος και τους μύθους του. Μύθους που δεν προέρχονται από τις στέρρες μα στείρες σφαίρες του θετικισμού, αλλά από την ασίαστη ανησυχία της μνήμης και από τον φανταστικό κόσμο του φιμωμένου υποσυνείδητου.

Παρόμοια, στην προσέγγιση του Μ. Tafuri (1979: 3-8), ο λόγος για την αρχιτεκτονική και το σχεδιασμό εντάσσεται στην κατηγορία της κριτικής (της τέχνης) και χαρακτηρίζει τη μεταπολεμική κριτική ενσωμάτωση στην εμπειρικοιστική παράδοση, του ρεαλισμού του Lukacs, της φαινομενολογίας του Husserl, της μπερξονικής κατάταξης του παρελθόντος, της προσέγγισης του Croce, της ψυχολογίας της Gestalt, της δομικογλωσσολογίας και της σημειολογίας, της πληροφορικής και της δομικής ανθρωπολογίας.

Αρκετά διαδεδομένη είναι επίσης η άποψη ότι, από το 1960 μέχρι σήμερα, ο σχεδιασμός μετακινήθηκε από συστηματικές και τεχνοκρατικές μεθόδους προς μεθόδους περισσότερο δημιουργικές, λιγότερο συστηματικές και «επιστημονικές». Ο σχεδιαστής, από ειδικός, τεχνικός και μεθοδολόγος, μεταμορφώθηκε σε δημιουργό (τόπου). Οι αρχές σχεδιασμού εγκατέλειψαν τη συστηματικότητα, τη διαφάνεια, τον ορθολογισμό, για χάρη της διαίσθησης, της περιστασιακής συστηματικότητας ή της αδιαφάνειας (Σπυριδωνίδης 1988: πιν. σ. 273).

Είναι φανερό ότι έχουμε μπροστά μας επιχειρήματα που υποστηρίζουν την υποχώρηση, σήμερα, της αναλυτικής και γνωσιολογικής βάσης του σχεδιασμού, και την ανάδειξη μιας πιο αυθόρμητης στάσης, που υποθάλπεται από τη δημιουργικότητα και την υποσυνείδητη έμπνευση. Δεν πρόκειται για επιχειρήματα που αφορούν τον αρχιτεκτονικό μόνο σχεδιασμό. Με τη διαμεσολάβηση του Aldo Rossi και την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής της πόλης σαν διακεκριμένου πε-

δίου σύνθεσης οι παραπάνω ισχυρισμοί μεταφέρονται στο πεδίο του αστικού σχεδιασμού.

Στο άλλο άκρο αυτών των θέσεων βρίσκεται η προσπάθεια διατύπωσης ενός νέου τρόπου κατανόησης (επομένως εκμάθησης και άσκησης) του σχεδιασμού, που στηρίζεται αφ' ενός, στη γεωμετρική περιγραφή του κατασκευασμένου χώρου, αφ' ετέρου, στην ιστορικο-γεωγραφική ανάλυση της πόλης. Αν η ανάλυση του Α. Rossi αποτελεί μια εισαγωγή σ' αυτή την νεο-ορθολογική προσέγγιση του σχεδιασμού, πιο ολοκληρωμένες θεωρητικές κατασκευές είναι δυνατές, βασιζόμενες σε μια πληρέστερη γεωμετρική τυπολογία και σε μια συστηματικότερη εμφάνιση στην ιστορία των μετά τον Haussmann επεμβάσεων στο φυσικό χώρο της πόλης. Πριν προχωρήσουμε όμως, μια εννοιολογική διευκρίνιση σχετικά με την έννοια του αστικού σχεδιασμού, πιστεύω ότι είναι αναγκαία.

Μια παρένθεση

Παρά την επικαιρότητα των συζητήσεων για τον αστικό σχεδιασμό, ο όρος εξακολουθεί να παραπέμπει σε πολλές κατηγορίες πολεοδομικών παρεμβάσεων. Από αυτές που αφορούν τη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων και χρήσεων γης μέσα στην πόλη, μέχρι αυτές που σχετίζονται με την ανάπτυξη, τα σχέδια γενικής διάταξης και την αστική

μορφολογία. Συνήθης είναι επίσης η χρήση του όρου σχεδιασμός, σε επίσημη ή ακαδημαϊκά κείμενα, για να χαρακτηριστεί το σύνολο των πολεοδομικών παρεμβάσεων.¹ Ας μου επιτραπεί λοιπόν αυτή η παρένθεση. Θα βοηθήσει να γίνει κατανοητό το είδος των πολεοδομικών επεμβάσεων που ο σχεδιασμός καλύπτει και θα τεκμηριώσει τη συγγένεια ανάμεσα στον αστικό και τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.

Ας περιοριστούμε στο πεδίο της ελληνικής πολεοδομίας και των μεθοδολογικών εργαλείων της, έτσι όπως αυτά κωδικοποιούνται τα τελευταία χρόνια. Με κριτήριο τα χαρακτηριστικά των πολεοδομικών ρυθμίσεων, που το συγκεκριμένο πολεοδομικό πλαίσιο προσδιορίζει, μπορούμε να ορίσουμε τρεις μεγάλες, ομοιογενείς κατηγορίες πολεοδομικών ρυθμίσεων.

Η πρώτη περιλαμβάνει τις παρεμβάσεις στις οικονομικές δραστηριότητες της πόλης, στο τοπικό παραγωγικό σύστημα και στις μεγάλες κατηγορίες των χρήσεων γης. Πραγματοποιείται με την οριοθέτηση ζωνών, που προσδιορίζουν περιορισμούς, κίνητρα, την εκμετάλλευση της γης και άλλες παρεμβάσεις (βλ. ZEE, ZEK, ΣΔ, ZOE, ZEE, κ.λπ.). Αυτό που χαρακτηρίζει αυτή την κατηγορία των ρυθμίσεων είναι η λογική της ανάπτυξης και οργάνωσης των χρήσεων γης και των δραστηριοτήτων της πόλης. Πρόκειται δηλ. για παρεμβάσεις στο πεδίο της βιομηχανίας, της κατοικίας, του εμπορίου,

των μεταφορών, σύμφωνα με τους όρους λειτουργίας και ανάπτυξης κάθε δραστηριότητας.

Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις παρεμβάσεις και ρυθμίσεις στις σχέσεις ιδιοκτησίας, με θεσμούς όπως η εισφορά γης, ο αναδασμός, το δικαίωμα προτίμησης, η απαλλοτρίωση, κ.λπ. Αυτό που χαρακτηρίζει αυτή την ενότητα των ρυθμίσεων είναι η ιδιαίτερη λογική και το θεσμικό καθεστώς της παρέμβασης στις διάφορες μορφές της ιδιοκτησίας.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τις παρεμβάσεις στα χωρικά και γεωμετρικά χαρακτηριστικά των χρήσεων γης, των κτισμάτων και των ελεύθερων χώρων της πόλης. Πραγματοποιείται με θεσμούς όπως το ρυμοτομικό σχέδιο, τα διαγράμματα κάλυψης και οι κανονισμοί δόμησης (ΓΟΚ). Εδώ οι παρεμβάσεις διαπραγματεύονται τις διάφορες πλευρές του κτισμένου χώρου, τις σχέσεις κτισμένων και ελεύθερων χώρων, τα γενικά χαρακτηριστικά της μορφολογίας των κτισμάτων, τη σχέση ύψους και κάλυψης, μέσα σε προσδιορισμένες τιμές Σ.Δ.

Είναι, πιστεύω, φανερό η διαφοροποίηση των τριών παραπάνω κατηγοριών πολεοδομικών επεμβάσεων, όπως και ο ξεχωριστός τρόπος που οι πολεοδόμοι χειρίζονται τα ζητήματα κάθε κατηγορίας. Κατά την άσκηση όμως της πολεοδομίας, ρυθμίσεις περισσότερων κατηγοριών συνδυάζονται και επικαλύπτονται. Για παράδειγμα, στο ΓΠΣ εμπεριέχονται παρεμβάσεις στις αστικές δραστηριότητες, στις χρήσεις γης, και στην ιδιοκτησία. Σ' ένα πρόγραμμα Ενεργού Πολεοδομίας συνδυάζονται ρυθμίσεις χρήσεων γης, ιδιοκτησίας, διάταξης των ελεύθερων και κτισμένων χώρων και μορφολογίας. Ένα ρυμοτομικό σχέδιο περιορίζεται κυρίως σε παρεμβάσεις στη γη και στη γεωμετρία του χώρου. Παρά όμως αυτές τις επικαλύψεις, κάθε κατηγορία κρατάει την αυτοτέλειά της, που στηρίζεται στην ξεχωριστή εσωτερική της λογική.

Τα τελευταία χρόνια, διαμορφώνεται ολοένα και περισσότερο μια συναίνεση στη χρήση του όρου «αστικός σχεδιασμός», για να χαρακτηριστούν αποκλειστικά οι ρυθμίσεις της τρίτης κατηγορίας. Αυτές δηλ. που αφορούν τα χαρακτηριστικά του φυσικού χώρου, της μορφής των κτισμάτων και των άλλων διαμορφώσεων μέσα στην πόλη. Μ' αυτή την έννοια, αντικείμενο του αστικού σχεδιασμού είναι (Κομνηνός 1986γ):

(1) Οι σχέσεις ελεύθερων και κτισμένων χώρων, όπως αποκρυσταλώνονται στον ιστό της πόλης και στο ρυμοτομικό σχέδιο. Εδώ το ζητούμενο είναι τα σχήματα και η διάταξη των δρόμων, πλατειών, οικοδομικών τετραγώνων, κενών και ελεύθερων χώρων, η θέση των μνημείων και

δημόσιων κτισμάτων, η οργάνωση της κυκλοφορίας σε μικρή κλίμακα, οι μικρο-διευθετήσεις των δραστηριοτήτων και χρήσεων γης.

(2) Η καθ' ύψος οργάνωση της πόλης και των επιμέρους περιοχών της, στο πλαίσιο ενός προσδιορισμένου συντελεστή δόμησης. Εδώ το ζητούμενο είναι η σχέσεις κάλυψης και ύψους, οι σχέσεις κτισμάτων, δρόμων και πλατειών, οι απολήξεις των κτισμάτων.

(3) Η αστική μορφολογία. Εδώ το ζητούμενο είναι τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής μορφής των κτισμάτων, η αντιμετώπιση της αρχιτεκτονικής παλιότερων εποχών, η ενότητα ή πολυμορφία των κτισμάτων.

Προσδιορίζεται έτσι ένα διακεκριμένο αντικείμενο για τον αστικό σχεδιασμό: η διάταξη και η μορφή του κατασκευασμένου χώρου της πόλης, αντίστοιχο αλλά σε διαφορετική κλίμακα με το αντικείμενο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Πρόκειται για ένα αντικείμενο που μπορεί κατ' αρχήν να περιγραφεί γεωμετρικά. Η γεωμετρία, σαν γενική περιγραφική κατηγορία του κατασκευασμένου χώρου της πόλης, αφορά κατ' αρχήν τα σχήματα, τις διατάξεις, τις αναλογίες, που τον συνθέτουν. Παράλληλα αποτελεί το υλικό, το αρχικό ερέθισμα συνειρμικών αναγωγών: ιδεών, αξιών και αναπαραστάσεων που συνοδεύουν την αντίληψη του φυσικού χώρου της πόλης. Έχει όμως και τεχνολογική υπόσταση, αφ' ενός με την έννοια της αντίστασης του υλικού στην απόδοση γεωμετρικών χαρακτηριστικών αφ' ετέρου, σε σχέση με τις κατασκευαστικές δυνατότητες των διαφορετικών γεωμετρικών σχημάτων και διατάξεων.

Μπορούμε στο σημείο αυτό να ξαναγυρίσουμε στο αρχικό ερώτημα. Γιατί η επικαιρότητα του αστικού σχεδιασμού; Πώς συγκροτείται και ποιο το βάρος της διαίσθησης και της σκοπιμότητας στην άσκηση του; Του αντιστοιχεί γνωσιολογική ή αισθητική βάση;

Η μεθοδολογική ανατροπή

Από το τέλος της δεκαετίας του 1970, έχει αρχίσει μια σημαντική αναδιάρθρωση των μεθοδολογικών μηχανισμών της πολεοδομίας. Αυτή έχει τις ρίζες της όχι μόνο στη γενικευμένη κρίση στην οικονομία, στους θεσμούς του κράτους, στην ιδεολογία, αλλά και στον τρόπο που αντιμετωπίζεται καθημερινά η κρίση, στις λύσεις που προτείνονται σαν διέξοδοι από αυτήν (Brehemy and Hall 1984, Harlow and Paris 1984, Flockton 1984, Κομνηνός 1986α και 1986β, Veyrenche 1986). Στο πεδίο των πολεοδομικών ρυθμίσεων αυτή η ανακατάταξη γίνεται φανερό με πολλούς τρόπους: περιορίζονται

τα μεγάλα πολεοδομικά προγράμματα, μειώνονται οι ενισχύσεις και δημόσιες παρεμβάσεις στην κατοικία, εγκαταλείπεται ο μακροπρόθεσμος προγραμματισμός, διαλύονται θεσμοί με λαϊκή αντιπροσώπευση και ερείσματα, περιορίζεται η κρατική εμπλοκή στα προγράμματα συλλογικής κατανάλωσης κ.λπ.

Η πιο σημαντική όμως επίπτωση της αναδιάρθρωσης είναι ότι συμβάλλει στην αντικατάσταση ρυθμίσεων «στρατηγικού προγραμματισμού» από ρυθμίσεις «χωρικού σχεδιασμού». Γεγονός που οδηγεί σε μια άλλη αντίληψη για το τι είναι πολεοδομία, πώς ασκείται, ποια είναι η μεθοδολογική της συγκρότηση, πώς διδάσκεται κ.λπ. Θα δούμε στη συνέχεια πώς συγκροτούνται οι δύο διαφορετικοί τρόποι πολεοδομικής ρύθμισης και τι συνεπάγεται η μετάθεση από το ένα σύστημα ρύθμισης στο άλλο.

Ο λεγόμενος στρατηγικός προγραμματισμός ήταν περισσότερο γνωστός από έναν ιδανικό του τύπου: το ρυθμιστικό σχέδιο. Ένα μακροπρόθεσμο (15-20ετές) πλαίσιο ρύθμισης, κυρίως στο πεδίο του παραγωγικού συστήματος, της συλλογικής κατανάλωσης (κατοικία, εξοπλισμός, κ.λπ.) και των υποδομών στην πόλη. Ένα master plan, ένα δομικό σχέδιο, ένα πρόγραμμα οργάνωσης μιας νέας πόλης, οριακά το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Ν. 1337/83, είναι περιπτώσεις στρατηγικού πολεοδομικού προγραμματισμού. Οικονομική και κοινωνική βάση του στρατηγικού προγραμματισμού είναι

μια ορισμένη πολιτική κρατικής παρέμβασης και μια συγκεκριμένη οριοθέτηση ανάμεσα στη σφαίρα του ιδιωτικού και του δημόσιου, που με δυο λέξεις μπορεί να χαρακτηριστεί σαν «κεϋνσιανισμός στην πολεοδομία». Η μεθοδολογική λογική του είναι αυτή της ακολουθίας ανάλυσης, στόχων, παρεμβάσεων, που συνίσταται στην καταγραφή αιτημάτων και «αναγκών», στην ιεράρχησή τους και στην πρόταση έργων και ενισχύσεων. Η τεχνική του βάση συγκροτείται από τις γεωγραφικές, οικονομικές και κοινωνιολογικές αναλύσεις της πόλης, από την ποσοτική επεξεργασία των μεταβλητών της αστικής δομής και από τις μεθόδους αξιολόγησης και βελτιστοποίησης. Η λογική των ρυθμίσεών του συνδυάζει το zoning με τον προσδιορισμό ενός ιδιαίτερου θεσμικού καθεστώτος για κάθε ζώνη. Συνθετικά, ο στρατηγικός προγραμματισμός εξειδικεύει την κρατική πολιτική για κάθε επιμέρους περιοχή της πόλης.

Αυτή ακριβώς η μεθοδολογία, τεχνική και φιλοσοφία πολεοδομικής ρύθμισης έχει ανατραπεί και αντικαθίσταται από ένα διαφορετικό μεθοδολογικό σχήμα ρύθμισης: από την ενότητα των χωρικών και μορφολογικών τεχνικών του αστικού σχεδιασμού. Στη θέση της ποσοτικής, οικονομικής μεθοδολογίας του στρατηγικού προγραμματισμού, τίθενται «χωρικές» και ποιοτικές μέθοδοι ρύθμισης.

Πώς όμως παρουσιάζεται το νέο μεθοδολογικό πλαίσιο; Πολύ διαγραμματικά,

στηρίζεται σε δύο τεχνικές: (1) στο χειρισμό των στοιχείων της χωρικής και μορφολογικής οργάνωσης, (2) στη γνώση των επιπτώσεων των χωρικών προτύπων (των διαφορετικών δηλ. «οδηγών» της χωρικής οργάνωσης του κτισμένου) στα συστήματα των αξιών γης και κτισμάτων, των χρήσεων γης, της ιδεολογίας και του τρόπου ζωής.

Ο πίνακας που ακολουθεί δίνει μια γενική εικόνα για το τι σημαίνει χειρισμός των στοιχείων της χωρικής οργάνωσης: επιλογή γεωμετρικών μεταβλητών και σύνθεσή τους με αφορμή ένα συγκεκριμένο project. Εδώ έχει σημασία και η επιλογή των επιμέρους μεταβλητών και ο χειρισμός της συνδυαστικής τους. Οι οκτώ κατηγορίες της γεωμετρικής οργάνωσης του φυσικού χώρου που ακολουθούν, μαζί με τις επιμέρους μεταβλητές τους, δείχνουν τις αναλυτικές επιλογές που πρέπει να γίνουν ώστε να καθοριστεί ο ιστός μιας περιοχής, η διάταξη των κτισμάτων, τα βασικά στοιχεία της μορφολογίας.

Η παραπάνω κωδικοποίηση των γεωμετρικών χαρακτηριστικών του κτισμένου χώρου δεν είναι αποκλειστική. Βρίσκεται πολύ κοντά στις κατηγορίες² του Francis Ching (1979). Είναι πολύ διαφορετική από τους περιγραφείς του Hillier,

καθώς στηρίζεται σε μια προσέγγιση ειδική και όχι ανεικονική.

Η δεύτερη τεχνική του νέου μεθοδολογικού πλαισίου στηρίζεται στην κατανόηση της κοινωνικότητας των γεωμετρικών δομών που προκύπτουν από τη χρήση των παραπάνω μεταβλητών. Στη γνώση δηλ. των ιδεολογικών και οικονομικών επιπτώσεων που συνεπάγεται η εφαρμογή συγκεκριμένων χωρικών μεταβλητών και συνδυασμών. Εδώ αξιοποιούνται, με επιχειρησιακό τρόπο, οι αναλύσεις που διερευνούν τις σχέσεις του κτισμένου χώρου της πόλης με τη διάθροιση και λειτουργία της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας.

Ήδη από την εποχή του βαρόνου Haussmann ήταν διαδεδομένη η μεθοδολογία του «οικονομικού» χειρισμού της γεωμετρίας του ιστού της πόλης. Τα πλάτη των δρόμων, η έκταση των δημόσιων χώρων, τα μεγέθη των οικοδομικών τετραγώνων μαζί με την οικοπεδοποίηση αποτελούσαν βασικά στοιχεία ελέγχου της κατανομής των κοινωνικών στρωμάτων μέσα στην πόλη. Η κοινωνική διαφοροποίηση των επιμέρους περιοχών της ξεκινούσε από τη διαφοροποίηση της γεωμετρίας του ιστού. Άμεσο όμως ενδιαφέρον για τους επενδυτές σε γη και σε κτίσματα είχε η ικανότητα μεγιστοποίησης

της της περιμέτρου του οικοδομικού τετραγώνου με τη χρήση πολυγωνικών σχημάτων στον ιστό της πόλης. Μια σταθερή έτσι επιφάνεια γης έδινε μεγαλύτερο μήκος όψεων και μεγαλύτερη κατά συνέπεια ποσότητα προσόδου.³ Συγκεκριμένη οικονομική σκοπιμότητα είχε επίσης η τυπολογία πλατεία, δρόμος, κατοικία με κήπο. Μέσα στο σύστημα οργάνωσης της μεγάλης βιομηχανίας (π.χ. κλωστοϋφαντουργίας 19ου αιώνα) η διάθροιση της παραγωγής (φάμπρικες, μανουφακτούρες, οικιακά εργαστήρια) συνδυαζόταν με ένα καθεστώς περιορισμένης εμπορευματικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (έναν μισθός ανά οικογένεια, οικιακή παραγωγή τροφίμων). Ένα σύστημα που δίπλα στο εργοστάσιο επέβαλε μια οργάνωση με ατομικές κατοικίες και κήπο για τη συγκρότηση μιας στοιχειώδους οικιακής οικονομίας. Αργότερα η πλήρης εμπορευματοποίηση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης θα επιτρέψει μια άλλη τυπολογία: αυτή του οικοδομικού τετραγώνου και της μαζικής κατοικίας.

Δεν χρειάζεται όμως να ανατρέξει κανείς στη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία για να κατανοήσει τη συνάφεια της γεωμετρίας με την οικονομία και την ιδεολογία. Ο σχεδιασμός των ελληνικών πόλεων, ιδίως στις αρχές του αιώνα, αποτελεί τεκμήριο μιας εντατικής ιδεολογικής και οικονομικής χειραγώγησης της γεωμετρίας. Επιβάλλονται νέες μορφολογίες αστικού ιστού, ευθύγραμμες χαράξεις, νέοι τύποι δόμησης και νέα οργάνωση του κέντρου της πόλης, αντίθετη προς την προηγούμενη πολυκεντρική κατά εθνοκοινοσκευτικές ενότητες,⁴ σαν οδοί συγκρότησης μιας διαφορετικής οικονομικής και ιδεολογικής κατάστασης.

Ο επανασχεδιασμός της Θεσσαλονίκης μετά το 1917 αποτελεί θερμοκήπιο παρόμοιων πειραματισμών (Καραδήμου 1987, Χαστάογλου 1986). Μια χωρική δομή κατακερματισμένη, από αυτοτελείς κλειστές ενότητες η μία δίπλα στην άλλη, με ανυπαρξία μεγάλων οργανωμένων χώρων, κοινών δημόσιων κτιρίων και συνδετηρίων αξόνων, που υποδέχεται διαφορετικές εθνικές κοινότητες, αντικαθίσταται με μια χωρική δομή συνεκτική, όπου τα επιμέρους τμήματά της είναι ιεραρχημένα, με ανοικτά όρια για μελλοντικές επεκτάσεις. Η τυπολογία και μορφολογία του αστικού ιστού εισάγει στοιχεία μιας νέας πραγματικότητας: Την αναδιάταξη των κοινωνικών στρωμάτων, την αναδιοργάνωση της κατάταξης του εδάφους για την ορθολογικότερη απόδοση προσόδων, τη συγχώνευση και ομογενοποίηση μιας πολυεθνικής και πολυθρησκευτικής κοινωνίας, την υλοποίηση της βυζαντινού παρελθόντος και της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού. Είναι μια

Κατηγορίες και μεταβλητές του χώρου και του σχεδιασμού

1. ΒΑΣΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ: ΣΧΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑ

1. γεωμετρικά
2. ελεύθερα

2. ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

1. γραμμικές
2. περίκεντρες
3. επαναλαμβανόμενης μονάδας
4. ελεύθερες, τυχαίες

3. ΧΩΡΟΣ

1. χωρίς προσδιορισμένα όρια, «ανοικτός»
2. οριοθετημένος, «κλειστός»
3. ροϊκός, συνεχής
4. διακριτός, ασυνεχής
5. ομοιογενής
6. ετερογενής, ιεραρχημένος

4. ΡΥΘΜΟΣ (διαδοχή των βασικών στοιχείων)

1. διαδοχή «επανάληψης»
2. διαδοχή «διαφοροποίησης»

5. ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ, ΚΛΙΜΑΚΑ

1. μικρή
2. μεσαία
3. μεγάλη
4. ειδικά συστήματα αναλογιών

6. ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΣΩ-ΕΞΩ

1. αντιστοιχία
2. διαφοροποίηση

7. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

1. ναός, κτίσμα, διάδρομος
2. δρόμος, πλατεία, κτίσμα
3. δρόμος, πλατεία, οικοδομικό τετράγωνο
4. ελεύθερος χώρος, κτίσμα

8. ΣΥΜΒΟΛΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ιδέες και αξίες, τοπικά και υποκειμενικά διαφοροποιημένες

γνωστή και διαδεδομένη πλέον μεθοδολογία, με παρελθόν στο σχεδιασμό της Λάρισας, της Καρδίτσας, των Σερρών (Καυκούλα, Καλογήρου, Παπαμίχης, Χαστάογλου 1985).

Σ' αυτή τη μεθοδολογική δομή, που πολύ ελλειπτικά και σχηματικά παρουσιάστηκε, το κρίσιμο στοιχείο είναι η επίγνωση της αντιστοιχίας πρότυπων μορφών χωρικής οργάνωσης με τη λειτουργία της οικονομίας και ιδεολογίας. Οι βασικές κατηγορίες και μεταβλητές της γεωμετρικής οργάνωσης, κινητοποιούμενες για την επίλυση τριών χωρικών προβλημάτων (του αστικού ιστού, των καθ' ύψος διατάξεων και της μορφολογίας των κτισμάτων) αποκτούν ικανότητα χειρισμών κοινωνικών σχέσεων, όπως οι σχέσεις ιδιοκτησίας, το επενδύσιμο σε γη και κτίσματα κεφάλαιο, οι σχέσεις ιδιωτικής και δημόσιας οικονομίας, η ιδεολογία και ο τρόπος της καθημερινής ζωής. Από την άλλη μεριά, η θεσμική βάση της μεθόδου είναι σχετικά απλή και επαφίεται σε θεσμούς όπως το ρυμοτομικό σχέδιο, οι οικοδομικοί κανονισμοί, τα διατάγματα ύψους και οι πολεοδομικές επιτροπές. Μεθοδολογία της ρύθμισης γίνεται αφ' ενός η ιστορία της πόλης, που επιτρέπει την κατανόηση της συνάφειας κτισμένου χώρου, οικονομίας και ιδεολογίας, αφ' ετέρου το θεσμικό πλαίσιο της οικοδόμησης και της ρυμοτομίας.

Τα νέα πρότυπα

Οι παρεμβάσεις και ρυθμίσεις που μεταφέρονται μ' αυτό το μεθοδολογικό σχήμα είναι πολύ διαφορετικές από τις ρυθμίσεις που εξασφάλιζαν τα ρυθμιστικά σχέδια και ο στρατηγικός προγραμματισμός. Εδώ δεν θα συναντήσουμε το σχήμα «διεκδίκηση/ανάγκη, εκπλήρωσή της με κρατική δαπάνη». Θα συναντήσουμε αντίθετα χειρισμούς πιο πολύπλοκους, στο πλαίσιο της αγοράς, με πολύ διακριτική την κρατική παρουσία. Η τελευταία θα προσανατολιστεί στην οριοθέτηση γενικών πλαισίων παρά στην επιβολή άμεσων ρυθμίσεων. Θα συναντήσουμε ρυθμιστικούς χειρισμούς που αφορούν την ιδεολογία και τον τρόπο ζωής, τον κατασκευασμένο χώρο και τις μορφολογίες που θα επιλέξουν οι καταναλωτές. Ο σχεδιασμός θα μπει στο παιχνίδι του προσδιορισμού των πλαισίων δράσης των ιδιωτικών επιχειρήσεων, στην εμπορευματοποίηση της κουλτούρας, στη ρύθμιση με την κινητοποίηση ιδεολογικών παρά θεσμικών μηχανισμών.

Η μεθοδολογική αυτή ανατροπή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μεταβολή των προτύπων του σχεδιασμού και της χωρικής οργάνωσης. Οι δυο μεγάλες σχολές του μοντερνισμού, που εμπνέονται

από την Garden City και την Ville Radieuse, δεν έχουν νόημα όταν η παραγωγική τους βάση (του τελεορισμού και φορτισμού) έχει εξαντλήσει το δυναμισμό της και ο φορέας εφαρμογής τους (το κεινσιανό κράτος) αδρανεί. Το πρόβλημα των νέων προτύπων της οργάνωσης του χώρου μπορεί να οριστεί σαν πρόβλημα σχεδιασμού της «μεταφορντικής πόλης»: προσδιορισμού δηλ. μορφών χώρου συναφών με την ευέλικτη παραγωγή και την τοπικά διαφοροποιημένη ρύθμιση (Κομνηνός 1987).

Αυτή η εξελικτική πορεία προς νέα χωρικά πρότυπα, που κωδικοποιείται σήμερα στην αντιπαράθεση ιστορικού-κονστρουκτιβισμού,⁵ θέτει σαν κύριο στόχο την ανάκτηση των αστικών περιοχών, τον επαναπροσδιορισμό της καθημερινής ζωής στο κέντρο της πόλης και την απόδοση ταυτότητας στις προαστιακές επεκτάσεις. Δεν πρόκειται όμως για μια οποιαδήποτε ανάκτηση. Οφείλει να ενσωματώσει δύο βασικά χαρακτηριστικά της μεταφορντικής πραγματικότητας: τον κατακερματισμό και την πολιτισμική αντίληψη του τρόπου ζωής.

Πολιτισμική αντίληψη των συνθηκών ζωής σημαίνει εγκατάλειψη ενός ποσοτικού καταναλωτικού προτύπου (συνεχής διεκδίκηση περισσότερου χώρου, υψηλότερων ποιοτικών προδιαγραφών, εγκαταστάσεων συλλογικής κατανάλωσης, δημόσιου χώρου, κινητού εξοπλισμού, κ.λπ.) προς όφελος προτύπων που εξασφαλίζουν διάκριση (distinction) και ι-

δεολογική ταυτότητα. Για τον κατασκευασμένο χώρο της πόλης, αυτό σημαίνει χρήση ιδεολογικά φορτισμένων γεωμετρικών μεταβλητών και απόδοση ταυτότητας στις διαφορετικές περιοχές της πόλης μέσω της διαφοροποίησης της μορφής τους. Ο πιο απλός τρόπος επίτευξης του νέου προτύπου είναι μέσω του χειρισμού των μορφολογικών στοιχείων της τοπικότητας.

Κατακερματισμός σημαίνει διαφοροποίηση των προτύπων ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες, ανάμεσα στις διάφορες περιοχές, ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες εισοδημάτων. Ο κατακερματισμένος χώρος ή η κατακερματισμένη πόλη υλοποιείται μέσα από μια ειδική γεωμετρική δομή ριζικά διαφορετική από τις χωρικές δομές του μοντερνισμού (ροϊκός χώρος, συνέχεια εσωτερικού-εξωτερικού, επαναλαμβανόμενες ενότητες, τυπολογία ελεύθερος χώρος/κτίσμα κ.λπ.). Όπως η τοπικότητα μπορεί εύκολα να προσδώσει πολιτισμική ταυτότητα, παρομοίως η επιλεκτικότητα είναι ο πιο σύντομος δρόμος προς τον κατακερματισμό.

Η βαρύτητα που αποκτά λοιπόν ο αστικός σχεδιασμός, «η κοινωνική μηχανική» της χωρικής οργάνωσης και της μορφολογίας της πόλης, ανοίγει έτσι ένα νέο πεδίο στην πολεοδομική σκέψη και πρακτική. Αναβιώνει μια φιλελεύθερη πολεοδομική μεθοδολογία, που συνδυάζει τεχνικές χωρικής οργάνωσης με ορθολογικές αναλύσεις της πόλης, στο πλαίσιο

της σύγχρονης αναδιάρθρωσης των ρυθμιστικών μηχανισμών. Οι αρχιτέκτονες και οι πολεοδόμοι οφείλουν να εξοικειωθούν με έναν νέο τρόπο σκέψης, ριζικά διαφορετικό αλλά εξίσου αναλυτικό και πολύπλοκο με το zoning. Δυστυχώς, αυτή η πλευρά του αστικού σχεδιασμού, σαν κύρια μορφή πολεοδομίας στην εποχή του μεταφορντισμού, έχει ιδιαίτερα παρερμηνευθεί. Σε πολλές αναλύσεις, ο αστικός σχεδιασμός, στις πιο επίκαιρες μορφές του, αντιμετωπίζεται σαν αναβίωση της αισθητικής και σαν προσέγγιση αρχιτεκτονικής και τέχνης, σαν art urbana και όχι σαν ρύθμιση στην πόλη. Παρακάμπτοντας όμως τη ρυθμιστική διάσταση των νεοαναδυόμενων μορφών της πολεοδομικής πρακτικής, υποτιμά κανείς μια πολύ ενδιαφέρουσα τάση: τη μετακίνηση των ρυθμιστικών μεθοδολογιών από τον κρατικό εναγγαλισμό προς τη συμφιλίωσή τους με τη λογική της αγοράς.

Ίσως το ισχυρό παρελθόν του κοινωνικού κράτους στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες να απαιτεί την ιδεολογία της «τέχνης της πόλης» για τη συμφιλίωση του σχεδιασμού με το φιλελευθερισμό. Το λάθος του Δ. Πορφύριου και των νεορομαντικών ξεκινάει από τη σύνδεση μοντερνισμού και βιομηχανίας. Ο μοντερνισμός δεν συνδέεται γενικά με τη βιομηχανία. Συνδέεται με μια ειδική μορφή της, την τεύλορο-φορντική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. για παράδειγμα την έκδοση του ΥΠΕΧΩΔΕ (1988) *Νομοθεσία για τον πολεοδομικό σχεδιασμό*, που περιλαμβάνει τον οικιστικό νόμο, τους νόμους για το ρυθμιστικό και το κτηματολόγιο, μέχρι ρυθμίσεις για τη γη, τον ΓΟΚ και τους όρους δόμησης.
2. Οι περιγραφικές κατηγορίες του Ching είναι: (1) πρωταρχικά στοιχεία, (2) μορφή, (3) μορφή & χώρος, (4) οργανώσεις, (5) κυκλοφορία, (6) αναλογίες & κλίμακα, (7) αρχές.
3. Βλ. και τις αντίστοιχες παρατηρήσεις του Marcel Smets (1987) για την ανοικοδόμηση του Βελγίου μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.
4. «Μέσα από τη μελέτη της πολεοδομικής δραστηριότητας του ελληνικού κράτους προβάλλουν οι δύο βασικοί άξονες της πολιτικής που προωθείται από τα πρώτα κώλας βήματα της ανεξαρτησίας του: Ο πρώτος, η ενίσχυση της αστικοποίησης μέσω της πολεοδόμησης. Ο δεύτερος, η προσπάθεια δημιουργίας μιας «εθνικής» ταυτότητας μέσα από μια επιλεγμένη μορφή ιστού, η οποία παραπέμπει σε ιδέες οργάνωσης, τάξης, προόδου, υπονοώντας ταυτόχρονα την ανασύνδεση με αρχαιοελληνικά πρότυπα

πα (υποδάμεια ρυμοτομία κ.λπ.) και την αντιπαράθεση της νέας ελληνικής πόλης ως προς τις τουρκικές».

Καραδήμου (1985:381)

5. Η πρόσφατη επιστροφή στον ιστορικισμό, γράφει ο Richard Rogers (1988:113), είναι σύμπτωμα της κρίσης της αρχιτεκτονικής και υπογραμμίζει την ανάγκη επανεκτίμησης του διεθνούς στυλ. Μέχρι σήμερα, η στροφή στον ιστορικισμό, όσο και αν είναι πνευματώδης, λίγο συνέβαλε στον εμπλουτισμό της γλώσσας των αρχιτεκτόνων και στη διεύρυνση των ορίων της.

Rogers R. (1988) «Παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, σ. 113-117.

Smets M. (1987) «Belgian Reconstruction after WW I: A Transition from Civic Art to Urban Planning», *Planning Perspectives*, no 2.

Χαστάογλου Β., Καραδήμου Α. (1986) «Θεσσαλονίκη 1900-1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης, *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Veyrenche M. (1986) «Η Πολεοαρχιτεκτονική: μια ρεαλιστική ουσία», *Επί Πόλεως*, συλλογή κειμένων, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Brethemy M., Hall P. (1984) «The Strange Death of Strategic Planning and the Rise of the Know-nothing School», *Built Environment*, Vol. 10, no 2.
- Ching F. (1979) *Architecture: form, space, order*, New York, Van Nostrand Reinhold Company.
- Flockton C. (1984) «France: Ambitious Gaudist Designs and Constrained Socialist Plans», *Built Environment*, Vol. 10, no 2.
- Harloe M., Paris C. (1984) «The Decollectivisation of Consumption: Housing and Local Government Finance in England and Wales 1979-81», *Cities in Recession*, I.Szelenyi (ed), London, Sage.
- Καραδήμου Α. (1985) «Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης», *Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα.
- Καραδήμου Α. (1987) *Ο επανασχεδιασμός της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Δήμου Θεσσαλονίκης.
- Κανκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχος Ν., Χαστάογλου Β. (1985) «Πόλη και πολεοδομία στη Β.Ελλάδα μετά το 1912», *Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα.
- Κομνηνός Ν. (1986α) *Θεωρία της αστικότητας: I. Κρίση, μητροπολιτική αναδιάρθρωση, νέα πολεοδομία*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.
- Κομνηνός Ν. (1986β) *Θεωρία της αστικότητας: II. Αστικός προγραμματισμός και κοινωνική ρύθμιση*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.
- Κομνηνός Ν. (1986γ) *Θεωρία της αστικότητας: III. Αστικός σχεδιασμός και κατασκευή της πόλης*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα.
- Komninos N. (1987) «Designing the Post-Fordist City», *UIA XVI World Congress Papers*, London, UIA.
- Πορφύριος Δ. (1978) «Εισαγωγή στη μεταφονεοαρχιτεκτονική», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 12, σ. 68-84.
- Σπυριδωνίδης Ν.Β. (1988) *Αστικός Σχεδιασμός και Χειρισμός του Νοήματος στη Σύγχρονη Σχεδιαστική Πρακτική*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ.
- Tafuri M. (1979) *Theories and History of Architecture*, New York, Harper and Row Pub.

Ο αρχιτεκτονικός λόγος στον μη ειδικό αρχιτεκτονικό τύπο: “Αντί”: 1974-83 “Πολίτης”: 1976-84

Ι. Π. ΤΡΙΠΟΛΙΤΗΣ

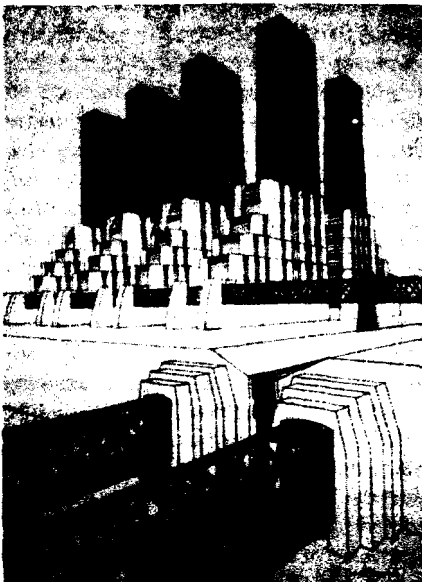
«...συνεχώς σεργημάστε ανάμεσα στο αντικείμενο και στην απομυστικοποίηση του, ανίκανοι να αποδώσουμε την ολότητά του· γιατί, αν το διαπεράσουμε, το απελευθερώνουμε μα και το καταστρέφουμε, και αν αναγνωρίσουμε το βάρος του, το σεβόμαστε αλλά το τοποθετούμε σε μια βάση όπου παραμένει μυστικοποιημένο...»

ΡΟΛΑΝ ΜΠΑΡΤ
Μυθολογία—Μάθημα

Η ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΓΑΤΩΝ

Η ονομασία των γάτων είναι μεγάλο μπλέξιμο
Πώς να τα κάνουμε δεν είναι αστείο. Λάθος!
Μπορεί αρχικά να σκεφτείτε, «Είσαι τρελός για δέσμο»
Αν σας πω μια γάτα πρέπει να 'χει ΤΡΕΙΣ ΚΑΤΑ ΒΑΘΟΣ
Πρώτα τ' όνομα που φωνάζουν οι δικοί της,
Όπως Βέτωρ, Ιωνόδαν, Μπιλ-Μπέλεϋ, Κατερίνα,
Πέτρος, Λύγουστος, Αλόνσο ή Δημήτρης.
Ονόματα όλα εύλογα και καθημερινά.
Έχει κι άλλα παράξενα, γλυκύτερα θαρρώ,
Μερικά για κυρίες, μερικά για τζέντλεμεν,
Όπως Πλάτων, Άδμητος, Ηλέκτρα ή Ηρώ.
Ονόματα όλα εύλογα και καθημερινά.
Μια γάτα όμως χρειάζεται κάτι ξεχωριστό,
Για να την κάνει να κρατήσει την ουρά της ορθή,
Ένα όνομα ιδιότροπο και επιβλητικό,
Για ν' απλώσει τα μουστάκια ή να ποδοθεί.
Τέτοια ονόματα σας βρίσκω σίγουρα μια ντουζίνα,
Όπως Μανουστέρι, Κονάξο ή Κορκοπάτα,
Όπως Τζεκιλαρόνι ή αλλιώς Μπομπαλουρίνα.
Ονόματα που δεν ακούγονται παρά μόνο σε μια γάτα.
Αλλά υπάρχει ακόμα ένα όνομα που απομένει,
Έπειτα ανθοδέσμη δεν μπορεί να το ανακαλύψει.
Είναι το όνομα που ποτέ κανείς δεν μαντεύει,
Η ΓΑΤΑ ΜΟΝΑΧΑ ΤΟ ΞΕΡΕΙ και ποτέ δεν θ' αποκαλύψει.
Όταν δείτε μια γάτα βυθισμένη σε συλλογισμούς
Σας λέει πως πάντα είναι ίδια τα αίτια τους:
Το μυαλό της απασχολεί η γοητεία κάποιου στοχασμού,
Της σκέψης, της σκέψης, της σκέψης για τ' όνομά της:
Το αρρώστος σ' αυτό
Εξαπτεροπτείο
Βαθό και ανεξιχνίαστο μοναδικό Όνομά της.

Τ.Σ. ΒΑΙΟΥ
Οι γάτες

Εισαγωγή

Η ΜΕΛΕΤΗ που ακολουθεί έγινε στα πλαίσια του μαθήματος των «Ερευνητικών Θεμάτων» του Ε' έτους, και πραγματεύεται τον αρχιτεκτονικό, ή, γενικότερα, το λόγο για το χώρο, όπως αυτός εμφανίζεται μέσα από τον μη ειδικό αρχιτεκτονικό τύπο της περιόδου '74-'84.

Σκοπεύει:

- στη συστηματική ταξινόμηση όχι απλά της θεματολογίας των σχετικών δημοσιεύσεων, αλλά της ίδιας της ουσίας τους,
- στο συσχετισμό τους με τους τρέχοντες προβληματισμούς και την επικαιρότητα του αρχιτεκτονικού διαλόγου της εποχής,

- στη διερεύνηση της σύνδεσης των γενικότερων πολιτικών-κοινωνικών συνθηκών της εκφοράς και παρουσίασης του αρχιτεκτονικού (χωρικού) λόγου, με την ουσία και τη λειτουργία του.

Πρέπει να τονιστεί ότι η μελέτη αντιλαμβάνεται τα παραπάνω σημεία, σαν αφορμή για:

- να επεκταθεί στο μεγαλύτερο μέρος της στη διερεύνηση του αρχιτεκτονικού λόγου ως μηχανισμού ιδεολογικής πρακτικής,
- να τονίσει την ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής ως σημασιολογικής πρακτικής,
- να εισχωρήσει στους τρόπους με τους οποίους οι κώδικες που οργανώνουν τις έννοιες του αρχιτεκτονικού λόγου,

«πραγματοποιούν» τις εκάστοτε κυρίαρχες ιδεολογίες.

Το υλικό αρχείου συγκεντρώθηκε από τις σχετικές δημοσιεύσεις των περιοδικών *Αντί* και *Πολίτης*. Σε παρακάτω κεφάλαια θα αναλυθούν τα προβλήματα και οι περιορισμοί, που απορρέουν από την ιδεολογική τοποθέτηση αυτών των εντύπων.

Κεφάλαιο 1: Ο αρχιτεκτονικός λόγος στον τύπο

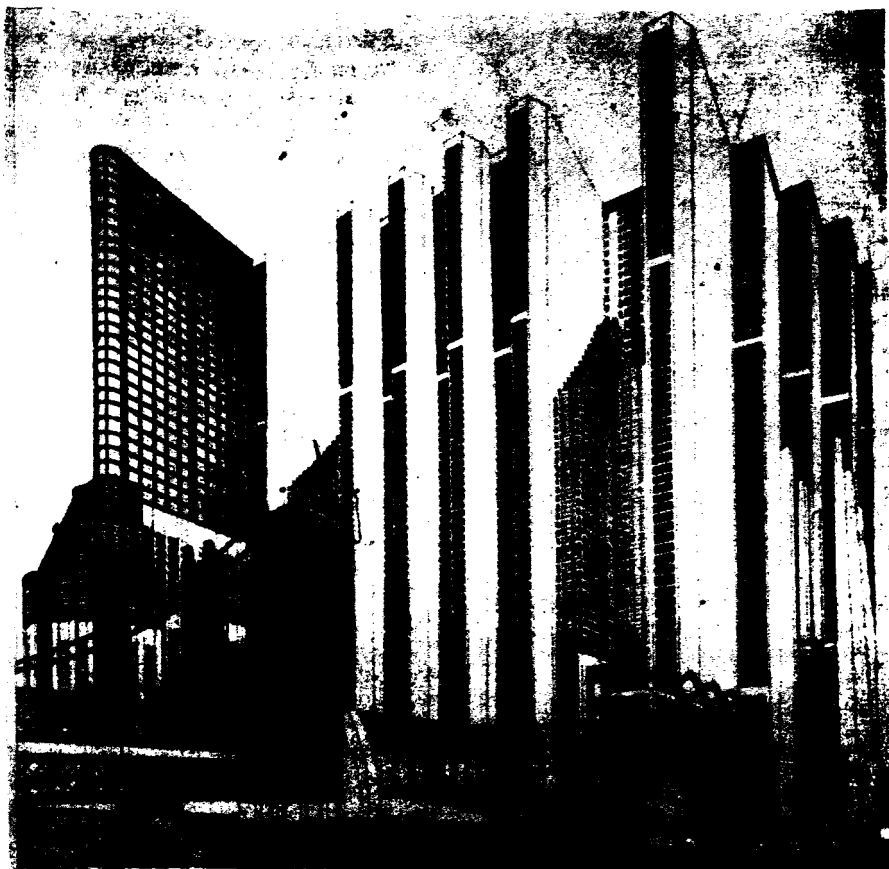
1.1. Η συμβολή του τύπου

Τόσο ο ημερήσιος όσο και ο περιοδικός τύπος, αφιερώνουν άρθρα σε ζητήματα αρχιτεκτονικής ή χώρου, γενικότερα. Όλοι γράφουν και μιλούν για το χώρο, ξεκινώντας με διαφορετικά κίνητρα και προσεγγίζοντας τον από διαφορετική οπτική γωνία. Για την καλύτερη προσέγγιση στο θέμα μας λοιπόν, θα έπρεπε να διαχωρίσουμε τη λειτουργία του ειδικού από αυτήν του μη ειδικού τύπου, να εντοπίσουμε τις διαφορές που ενυπάρχουν σε αυτή τη διάκριση και να καταγράψουμε τα χαρακτηριστικά τους. Σημειώνουμε λοιπόν ότι τα στοιχεία που συμβάλλουν στη διαφοροποίηση των δύο αυτών κατηγοριών εντύπων, σχετίζονται με τον κοινωνικό προσδιορισμό και την ιδεολογική συγκρότηση: (α) της εκδίδουσας ή της (συν-)γράφουσας ομάδας και (β) του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθύνονται. Αλλά αυτά τα στοιχεία απορρέουν τόσο το είδος της θεματολογίας, όσο και ο χαρακτήρας του αρχιτεκτονικού λόγου που εκρέει.

Στη διάκριση που έγινε πιο πάνω μπορούμε να εντοπίσουμε εύκολα τις σχέσεις που δημιουργούνται σε κάθε περίπτωση του α και του β, δηλαδή: στα ειδικά έντυπα (αρχιτεκτονικά περιοδικά, δελτία συλλόγων) υπάρχει ο λόγος των ειδικών που απευθύνεται σε ειδικούς, ο λόγος των αρχιτεκτόνων για την αρχιτεκτονική, και αυτή είναι η δηλωμένη πρόθεση, η παρουσίαση της αρχιτεκτονικής επικαιρότητας, η τρέχουσα αρχιτεκτονική δημιουργία, η εμφάθυση στην ουσία της: στα μη ειδικά έντυπα, υπάρχει η πληροφόρηση-ενημέρωση, που μπορεί να είναι και απλή καταγραφή γεγονότων από ειδικούς, τις περισσότερες φορές, προς το μη ειδικό κοινό, και η μεγαλύτερη φιλοδοξία τέτοιων άρθρων μπορεί να είναι η επισήμανση της κοινωνικής διάστασης του χώρου και των φαινομένων του, δηλαδή η λειτουργία της αρχιτεκτονικής.

1.2. Ο μη ειδικός αρχιτεκτονικός τύπος

Αυτή η κατηγορία τύπου περιλαμβάνει έντυπα ευρείας κυκλοφορίας, εφημερίδες

και πολιτικά έντυπα (έντυπα κοινωνικής κριτικής και προβληματισμού), που όμως διαφοροποιούνται μεταξύ τους τόσο στην πρόθεση της παρουσίασης, όσο και στο χαρακτήρα του άρθρου.

Τα περιοδικά ποικίλης ύλης, συχνά και οι εφημερίδες, χρησιμοποιούν έναν καθημερινό, περιγραφικό, απλοποιητικό λόγο, για να μιλήσουν για θέματα που αρχίζουν από τη στήλη του διακοσμητή ή το σπίτι του «Χ» γνωστού ηθοποιού και φθάνουν μέχρι την εκλαιευμένη αναφορά σε προβλήματα του χώρου, που συναρτούν την επικαιρότητά τους σε κάποια παράμετρο οικονομικού, πολιτικού ή κοινωνικού χαρακτήρα, που έχει σημαντική βαρύτητα εκείνη τη στιγμή.

Τα έντυπα, που πιο πριν χαρακτηρίσαμε κοινωνικής κριτικής και προβληματισμού, έχουν τη δυνατότητα, λόγω της ειδίκευσης των θεμάτων τους, όσο και της σύνθεσης του αναγνωστικού κοινού, να δημοσιεύσουν άρθρα για το χώρο που απευθύνονται και στους ειδικούς και στους μη ειδικούς, εφόσον ο αναγνώστης αυτού του εντύπου έχει τουλάχιστον υποθετικά το ενδιαφέρον και τη δυνατότητα να κατανοήσει περισσότερο σύνθετους κώδικες του αρχιτεκτονικού λόγου.

Όπως φαίνεται από τα προηγούμενα, κάθε κατηγορία εντύπων αντιμετωπίζει με διαφορετικό τρόπο το χώρο και τα φαινόμενά του, άρα υιοθετεί και ένα αντίστοιχο είδος λόγου για να μιλήσει για αυτά: έτσι η μελέτη όλων αυτών των περιπτώσεων θα υπερβαίνει την έκταση

μιας φοιτητικής εργασίας στην προσπάθεια να καλυφθεί η διαφορετικότητα των προσεγγίσεων στο θέμα: έτσι επιλέχθηκε η περιοχή των εντύπων κοινωνικής κριτικής, από την οποία αντλήθηκε το υλικό αρχείου, που αποτελεί τη βάση της μελέτης.

1.3. Η επιλογή του *Αντί* και του *Πολίτη*

Θα είχαμε πολλές επιφυλάξεις για να διατυπώσουμε ότι κάθε πολιτικός σχηματισμός έχει τον δικό του αρχιτεκτονικό λόγο, αλλά θα λέγαμε με βεβαιότητα ότι όσον αφορά στην κοινωνική εκδοχή της αρχιτεκτονικής και της επαγγελματικής πρακτικής, έχει δοθεί πολλές φορές η ευκαιρία της εκφοράς και της διαφοροποίησης του λόγου των αντίστοιχων σχηματισμών.

Τα περιοδικά *Αντί* και *Πολίτης* επιλέχθηκαν γιατί κινούνται ιδεολογικά στον ίδιο πολιτικό χώρο, αντιμετωπίζουν κριτικά την εκάστοτε πραγματικότητα και προωθούν το διάλογο και τον προβληματισμό σε πολλά θέματα. Συγκεκριμένα καλύπτουν τον πιο προωθημένο και δραστήριο ιδεολογικά χώρο της αριστερής σκέψης, που φαίνεται να αποσπάται από τις ιδεολογικές δεσμεύσεις του οικονομικού ντετερμινισμού, που θεωρεί τον χώρο όχι μόνο προϊόν, αλλά και συστατικό της κοινωνίας, στοιχείο που τη μορφοποιεί και την κάνει πραγματική.

Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τον όγκο των σχετικών δημοσιεύσεων, οδή-

γηση στην επιλογή των δύο έντυπων σαν βάση της μελέτης, επειδή και συγκροτημένη άποψη φαίνεται να έχουν, και ποιικιλία υλικού παρουσιάζουν, ώστε να μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα.

Κεφάλαιο 2: Ο αρχιτεκτονικός λόγος

2.1. Η ύπαρξη του αρχιτεκτονικού λόγου

Αυτό που ονομάζεται αρχιτεκτονική δεν είναι κάτι σταθερό, ένα αναγκαστικά ενιαίο και ομοούσιο πράγμα, αλλά μάλλον μια κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένη συνάρθρωση πρακτικών, μια από τις οποίες είναι και αυτό που λέμε αρχιτεκτονικός λόγος.

Βασική υπόθεση της μελέτης που ακολουθεί είναι ότι η αρχιτεκτονική πρακτική δεν ταυτίζεται, αλλά ούτε και περιορίζεται στη σχεδιαστική απεικόνιση. Αντίθετα υπάρχει και ο αρχιτεκτονικός λόγος, που λειτουργώντας σαν πρωταρχικό και ίσως καθοριστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής πρακτικής, συναρθρώνεται με άλλες αντίστοιχες πρακτικές και σχηματίζει την έννοια «αρχιτεκτονική».

Δεν υπάρχουν μόνο τα πράγματα, τα κτίρια ή οποιαδήποτε αλλά αρχιτεκτονικά φαινόμενα (χωρικά), αλλά και οι λέξεις, έννοιες, ιδέες, θεωρίες, που η ύπαρξη και η εξέλιξή τους βρίσκονται σε αμείωτη σχέση με τον αρχιτεκτονικό λό-

γο, δηλαδή «θεωρητικές κατασκευές πάνω στις οποίες θεμελιώνεται, αλλά και τις οποίες συγχρόνως θεμελιώνει ο αρχιτεκτονικός λόγος».² Από αυτή την άποψη, δεν θεωρείται ουσιαστική η απλή περιγραφή και εξήγηση, η καταγραφή και εξιστόρηση, που μάλλον δεν απεικονίζουν τη σύνθετη και ουσιαστική λειτουργία του αρχιτεκτονικού λόγου.

2.2. Ο αρχιτεκτονικός λόγος ως ιδεολογική πρακτική

«Κάθε λόγος, και επομένως και ο αρχιτεκτονικός, δεν είναι ένα ουδέτερο και αντικειμενικό μέσο καταγραφής κάποιας πραγματικότητας που βρίσκεται “εκεί έξω”, αλλά είναι ένας τρόπος, μια πρακτική που φτιάχνει υποκείμενα, αντικείμενα και προσδιορίζει σχέσεις ανάμεσά τους...»³ είναι ο λόγος των αρχιτεκτόνων-υποκειμένων, που λειτουργεί διαμεσολαβητικά ανάμεσα στην αρχιτεκτονική θεωρία και την αρχιτεκτονική πρακτική. «Η κατηγορία “αρχιτέκτονας” είναι αυτός που διαπλάθει το συνολικό λόγο της αρχιτεκτονικής και που κατά συνέπεια διαπλάθεται από αυτόν ως υποκείμενό του (...) η διατύπωση αρχιτέκτονας-υποκείμενου υπονοεί τη θέση του συγκεκριμένου ατόμου ως αρχιτέκτονα μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες, στις οποίες ως υποκείμενο εξατομικεύει τον δεδομένο καταμερισμό εργασίας, που παράγει τις θέσεις για αρχιτέκτονες (...) οι ιδέες ενός αρχιτέκτονα υπάρχουν τόσο στο έργο όσο και στα λόγια του για το έργο (...) η ιδεολογία μπορεί να υπάρχει μόνο ως πρακτική, όπως άλλωστε η πρακτική υπάρχει δια της ιδεολογίας (...) τα λόγια των αρχιτεκτόνων δεν έχουν ιστορία (...)»⁴ Άρα τα λόγια των αρχιτεκτόνων συνιστούν μια ιδεολογική πρακτική και είναι αυτά που αναγορεύουν μια συγκεκριμένη κοινωνική πρακτική σε αρχιτεκτονική.

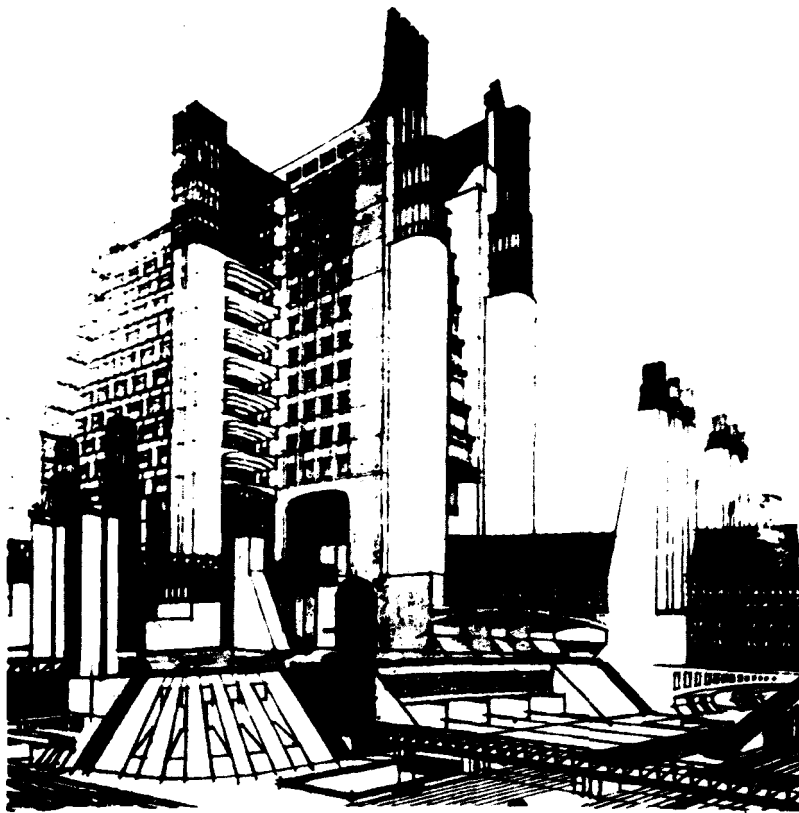
Δεν υπάρχουν μόνο τα λόγια των αρχιτεκτόνων για την αρχιτεκτονική. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και η θέση όπου αυτά εκφωνούνται, όπου δηλαδή εντοπίζονται οι τόποι κατασκευής των ιδεολογιών, διαφοροποιεί τον αρχιτεκτονικό λόγο και δημιουργεί την αντιπαλότητα των διαφορετικών προβληματικών. Τέτοιοι τόποι κατασκευής ιδεολογιών είναι οι εκπαιδευτικοί και επαγγελματικοί θεσμοί, τα μέσα ενημέρωσης και ο τύπος, οι κοινωνικοί και πολιτικοί σχηματισμοί. Ο Βολοσίνοφ, στο έργο του *Ο μαρξισμός και η φιλοσοφία της γλώσσας*, παρατηρεί ότι το (ιδεολογικό) σήμα γίνεται η αρένα της ταξικής πάλης εφόσον σε κάθε τέτοιο διασταυρώνονται διαφορετικής προέλευσης τρόποι ομιλίας, «(...) είναι πάντα και ταυτόχρονα μια πάλη μέσα στο πεδίο της σήμανσης, μια πάλη για

την κατοχή ενός σήματος, που περιλαμβάνει ακόμα και τις πιο ασήμαντες περιοχές της καθημερινότητας (...)»⁵. Η παρατήρηση του Βολοσίνοφ προκύπτει από την ταύτιση του πεδίου ορισμού της ιδεολογίας, με το αντίστοιχο των σημμάτων, δηλαδή οι κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες γίνονται οικείες στα άτομα, μόνο μέσω των μορφών με τις οποίες αναπαρίστανται σ' αυτά. Αυτές οι μορφές περιβάλλονται και επικυρώνονται από την «κοινή λογική». Τα σήματα είναι τόσο σκοτεινά και αδιαφανή, όσο και οι κοινωνικές σχέσεις που τα παράγουν και τις οποίες αναπαριστούν, ενώ θεωρούνται αυτονόητα, ήδη αποδεκτά, ήδη βιωμένα πολιτιστικά αντικείμενα, μέσω της κοινής λογικής. Μεταγράφοντας αυτές τις παρατηρήσεις στο πεδίο του χώρου, συμπεραίνουμε ότι «(...) το νόημα που επενδύεται στις χωρικές δομές δεν έχει σχέση με την έκφραση ή τη μετάδοση πληροφορίας για κάποιες κοινωνικο-πολιτισμικές κατηγορίες, αλλά έχει περισσότερο σχέση με τη σύσταση και την πραγμάτωση αυτών των κατηγοριών και των συσχετίσεών τους (...) οι άνθρωποι διαθέτουν ένα είδος χωρικής γνώσης (...) φαίνεται όμως ότι αυτή είναι ένα είδος εσωτερικής και μη συνειδητής γνώσης και γι' αυτό είναι δύσκολο να εξωτερικευθεί και να αναλυθεί (...) όπως ίσως συμβαίνει και με τη γλώσσα».⁶

2.3. Ιδεολογία και κυριαρχία

Οι κώδικες με τους οποίους οργανώνονται οι έννοιες, κάνουν την κοινωνική ζωή κατατάξιμη, κατανοητή και γεμάτη νόημα, κάνουν κάποιες έννοιες προσιτές, ενώ άλλες τις εξοστρακίζουν, «ακριβώς γιατί είναι χαραγμένοι, γραμμή προς γραμμή, από τις κυρίαρχες ομιλίες πάνω στην πραγματικότητα, από τις κυρίαρχες ιδεολογίες».⁷ Βλέποντας λοιπόν τις ιδεολογίες, τον τρόπο που επιβάλλονται ή παραμένουν περιθωριακές, συμπεραίνουμε τελικά ότι το ιδεολογικό πεδίο είναι κάθε άλλο παρά ουδέτερο.

«Το βασικό πρόβλημα παραμένει: ποιες συγκεκριμένες ιδεολογίες, ποιων συγκεκριμένων ομάδων και τάξεων αντιπροσωπεύοντας τα συμφέροντα, θα κυριαρχήσουν σε μια δεδομένη στιγμή, σε μια δεδομένη κατάσταση; (...) πρέπει πρώτα να εξετάσουμε την κατανομή της εξουσίας στην κοινωνία μας. Πρέπει να αναρωτηθούμε δηλαδή, ποιες ομάδες και τάξεις έχουν το λόγο στον καθορισμό, τον προγραμματισμό και την ταξινόμηση της κοινωνίας. Είναι ολοφάνερο ότι στην κοινωνία μας, δεν υπάρχουν ίσες ευκαιρίες σε όλες τις τάξεις για προσβάσεις στα μέσα διάδοσης των ιδεών. Μερικές ομάδες έχουν βαρύνοντα λόγο, περισσότερες ευκαιρίες να περιχαράκωσουν και

να οργανώσουν τις έννοιες, ενώ άλλες έχουν μια λιγότερο ευνοϊκή θέση και λιγότερη δύναμη να παράγουν και να επιβάλλουν στον κόσμο ορισμούς για τον κόσμο».⁸

Μιλώντας για το ίδιο θέμα, οι Μαξ και Ένγκελς, στη *Γερμανική Ιδεολογία*, συμπεραίνουν ότι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι οι κυρίαρχες ιδέες, δηλαδή η τάξη που αποτελεί την κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας αποτελεί ταυτόχρονα και την κυρίαρχη διανοητική δύναμή της: οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτα περισσότερο παρά η τέλεια διατύπωση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, εκφρασμένη σε ιδέες, έτσι ώστε από τις σχέσεις που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, να αναδύονται οι ιδέες της υπεροχής της.

Επεκτείνοντας ο Γκράμσι, με τη «θεωρία της ηγεμονίας», παρατηρεί ότι μια προσωρινή συμμαχία ορισμένων κοινωνικών ομάδων μπορεί να εξασκήσει απόλυτη κοινωνική εξουσία σε άλλες ομάδες, όχι μόνο με τον εξαναγκασμό και την άμεση επιβολή αλλά κερδίζοντας τη συγκατάθεση, ώστε η εξουσία να φαίνεται νόμιμη και φυσική: η ηγεμονία διατηρείται μόνο αν οι κυρίαρχες ομάδες περιθωριοποιήσουν όλους τους αντίθετους ορισμούς.

Μεταφέροντας τα παραπάνω σχόλια στο πεδίο της αρχιτεκτονικής ιδεολογίας, παρατηρούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο αυτή κοινωνικοποιείται, ή όχι, στα κοινωνικά στρώματα, επιβεβαιώνει την κυριαρχία ή τον κοινωνικό αποκλεισμό

τους αντίστοιχα. Δηλαδή «(...)το φαινόμενο της κυριαρχίας προϋποθέτει την παρουσία του κυριαρχούμενου μέσα στον κυρίαρχο λόγο και τη λειτουργία των δύο αντιπάλων λόγων, χάρη σ' αυτή την αντιφατική άρθρωση (...)».⁹ Άρα το εκάστοτε κυρίαρχο αρχιτεκτονικό ύφος εκφράζει και την ιδεολογική παρουσία των κυριαρχούμενων τάσεων.

2.4. Παραγωγή, μετασχηματισμοί και ιδιαιτερότητα του αρχιτεκτονικού λόγου

Μιλώντας με την ορολογία της μαρξιστικής θεωρίας, παρατηρούμε ότι «η γνώση της εποχής συσκοτίζεται από μια στάση που αναπτύσσεται εύκολα στο σχήμα βάση-εποικοδόμημα και υπαξιολογεί στη συνέχεια τα φαινόμενα της υπερδομής, εν οίς και τα λόγια των αρχιτεκτόνων, προς χάριν της μελέτης των παραγωγικών δυνάμεων (...)».¹⁰ Η υπαξιολόγηση αυτή αναφέρεται στην αντίληψη της αρχιτεκτονικής σαν μια μορφή αντανάκλασης. Σύμφωνα με τη «θεωρία της αντανάκλασης», το κρίσιμο ζήτημα δεν είναι οι ακριβείς τρόποι – άμεσα συνδεδεμένοι με τις μορφικές τους ιδιότητες – με τους οποίους τα αρχιτεκτονικά έργα σημασιοδοτούν την πραγματικότητα, αλλά μέχρι ποιο βαθμό ανταποκρίνονται σ' αυτήν: δηλαδή η αξιολόγηση της αρχιτεκτονικής δεν γίνεται με βάση τις ιδιαιτερότητες οργάνωσης του υλικού της, αλλά με βάση τον βαθμό ανταπόκρισης

στο μοντέλο της πραγματικότητας, που πρότεινε ο μαρξισμός.

Η παραπάνω άποψη (χεγκελιανή ερμηνεία του μαρξισμού, Λούκατς) απορρέει από τον καθορισμό της ουσίας της κοινωνικής ολότητας, με τη θεμελιώδη αντίθεση που ενυπάρχει στο ίδιο της το κέντρο. «Αυτή συνήθως ερμηνεύεται σαν σύγκρουση ανάμεσα στις ορμητικές νέες παραγωγικές δυνάμεις και στις ανασταλτικές παλιές κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Η θεμελιακή αυτή αντίθεση, θεωρείται παρούσα μέσα στο καθένα από τα συνιστώσα μέρη, τα οποία αθροίζονται απαρτίζουν την κοινωνική ολότητα. Μπορούμε, επομένως, να τη διακρίνουμε μέσα στο καθένα από αυτά, ή να τη συμπεράνουμε».¹¹

Στους αντίποδες αυτής της άποψης, ο Άλτουσερ υποστηρίζει ότι η κοινωνική ολότητα δεν διέπεται από μια απλή ή θεμελιώδη αντίθεση και ότι αυτή πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα σύνολο διαφορετικών αλλά αλληλοσυσχετιζόμενων επιπέδων πρακτικής δραστηριότητας – οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό –, που το καθένα από αυτά είναι σχετικά αυτόνομο και οι νόμοι του δεν συνάγονται από αλλού. «Η αλλαγή δεν είναι το αποτέλεσμα της επενέργειας μιας βασικής και απλής αντίθεσης, όπως η αντίθεση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις, αλλά απόρροια της σύμπτωσης, σε μια ορισμένη ιστορική συγκυρία, ενός αριθμού διαφορετικών και σχετικά αυτόνομων αντιθέσεων. Αλλαγή επέρχεται όταν οι αντιθέσεις, που ανήκουν αποκλειστικά στο ιδεολογικό επίπεδο κοινωνικής πρακτικής, συμπίπτουν και συμπλέκονται με εκείνες που ανήκουν αποκλειστικά στο οικονομικό και πολιτικό επίπεδο κοινωνικής πρακτικής (...)».¹² Το πρόβλημα μιας τέτοιας διατύπωσης είναι ο ακριβής καθορισμός αυτού που διαχωρίζει το καθένα από αυτά τα επίπεδα και η ανάλυση της φύσης της αλληλεπίδρασής τους μέσα στις ιστορικά συγκεκριμένες κοινωνίες.

Μεταφέροντας τους προβληματισμούς του Άλτουσερ για το λογοτεχνικό φαινόμενο στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, συμπεραίνουμε: ότι η ερμηνεία του αρχιτεκτονικού έργου, με τρόπο που να αποκαλύπτεται η ουσία της κοινωνικής ολότητας στην οποία αναφέρεται, είναι μάλλον ατυχής. Περισσότερο απαιτείται η αποκάλυψη του ακριβούς χαρακτήρα της ειδικής διαφοράς της αρχιτεκτονικής από τις άλλες ιδεολογικές και πολιτισμικές μορφές, που θα αρθρώσει την ακριβή θέση της, σε σχέση με τα άλλα επίπεδα κοινωνικής πρακτικής, που μαζί της αποτελούν την κοινωνική ολότητα. Έτσι επανέρχεται το ζήτημα της αρχιτεκτονικής ως ιδιαίτερου τύπου σημασιοδοτικής πρακτικής. Συνεχίζοντας τις μεταγραφές

από τον Αλτουσέρ και τους φορμαλιστές, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ειδική φύση της αρχιτεκτονικής συνίσταται στις μεταμορφώσεις που επιφέρει στις κατηγορίες της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Η μοναδικότητα του αρχιτεκτονικού λόγου συνίσταται στις μεταμορφώσεις που αυτός επιφέρει στην κοινή, καθημερινή γλώσσα, «στο πρωταρχικό άντρο κάθε ιδεολογίας, οι οποίες (μεταμορφώσεις) υπονομεύουν τη συμβατική σχέση ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαϊνόμενο και αποκαθιστούν μια νέα αντιληπτικότητα έναντι του κόσμου».¹³

Κεφάλαιο 3: Κυρίαρχες ιδεολογίες στην αρχιτεκτονική θεωρία και πρακτική

3.1. Γενικά

Στο τρίτο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε και να περιγράψουμε τη μορφή με την οποία έχουν αναπαραχθεί, στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, οι κυρίαρχες συγκρούσεις που εμφανίστηκαν στο γενικό κοινωνικό πεδίο. Θα παρακολουθήσουμε τους μετασχηματισμούς του αρχιτεκτονικού λόγου σε συνάρτηση με τους αντίστοιχους της κοινωνικής ολότητας, με σκοπό να τους συναντήσουμε στο τέλος του κεφαλαίου συσχετισμένους με την λειτουργία του μη ειδικά αρχιτεκτονικού τύπου και τις χωρικού-αρχιτεκτονικού περιεχομένου δημοσιεύσεις.

Η υπό διερεύνηση δεκαετία, που αρχίζει με την πώση της δικτατορίας (1974), χωρίζεται σε δύο περιόδους, την πρώτη και τη δεύτερη μεταπολιτευτική, με ριζικά διαφορετικά χαρακτηριστικά η καθεμιά. Στο όριο της πρώτης με τη δεύτερη καταγράφονται ορισμένα γεγονότα και εξελίξεις, που διαφοροποιούν το είδος του αρχιτεκτονικού λόγου.

Η συλλογική συνείδηση του κλάδου των αρχιτεκτόνων περνά εδώ και χρόνια μια διπλή κρίση ταυτότητας, που εντοπίζεται στην ανάγκη προσδιορισμού του θεωρητικού αντικειμένου της αρχιτεκτονικής και του πρακτικού αντικειμένου της δουλειάς του αρχιτέκτονα. Ο Π. Λαζαρίδης, στην *Πτώχευση της αρχιτεκτονικής*, σημειώνει ότι πολύ συχνά η έμφαση που δίνεται στην «αρχιτεκτονική ποιότητα» αποκρύπτει ουσιαστικά προβλήματα οικονομικού-κοινωνικού χαρακτήρα: αυτή η δήλωση δεν λειτουργεί μόνο στην κατεύθυνση της ακραίας αυτο-αμφισβήτησης της αρχιτεκτονικής, αλλά κυρίως δείχνει την ανάγκη της αναζήτησης της εμπλοκής του όλου ζητήματος με το χώρο της οικονομίας και της πολιτικής. Άρα προέχει ο συσχετισμός των μετασχηματισμών στο σύστημα άσκησης της εξουσίας,

με τους αντίστοιχους αυτού που λέγεται αρχιτεκτονική και αρχιτεκτονικός λόγος.

3.2. Η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος (1974-1978)

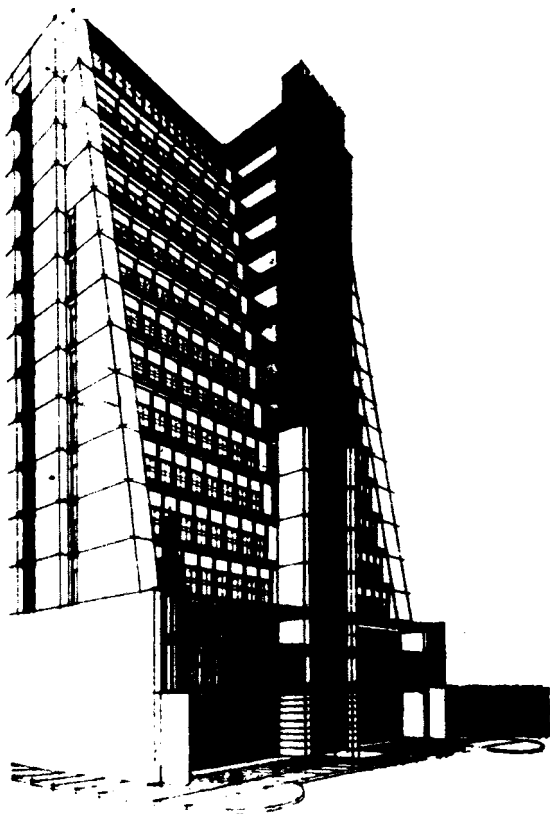
Στις αρχές της δεκαετίας του '70 είχε ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται η έρευνα στην κατεύθυνση της περιβαλλοντικής ιδεολογίας, που είχε σαν άξονα τη διευκρίνιση της σχέσης άνθρωπος-περιβάλλον και θεωρούσε την ύπαρξη του περιβάλλοντος ανεξάρτητα από το χρήστη. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται μια παράδοση μελετών, κυρίως στο θέμα της αυθαίρετης κατοικίας, στο εσωτερικό των εκπαιδευτικών θεσμών.

Η περίοδος που εξετάζεται βρίσκει την ελληνική κοινωνία να ζει ένα έντονο πρόβλημα πολιτικοποίησης, που παραμορφώνεται από (και παραπέμπει στις) κομματικές αντιθέσεις της πολιτικής σκηνής, με αποτέλεσμα την απολιτική υπερπολιτικοποίηση των κοινωνικών χώρων.

Στο χώρο των αρχιτεκτόνων, η ανάγκη συγκρότησης του πολιτικού χώρου των κομμάτων οδήγησε στην υπαξιολόγηση της ανάγκης συγκρότησης των κοινωνικών κεκτημένων συλλογικής σκέψης και δράσης, όταν στα τελευταία χρόνια της δικτατορίας οι αρχιτέκτονες συσπειρώνονταν αμυντικά ενώ σταδιακά περιθωριοποιούνταν μέσα στη διαδικασία παραγωγής του χώρου. Η μεταπολίτευση υποβοήθησε στη γενίκευση του αιτήματος του κοινωνικού αναπροσδιορισμού

των επιστημονικών - επαγγελματικών πρακτικών, αλλά η αρχιτεκτονική σαν πρακτική επιστημονικών είχε ήδη αρχίσει να αναζητά την κοινωνική της χρησιμότητα και αναγκαιότητα.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, εμφανίζονται κοινωνικο-οικονομικές μελέτες και τάσεις, που «παραπέμποντας σε μια άλλη επιστημολογία μετατοπίζουν βίαια το πεδίο της μελέτης και περιγράφουν διαφορετικές ιδεολογίες (...) για να συναντηθούν σύντομα έξω από τους πανεπιστημιακούς θεσμούς, με την προβληματική των επαγγελματικών φορέων και άλλων κοινωνικών σχημάτων (...)». Έτσι η κοινωνική ανακατασκευή του αρχιτεκτονικού προβλήματος γίνεται στο εσωτερικό των αρχιτεκτονικών επαγγελματικών θεσμών και οι αντιστάσεις των αντίστοιχων φορέων οργανώνονται από την ιδεολογικοποίηση της μη ανάπτυξης μέχρι τη θεοποίηση του προγραμματισμού. Η ένταση της σύγκρουσης των πολιτικών ιδεολογιών και η πίεση του προβλήματος που εμφανίζεται με όρους πραγματικότητας, οδηγούν στην εκτόπιση του πανεπιστημιακού λόγου. Ανατρέχοντας στον Βολοσίνωφ, έννοιες όπως ανάπτυξη, μη ανάπτυξη, προγραμματισμός, πολεοδομική εξυγίανση, που απορρέουν από την κυρίαρχη ιδεολογία και είναι ο κυρίαρχος λόγος πάνω στην πραγματικότητα, γίνονται προσίτες και οριοθετούν τον προβληματισμό, ενώ άλλες όπως η αναρχιτεκτονικοποίηση της αρχιτεκτονικής, εξοστρακίζονται και μένουν περιθωρια-

κές γιατί βρίσκονται έξω από την κυρίαρχη ιδεολογία. Αυτό το γεγονός επισημαίνεται και από τον Κ. Φράμπτον: «καμιά ερμηνεία των πρόσφατων εξελίξεων στον τομέα της αρχιτεκτονικής δεν θα παρέλειπε να αναφέρει τον αμφίσημο ιδεολογικό ρόλο που έπαιξε το αρχιτεκτονικό επάγγελμα την τελευταία δεκαετία (...) ιδεολογικό, με την έννοια ότι πολλοί από τους ευφύστερους εκπροσώπους του εγκατέλειψαν κάθε σκέψη παραδοσιακής άσκησής του, είτε για να καταφύγουν στην άμεση κοινωνική δράση είτε για να εντυφλήσουν στην επαναπροβολή της αρχιτεκτονικής ως μιας μορφής τέχνης. Όσον αφορά την τελευταία τούτη επιλογή δεν μπορεί κανείς παρά να τη θεωρήσει ως επιστροφή μιας καταπιεσμένης δημιουργικότητας, ως απότομη αναδίπλωση της ουτοπίας του διαφωτισμού στον εαυτό της (...)».²

Η παρουσία και κυριαρχία του υπερκοινωνικού λόγου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στους εκπαιδευτικούς θεσμούς με την προώθηση της χωρικής αντίληψης των χωρικών φαινομένων. Η εισαγωγή των κοινωνικών επιστημών, η κοινωνικότερη θεματολογία, οι νέες εκλεπτυσμένες μέθοδοι προγραμματισμού οδήγησαν στην αποφοίτηση αρχιτεκτόνων χωρίς σχεδιαστική αγωγή και συχνά με αντι-σχεδιαστική ιδεολογία. Με αυτό τον τρόπο παραμερίζεται η αρχιτεκτονικο-κεντρική θεωρία της προηγούμενης περιόδου και γίνεται το άλμα προς τον οικονομισμό και συχνά στον οικονομικό

ντετερμινισμό.

Όπως αναφέραμε στο δεύτερο κεφάλαιο, το φαινόμενο της κυριαρχίας προϋποθέτει την παρουσία του κυριαρχούμενου μέσα στον κυρίαρχο λόγο και τη λειτουργία και των δύο αντιπάλων λόγων, χάρη σ' αυτή την αντιφατική άρθρωση. Με την κυριαρχία του υπερκοινωνικού λόγου και την περιθωριοποίηση του αρχιτεκτονικού, μπροστά στην προοπτική εξαφάνισης της αρχιτεκτονικής σαν διακριτής συμβολής στην οικοδομική διαδικασία, ωριμάζε η πεποίθηση για την πτώχευση της αρχιτεκτονικής, αλλά άρχισε να δημιουργείται το έδαφος για το λόγο περί της ειδικής αρχιτεκτονικής ποιότητας, περί της αρχιτεκτονικότητας του αρχιτεκτονικού έργου.

Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι σε συνέδρια, σεμινάρια και εκδόσεις αυτής της περιόδου η αντιμετώπιση της αρχιτεκτονικής βρίσκεται στην κατεύθυνση της συγκρότησης μιας μη-χωρικής πολιτικής οικονομίας του αρχιτεκτονικού έργου, ή στην κοινωνιολογική αντίστοιχη. «Οι ίδιες διαπιστώσεις ισχύουν και για το περιεχόμενο του ειδικού αφιερώματος των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* για την αστική πολυκατοικία, που μαζί με το αφιέρωμα στον αστικό προγραμματισμό – και δεδομένου ότι τα Α.Θ. διαμορφώνουν μονοπωλιακά το πεδίο εκφοράς του αρχιτεκτονικού λόγου, μπορεί να θεωρηθεί ότι σφραγίζουν, στα 1978, το τέλος της κυριαρχίας του οικονομικού ντετερμινισμού ή του υπερκοινωνικού λόγου».³

3.3. Η δεύτερη μεταπολιτευτική περίοδος (1978-1984)

Στην αρχή αυτής της περιόδου παρατηρούμε ότι ο πολιτικός χάρτης της χώρας τείνει να παγιωθεί και ότι το ΠΑΣΟΚ αρχίζει να αντιμετωπίζει ρεαλιστικά την προοπτική της εξουσίας. Οι κομματικές αντιθέσεις αρχίζουν να εξομαλύνονται, εφόσον στην προηγούμενη περίοδο οι πολιτικοί σχηματισμοί συγκρότησαν το ιδεολογικό τους πρόσωπο· έτσι και ο πολιτικός λόγος υποχωρεί, ενώ «δραστηριοποιούνται οι ποικίλοι μηχανισμοί υπεράσπισης της αρχιτεκτονικότητας, του κορμού δηλαδή γύρω από τον οποίο δένεται η κοινωνική ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής· μηχανισμοί στεγανοποίησης (επαγγελματικά οκτώωρα), ή μυστικοποίησης (θεσμοί αρχιτεκτονικού ελέγχου)».⁴ Η συνεχής θεσμική διεύρυνση του πεδίου εκδήλωσης της αρχιτεκτονικής ποιότητας (διατηρητέα, αρχαιολογική υπηρέσια κ.λπ.) συντελεί στην απορρόφηση ενός ποσοστού της ανεργίας των αρχιτεκτόνων.

Στους εκπαιδευτικούς θεσμούς παρατηρείται ύφεση της πολιτικοποίησης. Οι κοινωνικοί προσδιορισμοί δεν αποτελούν πια τμήμα του προβλήματος, αλλά μάλλον το φόντο της διατύπωσής του· έτσι η ιδεολογία της παραγωγής του χώρου, που οργανώθηκε σαν άποψη στην προηγούμενη περίοδο, με την ανατροπή εκείνου του κλίματος και την παλινρόθωση της αρχιτεκτονικότητας, έρχεται σε αντίθεση με την ιδεολογία της αρχιτεκτονικής σύνθεσης.

Επειδή οι παραπάνω διαφορετικές προσεγγίσεις που αναφέραμε δεν συναρτούν την εξέλιξή τους, μπορούμε να τις θεωρήσουμε συμπληρωματικές, από την άποψη του τελικού αποτελέσματος.

3.4. Συμπεράσματα και προοπτικές

Είδαμε με ποιο τρόπο έχουν αναπαράχθει, στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, οι κυρίαρχες ιδεολογικές συγκρούσεις που εμφανίστηκαν στο γενικό κοινωνικό πεδίο στην κρίσιμη, για την περίοδο '74-'84, σύγκρουση ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και την παράδοση. Πιστεύουμε ότι το πρόβλημα μέσα στην ελληνική βιβλιογραφία παγιδεύεται στο ψευδές δίλημμα: αρχιτεκτονικός ή κοινωνικο-οικονομικός ντετερμινισμός. Σχηματοποιώντας το «αντιθετικό» ζεύγος παράδοση-εκσυγχρονισμός συμπεραίνουμε αντίστοιχα τα «αντιθετικά» ζεύγη:

- σχέδιο/μη σχεδιαστική αρχιτεκτονική,
- συνολικότητα του αρχιτεκτονικού έργου/διάσπαση του αρχιτεκτονικού έργου,
- συνολικός αρχιτέκτονας δημιουργός/ειδικευμένος αρχιτέκτονας.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι «στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής η σύγκρουση γίνεται ανάμεσα σε μια λαϊκιστική εκδοχή, τόσο της παράδοσης όσο και της μυθολογικής αναφοράς στην οικονομία και τον προγραμματισμό. Μυθολογικής γιατί στο εσωτερικό και των δύο βρίσκεται, με τρόπο θετικό ή αρνητικό, η ιδεολογία της συγκεκριμένης μορφής με την οποία συζητιέται η αρχιτεκτονική ποιότητα, η αρχιτεκτονικότητα και ο συγκεκριμένος τρόπος άσκησης του επαγγέλματος και λαϊκιστικής, γιατί επιτρέπει τη φλυαρία γύρω από κρίσιμες αμφισβητήσεις της αντίληψης για την αρχιτεκτονική, χωρίς να θίγει την ίδια την αντίληψη».

Οι αρχιτέκτονες ξεπερνώντας το υπαρξιακό δίλημμα, αρχιτέκτονες τεχνοκράτης ή αρχιτέκτονες δημιουργός, έχουν τη δυνατότητα, εφόσον βρίσκονται μέσα στο σύστημα της αρχιτεκτονικής, να αξιοποιήσουν τις ειδικές γνώσεις που έχουν προκύψει (διεύρυνση – εκλαΐκευση της αρχιτεκτονικής ευαισθησίας), με σκοπό την αποδιάθρωση των κοινωνικών αποκλεισμών και ελέγχων, τη διεκδίκηση του δικαιώματος στις αρχιτεκτονικές ποιότητες: έχοντας όμως τη δυνατότητα του λόγου έξω από το σύστημα της αρχιτεκτονικής, είναι πριτιμότερη η περιγραφή της προοπτικής ενός μετασχηματισμού των σημερινών πρακτικών του χώρου: «προτιμάμε να μιλάμε όχι για το κοινωνικό δικαίωμα στην αρχιτεκτονική, αλλά για την απόλαυση του κτισμένου».

3.5. Μια γενική ταξινόμηση του αρχιτεκτονικού λόγου

Βασιζόμενοι σε όσα αναπτύχθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια και ιδιαίτερα στην τελευταία παράγραφο, διακρίνουμε εύκολα δύο γενικές κατηγορίες του αρχιτεκτονικού λόγου: η πρώτη περιλαμβάνει το λόγο για τη λειτουργία της αρχιτεκτονικής – τι κάνει η αρχιτεκτονική –, η δεύτερη το λόγο για την ουσία της – τι είναι.

3.5.1. Ο λόγος για τη λειτουργία της αρχιτεκτονικής

Ο λόγος για τη λειτουργία είναι στενά συσχετισμένος με τον υπερ-κοινωνικό λόγο της πρώτης περιόδου, που αναπτύξαμε στο υποκεφάλαιο 3.2. Είναι ο λόγος που αναλύει, ερμηνεύει και αντιμετωπίζει το χώρο και τα χωρικά φαινόμενα με τις αρχές μιας α-χωρικής πολιτικής οικονομίας και δεν αναζητά τα νοήματα του χώρου μέσα από τα ίδια τα στοιχεία του, αλλά παραπέμπει στην εμπλοκή του ζητήματος στα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού – ή, όπως ορίσαμε στο υποκεφάλαιο 2.4, της κοινωνικής ολότητας –, δηλαδή το οικονομικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό.

Έτσι ο λόγος αυτής της κατηγορίας μπορεί να παραπέμπει τα ζητήματα του χώρου σε ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω επίπεδα, εφόσον αυτά (τα ζητήματα) αναφέρονται σε ένα ορισμένο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, που εκφράζει το αντίστοιχο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού. Δηλαδή:

- στο οικονομικό επίπεδο εκφράζονται οι σχέσεις παραγωγής, κατανάλωσης, αναπαραγωγής και ανταλλαγής που αναφέρονται στα στοιχεία του δομημένου χώρου,
- στο πολιτικό επίπεδο εκφράζεται η διαχείριση των ζητημάτων του χώρου, με τη σχεδιοποίηση των στοιχείων του, έστω και όχι εκφρασμένων σε χωροταξικά ή ρυθμιστικά σχέδια,
- στο ιδεολογικό επίπεδο, μέσω του συμβολισμού, εκφράζεται η κοινωνική σημασία των στοιχείων του χώρου: εδώ ο συμβολισμός χρησιμεύει σαν μέσο προβολής κοινωνικών αξιών και δημιουργίας «ψευδούς συνειδήσης».

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αυτό το είδος του λόγου κυριαρχεί στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στη δεύτερη αντικαθίσταται με κάτι άλλο: απλά αρχίζει να μειώνεται η ακτινοβολία του υπερ-κοινωνικού λόγου. Κάτω από τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο, ο κοινωνικο-οικονομικός ντετερμινισμός στην αντίληψη του χώρου και των φαινομένων του, είναι εμφανής

στο μεγαλύτερο μέρος των δημοσιεύσεων των εντύπων που σχολιάζουμε (Ανθαίρετα, εργατικές κατοικίες, πολεοδομικός χωροταξικός σχολιασμός του χώρου, προβλήματα ανάπτυξης των πόλεων και της περιφέρειας, θεωρητικά-μεθοδολογικά προβλήματα της πολεοδομικής πρακτικής).

Από το 1978 και μετά, η συνειδητοποίηση της ανάγκης της αλλαγής, μεταφέρει τον προβληματισμό στο πολιτικό επίπεδο, ο χρήστης «δεν απαιτεί να τον πείσουν και στο κοινωνικό επίπεδο, έχει ήδη πεισθεί στο πολιτικό (...) Μέσα στον θριαμβεύοντα κρατικό λόγο, με την υποταγή του κοινωνικού στο πολιτικό, η ομογενοποίηση έχει συντελεστεί».¹

Αντίστοιχα και ο αρχιτεκτονικός λόγος από το '78 μέχρι το '84 έχει κύριο χαρακτηριστικό τη σύνδεσή του με τον πολιτικό. Στην περίπτωση του Πολίτη, είναι περισσότερο εμφανή τα παραπάνω, εφόσον οι σχετικές δημοσιεύσεις μετά το '78 χαρακτηρίζονται κατά τα δύο τρίτά τους από την αναγωγή των χωρικών φαινομένων στο πολιτικό επίπεδο κοινωνικής πρακτικής (κρατικές παρεμβάσεις, ΔΕΠΟΣ, ΕΠΑ, αναπτυξιακές-χωροταξικές θεωρίες και προτάσεις). Στην περίοδο '74-'84 και κυρίως στο πρώτο μέρος της, είναι αξιοσημείωτη η προσέγγιση – ανάλυση – ερμηνεία του χώρου, μέσω από τους μηχανισμούς του ιδεολογικού επιπέδου κοινωνικής πρακτικής, δηλαδή της κοινωνικής σημασίας των στοιχείων του, με τη χρήση του συμβολισμού (Τάμα

του Έθνους, λογοτεχνικές προσεγγίσεις του χώρου, κ.λπ.).

3.5.2. Ο λόγος για την ουσία της αρχιτεκτονικής

Ο λόγος για την ουσία χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητα που αποδίδει στην αρχιτεκτονική, σαν σημασιοδοτική μορφή με τα δικά της οργανωτικά χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά που ξεχωρίζουν τα αρχιτεκτονικά έργα και καθορίζουν την αρχιτεκτονικότητά τους, δεν υπάρχουν σε οικονομικές, κοινωνικές, ιστορικές θεωρήσεις. Ο λόγος για την ουσία ορίζει ένα αυτόνομο πεδίο θεωρητικοποίησης για την αποκλειστική ενασχόληση με τις μορφικές ιδιότητες του χώρου και των αρχιτεκτονημάτων, προκειμένου να κατανοηθούν πλήρως οι ιδιότητες που αποτελούν τα διακριτικά γνωρίσματα των αρχιτεκτονικών έργων. Όπως γράφει ο Jacobson, «αυτό που υπογραμμίζουμε δεν είναι η απομόνωση της τέχνης, αλλά η αυτονομία της αισθητικής λειτουργίας». Μόνο σε σχέση με αυτή την πλευρά του αρχιτεκτονικού έργου, δηλαδή την αρχιτεκτονικότητά του και όχι το έργο σαν ολότητα, οι οικονομικές, κοινωνικές και ιστορικές θεωρήσεις είναι άσχετες.

Στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, ο λόγος για την ουσία εμφανίζεται σαν κυριαρχούμενος και οργανώνει τις αντιδράσεις του απέναντι στην κυριαρχία του υπερκοινωνικού. Όσο ωριμάζει η πεποίθηση για την πτώση της αρχιτεκτονικής, ο λόγος για την αρχιτεκτονικότητα, τις ειδικές αρχιτεκτονικές ποιότητες, γίνεται επίκαιρος και αναγκαίος. Έχουμε σημειώσει ήδη τον αναπροσανατολισμό των σπουδών στους εκπαιδευτικούς θεσμούς και την αλλαγή της θεματολογίας των δημοσιεύσεων και των συνεδρίων στον επαγγελματικό χώρο. Είναι αξιοσημείωτη επίσης η καθιέρωση αρχιτεκτονικής στήλης στο Αντί από τον Δ. Αντωνάκη, που ασχολείται με τις αρχιτεκτονικές ποιότητες συγκεκριμένων έργων, μεταφέρει τις τρέχουσες απόψεις για την αρχιτεκτονική και κρίνει με «άλλους» όρους την αρχιτεκτονική δημιουργία. Αντίστοιχα στον Πολίτη, το αφιέρωμα στο συνέδριο του ΣΑΔΑΣ για το επάγγελμα των αρχιτέκτονα, οριοθετεί την αρχή των συζητήσεων, για την αναγκαιότητα του επαναπροσδιορισμού του αντικείμενου της αρχιτεκτονικής και του ρόλου του αρχιτέκτονα.

Ο όγκος της σχετικής αρθρογραφίας είναι μικρός και στα δύο έντυπα που μελετήσαμε: αυτό αν συνδυαστεί με τη σταδιακή υπολειτουργία ή την κατάργηση των αρχιτεκτονικών στήλων και την υπερκυριαρχία του πολιτικού λόγου των τελευταίων χρόνων, την υποταγή του κοινωνικού στο πολιτικό, την έντονη πο-

λιτική αντιπαράθεση μέσα από τις στήλες των μη ειδικά αρχιτεκτονικών εντύπων —μπροστά στο γεγονός της πολιτικής αλλαγής και τις συνέπειές του—, μας δείχνει πως περιθωριοποιείται, εν μέρει, ο λόγος για την ουσία της αρχιτεκτονικής, γεγονός που επεκτείνεται και σε άλλες περιοχές ειδικών, αλλά μη πολιτικών, λόγων (εικαστικά, λογοτεχνία, βιβλιοκριτική...).

Μήπως, λοιπόν, ο πολιτικός χώρος, που εκφράζεται από αυτά τα έντυπα, επανευκλωβίζεται στη λογική των όποιων ντετερμινισμών για την αντίληψη των επιμέρους κοινωνικών φαινομένων;

Μήπως, για μια ακόμα φορά, η αριστερά δεν αρθρώνει το δικό της λόγο για την αντίληψη των πραγμάτων, αλλά αρκείται να απαντά σε όχι ουσιαστικά ζητήματα, που η κυρίαρχη ιδεολογία θέτει στο κέντρο του προβληματισμού;

Συμπέρασμα

Είδαμε στα κεφάλαια που προσηγήθηκαν τον τρόπο που το αρχιτεκτονικό έργο και ο αρχιτεκτονικός λόγος αρθρώνονται με το γενικότερο κοινωνικό σχηματισμό και συμπεράναμε ότι δεν πρόκειται για σχέση άμεσης αντανάκλασης των κοινωνικών διαδικασιών στο χώρο, αλλά για μια περισσότερο πολύπλοκη και αδιαφανή σχέση, που παραπέμπει το ζήτημα στην ειδική διαφορά της αρχιτεκτονικής, σαν κοινωνικής πρακτικής, από τις άλλες ιδεολογικές και πολιτισμικές μορφές. Από αυτή την άποψη, ο κοινωνικο-οικονομικός ντετερμινισμός της πρώτης περιόδου συσκοτίζει το ζήτημα με τη χρήση του υπερ-κοινωνικού λόγου.

Η κατανάλωση του εκάστοτε κυρίαρχου αρχιτεκτονικού ρεύματος γίνεται μόνο από ορισμένες κοινωνικές ομάδες, άρα ο λόγος που αντιστοιχεί σε αυτό λειτουργεί σαν μηχανισμός ελέγχου και αποκλεισμού από το δικαίωμα στις αρχιτεκτονικές ποιότητες.

Έτσι, το πρώτο ερώτημα αφορά τη δυνατότητα των αρχιτεκτόνων —ως πολιτικών υποκειμένων— να διαρρήξουν αυτούς τους κοινωνικούς αποκλεισμούς: όμως οι «υπὸ κατάκτησιν» ειδικές αρχιτεκτονικές ποιότητες και η αρχιτεκτονικότητα του έργου, οριοθετούν την επικαιρότητα του λόγου για την ουσία της αρχιτεκτονικής.

Μήπως λοιπόν είναι προτιμότερο ο λόγος των αρχιτεκτόνων να κινηθεί στην κατεύθυνση της περιγραφής ενός μετασχηματισμού των πρακτικών του χώρου, σε συνδυασμό με την αυτονομία της αισθητικής λειτουργίας της αρχιτεκτονικής;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

1. Διδασκάλου Θ., Παπαδόπουλος Α., (1985), σελ. 2.
2. ό.π., σελ. 2.
3. ό.π., σελ. 11.
4. Παπαδόπουλος Α., (1983), σελ. 118.
5. Hebidge D., (1981), σελ. 33.
6. Διδασκάλου Α., (1980), σελ. 88, 90.
7. Hebidge D., (1981), σελ. 29.
8. ό.π., σελ. 28.
9. Παπαδόπουλος Α., (1983), σελ. 112.
10. ό.π., σελ. 119.
11. Μπένετ Τ., (1983), σελ. 51.
12. ό.π., σελ. 51.
13. ό.π., σελ. 53.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

1. Παπαδόπουλος Α. — Παπακώστας Γ., (συνέδριο ΣΑΔΑΣ), σελ. 5.
2. Frampton K., (1976).
3. Παπαδόπουλος Α. — Παπακώστας Γ., (συνέδριο ΣΑΔΑΣ), σελ. 10.
4. ό.π., σελ. 10.
5. ό.π., σελ. 13.
6. ό.π., σελ. 14.
7. ό.π., σελ. 6.
8. Μπένετ Τ., (1983), σελ. 43.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΑ

- Διδασκάλου Α., *Το ιδιαίτερο χωρικό νόημα του χωριού*, Ελληνική Σημειωτική Εταιρεία, εκδ. Οδυσσέας, 1980.
- Hebidge D., *Υποκουλτούρα: Το νόημα του στυλ*, εκδ. Γνώση, 1981.
- Λαζαρίδης Π., *Η εμπορευματοποίηση της ποιότητας*, εκδ. Παρατηρητής.
- Μπένετ Τ., *Φορμαλισμός και Μαξισμός*, εκδ. Νεφέλη, 1983.

ΑΡΘΡΑ — ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

- Διδασκάλου Θ. — Παπαδόπουλος Α., «Λειτουργία και χαρακτήρας του αρχιτεκτονικού λόγου», Σημειώσεις για το μάθημα, Θεσσαλονίκη, 1985.
- Παπαδόπουλος Α., «Τα λόγια των αρχιτεκτόνων μεταξύ θεωρίας και πρακτικής», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχ. 19, Δεκ. 1983.
- Παπαδόπουλος Α. — Παπακώστας Γ., «Το πρόβλημα κατοικία και πως κατασκευάζεται», Εισήγηση στο συνέδριο του ΣΑΔΑΣ για το πρόβλημα ΚΑΤΟΙΚΙΑ.
- Frampton K., «Ο καθρέφτης της παραγωγής. Μια κριτική θεωρία της αρχιτεκτονικής», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 1974.
- Αντί, η σχετική αρθρογραφία της περιόδου '74-'83.
- Ο Πολίτης, η σχετική αρθρογραφία της περιόδου '76-'84.

ΑΝΤΙ: Αρθρογραφία της περιόδου 1974-83

1. Σελιανίτης Χ., «Η οικοδομική επιχείρηση, το πρόβλημα της κατοικίας και ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός», 3/1974.
2. (της σύνταξης), «Το Τάμα του Έθνους και οι αρχιτεκτονικές μελέτες», 4/1974.
3. (αναγνώστης), «Το Τάμα και το θάμα», 7/1974.
4. Πατίκη Ε., «Όλοι μαζί καταστρέφουμε το Βόλο», 33/1975.
5. Παπαδολαμπάκης Μ., «Για μια Ενόργανη Φιλοσοφία», 36/1976.
6. Σύλλογος Πτυχιούχων Ιστορικών-Αρχαιολόγων, «Μνημειακός χώρος και περιβάλλον», 36/1976.
7. (της σύνταξης), «Η αρχιτεκτονική μας κληρονομιά», 36/1976.
8. Επιτροπή περιβάλλοντος Συλλ. Αρχιτεκτόνων, «Ιτέα-Πύλος, παραλλαγές στο ίδιο θέμα», 39/1976.
9. Τριανταφύλλου Γ., «Εργατική κατοικία: Λύση ή αδιέξοδο;», 40/1976.
10. Καμχή Μ., «Προβλήματα στην αστική θεωρία της Πολεοδομίας», 47/1976.
11. Λεοντίδου-Εμμανουήλ Α., «Λατινική Αμερική: αντιθέσεις γύρω από την πολεοδομική πολιτική».
12. Αηδόνη Ε., Βαφέα Σ., Ζούλια Α., «Κοινωνικά κινήματα του δομημένου χώρου στην Ελλάδα», 55/1976.
13. Λύκας Γ.Κ., «Αθήνα και μόλυνση του περιβάλλοντος», 64/1977.
14. Χατζηγώγας Γ., «Τρία κείμενα του Μπρεχτ για την Ιστορία της Αρχιτεκτονικής», 70/1977.
15. Μαρτίνου Σ., ΜΙΤ, «Μουσείο, μια διαδρομή μέσα στην πόλη», 72/1977.
16. Ηλιοπούλου-Ρογκάν Ν., «Διεθνές Συνέδριο για τη σχέση Τέχνης και περιβάλλοντος», 89/1977.
17. Βασιλακάκη-Μαυρακάκη Μ., «Χανιά, η πολεοδομική εξέλιξη της πόλης», 104/1978.
18. (της σύνταξης), «Ελευσίνα, μια πόλη πολιορκημένη από ξηρά και θάλασσα», 109/1978.
19. Δρακονταειδής Φ.Δ., «Ένας οδηγός της Αθήνας», 142/1980.
20. (της σύνταξης), «Η ποιότητα ζωής συσπειρώνει τους Αθηναίους», 149/1980.
21. Κούλογλου Σ., «Δυτικό Βερολίνο, καταλήψεις», 182/1981.
22. Μοδινός Μ., «Για τον προγραμματισμό του χώρου», 184/1981.
23. (της σύνταξης), «Μοτοπία, ένα όραμα του μέλλοντος», 184/1981.
24. Πολωνοί Αρχιτέκτονες, «Άνθρωπος και περιβάλλον», 186/1981.
25. Κλουτσινιώτη Ρ., «Καλύτερες συνθήκες ζωής», 189/1981.
26. Μαντουβάλου Μ., Μάρθα Α., «Το οικοδομικό θαύμα και οι παγίδες του», 199/1982.
27. Κλουτσινιώτη Ρ., «Ένα ειδικό φαινόμε-

νο μεγάλης αστικής συγκέντρωσης», 202/1982.

28. Ευθυμίου Π., «Κόνιτσα», 205/1982.
29. (της σύνταξης), «Επιχείρηση Πολεοδομική Ανασυγκρότηση», 217/1982.
30. Αντωνάκης Δ., «Το θέατρο της οδού Κυκλάδων», 218/1982.
31. (της σύνταξης), «Αστική πολυκατοικία στην Αθήνα», 220/1982.
32. Καρνάβου Ε., «Από το αλφαβητάριο της πολεοδομίας, στο αλφαβητάριο της πολιτικής οικονομίας», 223/1983.
33. Αντωνάκης Δ., «Σε αναζήτηση μιας φιλοσοφίας για την αρχιτεκτονική σύνθεση», 223/1983.
34. Κλουτσινιώτη Ρ., «Το οικιστικό ρετρό της Αλλαγής», 232/1983.
35. Καβουνιδής Σ., «Να πούμε και έναν καλό λόγο», 238/1983.
36. Γόντικα Δ., «Ρέθυμνο», 239/1983.
37. Δειλινός Δ., «Πράσινο στον τοιμενοφασισμό», 239/1983.
38. Κλουτσινιώτη Ρ., «Το δηλώσεις δεν το δηλώσεις, μπορείς να το σώσεις», 243/1983.

ΠΟΛΙΤΗΣ: Αρθρογραφία της περιόδου 1976-84

1. Σοφούλης Κ.Μ., «Αναζητώντας τον ένοχο για την κρίση της μεγαλούπολης», 2/1976.
2. Λουκάκης Π., «Προβλήματα της περιφερειακής δομής του ελληνικού χώρου», 3-4/1976.
3. Λουκάκης Π., «Αθήνα 2000 μ.Χ. κατά το χωροταξικό Δοξιάδη», 5/1976.
4. Καρύδης Δ., «Προβλήματα σπουδής σε ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα», 9/1977.
5. Κιζήλου Β., «Ισορροπία ανάπτυξη και ανισορροπες επενδύσεις», 10/1977.
6. Κιζήλου Β., «Προγραμματισμός του χώρου και συμμετοχή», 10/1977.
7. Le Dauphin J., Preteselle E., «Οικονομικές βάσεις και διαδικασίες πολεοδόμησης», 10/1977.
8. Κιζήλου Β., «Όταν οι καταστροφές του περιβάλλοντος εμφανίζονται σαν προστάτες του», 14/1977.
9. Δεσύλλας Ν., «Αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί/Λουκάκης Π., «Ο ρόλος του αρχιτέκτονα για τις χωροταξικές ρυθμιστικές μελέτες/Τζώνας Π., «Η αυτοσυνειδηση της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης/Χριστοφέλλης Α., «Λειτουργία και στρατηγική της αρχιτεκτονικής σύνθεσης»/(διάφοροι), «Παρεμβάσεις-ομιλίες στο Ζ' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο», 18/1978.
10. Τσιώμης Γ., «Άνθρωποι και πέτρες», 18/1978.
11. Χατζηγώγας Γ., «Ο χώρος της γειτονιάς μέσα από τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία», 18/1978.
12. Βαίου-Χατζημιχάλη Ν., «Τουρισμός και προστασία της παραδοσιακής οργάνωσης του χώρου», 20/1978.

13. Λουκάκης Π., «Αντίπαλες πόλεις», 25/1979.
14. Κιζήλου Β., «Αναζητώντας τη χαμένη παράδοση», 40/1981.
15. Μοδινός Μ., «Χωροταξικές παράμετροι της περιοχής Πηλίου», 42/1981.
16. Σημαιοφορίδης Γ., «Η κρυφή γοητεία του Πνευματικού Κέντρου Αθηνών» 42/1981.
17. Γρεβελάκης Γ., «Γεωγραφικές προοπτικές της ελληνικής πρωτεύουσας και σχεδιασμός του χώρου», 45/1981.
18. Μοδινός Μ., «Τα αυθαίρετα και οι προεκλογικές αυθαιρεσίες», 45/1981.
19. Κιζήλου Β., Λουκάκης Π., «Ρυθμίσεις και απορρυθμίσεις του χώρου», 46/1981.
20. Κλουτσινιώτη Ρ., «Προβλήματα κατοικίας», 46/1981.
21. Πρεβελάκης Γ., «Ο προσωρινός οικιστικός νόμος του κυρίου Τρίτη», 49/1982.
22. Τσιώμης Γ., «Η χρησιμοποίηση της Ιστορίας», 53/1982.
23. Κιζήλου Β., «Επιχείρηση πολεοδομική ανασυγκρότηση '82-'84», 55/1982.
24. Κιζήλου Β., «Αρχιτεκτονικά καλλιστεία», 56/1982.
25. Ρόκκος Κ., «Η ανάγκη για σχεδιασμό της πολεοδομικής ανασυγκρότησης», 61/1983.
26. Κρέμος Π., «Αν το δηλώσεις, μπορείς να το σώσεις», 63/1983.
27. Πικιώνης Δ., «Γύρω από ένα συνέδριο/Παπαλεξόπουλος Δ., «Για το 4ο CIAM του 1933/Τσιώμης Γ., «Η λειτουργική πόλη του Αυγούστου 1933», 66/1984.
28. Καλαφάτη Ε., «Ιστορικό των σχολικών κτιρίων της δημοτικής εκπαίδευσης», 67-68/1984.

Μεταρρυθμιστικές αντιλήψεις στην οργάνωση των αστικών χώρων, 1917-1920

ΙΛΕΚΑ ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΜΠΟΥ

Εισαγωγή

ΣΤΟ άρθρο εξετάζεται η δραστηριότητα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στο Υπουργείο Συγκοινωνίας της κυβέρνησης Βενιζέλου τα πρώτα χρόνια μετά το διχασμό. Το υπουργείο αυτό δημιουργήθηκε στα 1914, με σκοπό να εισαγάγει στη χώρα τις νέες τεχνολογίες (ηλεκτρισμό, τηλεπικοινωνίες, κίνηση με αυτοκίνητο, νέες οικοδομικές τεχνικές), να δημιουργήσει τα αναγκαία δίκτυα και υποδομές και να συνδέσει τις Νέες Χώρες (Μακεδονία και Ήπειρο) με την Παλαιά Ελλάδα. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο θεωρείται το γεγονός ότι μια υπηρεσία με κατ' εξοχήν τεχνικές αρμοδιότητες ανατέθηκε σε έναν κοινωνιολόγο και μάλιστα τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, του οποίου οι μεταρρυθμιστικές ιδέες ήταν ήδη γνωστές. Η ανάθεση αυτή πρέπει να συνδέεται στενά με τις απόψεις που κυριαρχούσαν την εποχή εκείνη, τόσο για τη διεύρυνση του παρεμβατικού κράτους, όσο και για τις δυνατότητες της τεχνολογικής προόδου να χρησιμοποιηθεί ευθέως ως μοχλός κοινωνικής ανάπτυξης.

Αναλυτικότερα εξετάζεται η συνεισφορά του Παπαναστασίου στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής πολεοδομίας: μια συνεισφορά που διακρίνεται τόσο για τον εκσυγχρονιστικό της χαρακτήρα, όσο και ιδιαίτερα για την προσπάθεια να ασκηθεί κοινωνική πολιτική μέσα από τις διαδικασίες με τις οποίες σχηματίζεται η νεοελληνική πόλη και ανανεώνεται το οικιστικό της απόθεμα. Βέβαια οι βασικές προτάσεις του Παπαναστασίου, ενώ ενσωματώθηκαν εν μέρει στο θεσμικό πλαίσιο της ελληνικής πολεοδομίας, δεν υλοποιήθηκαν ουσιαστικά, καθώς η πολιτική που πρωτάνευσε στη συνέχεια ήταν η ανεξέλεγκτη και απρογραμματίστη ανοικοδόμηση, αφήμενη εξ ολοκλήρου στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Στο άρθρο αυτό, που βασίζεται σε εισήγηση στο συνέδριο για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίον, που οργανώθηκε από την Πάντειο τον Δεκέμβριο του 1986, η κύρια έμφαση δίνεται στον γενικότερο χαρακτήρα της πολεοδομικής πολιτικής του υπουργείου στο τέλος της δεκαετίας του 1920, ενώ συσχετισμοί και αναλογίες με τη σημερινή κατάσταση, που θα παρουσιάζαν μεγάλο ενδιαφέρον, αφήνονται απλά να προκύψουν.

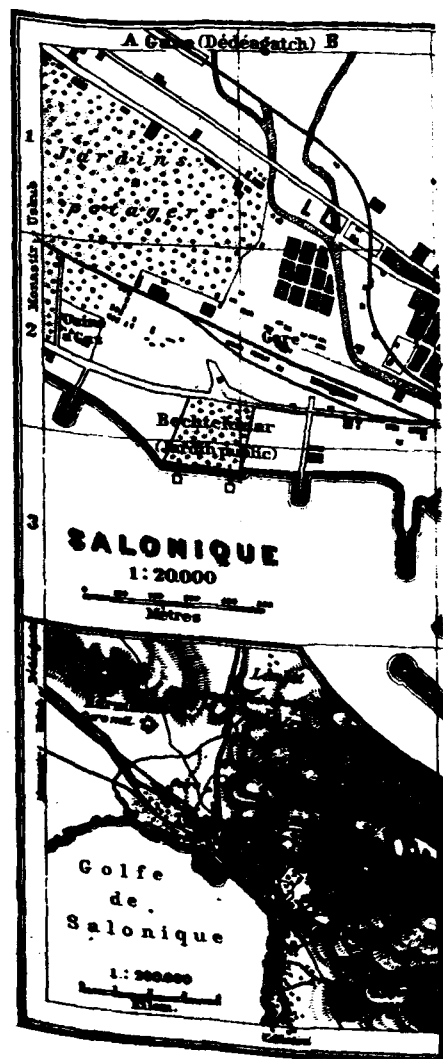
Η ίδρυση του Υπουργείου Συγκοινωνίας

Μέχρι το 1914, οι σημαντικότερες δημόσιες τεχνικές υπηρεσίες ήταν προσαρτημένες στο Υπουργείο Εσωτερικών. Η αναδιοργάνωσή τους είχε θεωρηθεί αναγκαία μετά την πρόσκτηση των Νέων Χωρών και εν όψει των ειδικών προβλημάτων που έθετε η σύνδεσή τους με το κέντρο της χώρας. Η απαιτούμενη αναδιάρθρωση και στελέχωση των υπηρεσιών υποστηρίχθηκε πως ήταν αδύνατον να επιτευχθεί στο πλαίσιο ενός ήδη βεβαρημένου οργανισμού, επικράτησε δε η πρόταση του Δ. Διαμαντίδη να μεταφερθούν σε ένα ειδικευμένο υπουργείο με καθαρά τεχνικό χαρακτήρα. Ιδρύθηκε έτσι με τον Νόμο 276 της 9ης Ιουνίου 1914 το Υπουργείο Συγκοινωνίας και πρώτος υπουργός ανέλαβε ο πολιτικός μηχανικός και συγκοινωνιολόγος Δημήτριος Διαμαντίδης.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, την ίδια εποχή, εκτός από τις ειδικές ανάγκες της χώρας λόγω του πολέμου, υπήρξε έντονη η ανάγκη να επανεκτιμηθούν ουσιαστικές πλευρές της οργάνωσης του εθνικού χώρου εξαιτίας νέων τεχνολογικών κατακτήσεων. Τα νέα μέσα μεταφορών και επικοινωνιών, η επικράτηση του αυτοκινήτου και οι νέες ανάγκες δικτύων, οι νέες τεχνολογίες στη βιομηχανία και τις κατασκευές, όπως ο ηλεκτρισμός και το οπλισμένο σκυρόδεμα, μεταμόρφωσαν τις παραδοσιακές δομές και απαιτούσαν νέους χειρισμούς. Παράλληλα έπρεπε επειγόντως να ανανεωθεί το νομοθετικό πλαίσιο, ώστε να εκσυγχρονιστούν και να αναδιοργανωθούν οι αστικοί χώροι της επικράτειας. Τον Δεκέμβριο του 1914 ο Διαμαντίδης εισηγείται στη Βουλή τη σύσταση μιας επιτροπής που θα επανεξετάσει τη νομοθεσία για την πολεοδομία και τις απαλλοτριώσεις. Αιτιολογώντας την πρότασή του, αναλύει ως εξής τους νέους όρους που κάνουν επιτακτική την αναθεώρηση όσων ίσχυαν μέχρι τότε:

«Οι βασιαρικοί νόμοι του 1835-1839 δεν μπορούν να ανταποκριθούν πλέον στα νέα δεδομένα διότι εμπεριέχουν αναχρονισμούς, ατέλειες και ασορισίες».

Εκτός όμως από τα ελαττώματα αυτά «...η εύρυνσις των ορίων του Κράτους, η δημιουργία νέων υποχρεώσεων δια την εξωτερικήν παράστασιν των διαφόρων του Κράτους πόλεων, και ιδιαίτερος της

πρωτευούσης, ο προοδευών πολιτισμός εν τη Νεοελληνική κοινωνία, η εν τω σχετικώ κλάδω τούτω ανάπτυξις της επιστήμης, θα καθίσταν και άνευ μνησθεισών ελλείψεων ανεπαρκή την υπάρχουσαν νομοθεσίαν. Η υγιεινή, αι νέαι αντιλήψεις περί ευρυθμίας, τα νέα μηχανικά και οικοδομικά μέσα υπεισέρχονται ήδη ως κύριοι παράγοντες... Πλην τούτων και η καλλιτεχνικότης εν τω συνόλω της μορφής των πόλεων και των καθ' έκαστον οικοδομών δέον ν' αποτελέσῃ αντικείμενον σοβαρωτάτης μερίμνης, και απαιτεί την παρέμβαση ειδικευμένων επιστημόνων, καθώς δεν μπορεί να αφεθεί πλέον στην ευσυνειδησία των εμπειροτέχνων ανδρών εις ων την θεώρησιν... βασίσθηκε επί έναν σχεδόν αιώνα η ελληνική πολεοδομική νομοθεσία».

Επείγοντα χαρακτήρα σ' όλα τα προηγούμενα προσέδωσε, πάντα κατά τον Δ. Διαμαντίδη, η πρόσκτηση των Νέων Χωρών, στις πόλεις των οποίων είχε τόσο έντονα αποτυπωθεί η πολύχρονη δουλεία και η καθυστέρηση, χαρακτηριστικά τα οποία το νεοελληνικό κράτος όφειλε να εξαφανίσει «ώστε και υπό την οικοδομικήν άποψιν θα ήτο δυνατόν να εκπολιτισθώσι το ταχύτερον».

Όσο, παρά την έμφαση που έδινε στο τεχνικό μέρος, ο Διαμαντίδης κατανοούσε την κοινωνική διάσταση των προβλημάτων και καταλήγοντας προσέθετε ότι η Επιτροπή όφειλε να μελετήσει και να επεξεργασθεί «τα ήδη θεσμοθετημένα, τα εν τη ξένη κρατούντα και τους κοινωνικούς όρους τόσοις της παλαιάς όσον και της νέας Ελλάδος, ώστε να μπορέσει να παρουσιάσει θεσμόν άρτιον και αντάξιον των απαιτήσεων της αναγεννημένης Χώρας μας».¹

Όσο, τα έκτακτα εθνικά και διεθνή γεγονότα, που μεσολάβησαν από το 1915 ως τον Ιούνιο του 1917, δεν επέτρεψαν στις πρωτοβουλίες αυτές να υλοποιηθούν.² Ο Διαμαντίδης εγκατέλειψε το υπουργείο οκτώ μόνο μήνες μετά την ανά-

ληψή του, στις 25 Φεβρουαρίου 1915. Εν νέα άλλοι υπουργοί θα εναλλαγούν σ' αυτή τη θέση, αναπτύσσοντας μία υποτυπώδη δραστηριότητα, καθώς όλα τα τεχνικά ζητήματα θεωρούνταν πλέον δευτερευούσης σημασίας - μέχρι τον Ιούνιο του 1917, όποτε αναλαμβάνει το υπουργείο ο Αλέξ. Παπαναστασίου. Στα τριάντα περίπου χρόνια της θητείας του ο Παπαναστασίου είναι ουσιαστικά ο πρώτος υπουργός που θα μπορέσει να προτείνει και να υλοποιήσει τα στοιχεία της νέας πολιτικής για το χώρο, μιας πολιτικής που εντάσσεται στη συνολική προσπάθεια των Φιλελευθέρων για τον αστικό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας.

Ευρωπαϊκές εμπειρίες και επιδράσεις

Πριν προχωρήσουμε σε μία κριτική παρουσίαση των πολεοδομικών αντιλήψεων του Αλέξ. Παπαναστασίου και της δραστηριότητάς του στο αρμόδιο υπουργείο, είναι αναγκαίο να αναφερθούμε σύντομα στην ανάπτυξη σε διεθνές επίπεδο της πολεοδομίας, στην περίοδο μεταξύ 1870 και 1914.

Στα χρόνια αυτά αναπτύσσεται μία ευρύτατη κίνηση στην Ευρώπη και στις Ηνωμ. Πολιτείες για τη συγκρότηση μιας νέας επιστημονικής ειδικότητας με αντικείμενό της την κεντρική ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους στην οργάνωση του χώρου (αστικού και περιφερειακού).

Η νέα ειδικότητα κινητοποιείται από απαιτήσεις οικονομικού όσο και κοινωνικού χαρακτήρα (πρόκειται για τις ίδιες διεργασίες που οδηγούν στη συγκρότηση του παρεμβατικού κράτους): σκληροί ανταγωνισμοί για την κατάληψη του αστικού εδάφους, νέοι όροι χωροθέτησης της βιομηχανίας, της διαχείρισης και της διοίκησης, αλλαγή των χαρακτήρα και των φορέων των μεταφορών, νέες συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, νέες καταναλωτικές ανάγκες. Και συγχρόνως ορμητική είσοδος νέων τεχνολογιών που ανατρέπουν παλιές ισορροπίες, ενώ το παλαιωμένο θεσμικό πλαίσιο εξακολουθεί να υποστηρίζει την ιδιοκτησία εμποδίζοντας ρυθμιστική παρέμβαση.³

Δεν είναι ωστόσο μόνο οι αναγκαιότητες που αναδύονται από την ίδια τη φύση του οικονομικού συστήματος και της παραγωγικής διαδικασίας. Από πολλές και διαφοροποιημένες οπτικές, διατυπώνονται τα ίδια χρόνια αιτήματα για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στις πόλεις, αιτήματα που αντιμετωπίζουν την πόλη σαν χώρο ζωής ποικίλων κοινωνικών κατηγοριών και που, συχνά για πολύ διαφορετικούς μεταξύ τους λόγους, επιθυμούν τη μείωση των ανισοτήτων όπως αυτές εικονογραφούνται απτά στο αστικό περιβάλλον.

Διαμορφώνεται λοιπόν το αίτημα για μία εναλλακτική οργάνωση της πόλης, η οποία να είναι ικανή μέσω του σχεδιασμού του χώρου και της ιδιοποίησής του,

να ανακαταλάβει μέρος τουλάχιστον της κοινωνικά παραγόμενης υπεραξίας της αστικής γης. Είναι σαφές ότι το αίτημα αυτό εκφράζει την ανάπτυξη των μεταρρυθμιστικών ιδεών και κινημάτων στις βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης (ανεξάρτητοι σοσιαλιστές και σοσιαλδημοκράτες) που απευθύνουν την κριτική τους στη φυσική μορφή της φιλελεύθερης καπιταλιστικής πόλης και στην άναρχη και συνεχή εξάπλωσή της.

Συγχρόνως το ίδιο αίτημα ενσωματώνει, με μορφή προτάσεων για την οργάνωση του χώρου, τα νέα κοινωνικά και πολιτιστικά δεδομένα των χρόνων 1890-1910 δηλαδή:

- την επανεμφάνιση μιας δημοτικής αυτοδιοίκησης με δυνατότητες οργάνωσης και διαχείρισης του αστικού εδάφους·
- τη διατύπωση μεταρρυθμιστικών και σοσιαλιστικών θεωριών στη διαχείριση των δημοτικών πραγμάτων.⁴
- την πρόοδο των κοινωνικών επιστημών και των επιστημών με βιολογικό υπόβαθρο·
- την ανάπτυξη οργανωμένων φορέων-εκφραστών γνώμης στο χώρο της πόλης (ανεπτυγμένη κοινωνία των πολιτών).

Ως αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων μεταξύ των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων, διαμορφώνεται μία παρεμβατική πρακτική που μπορεί επιγραμματικά να συνοψισθεί στα ακόλουθα βασικά σημεία (τα οποία και συγκροτούν τις επιμέρους στρατηγικές της):

1. Εξορθολογίζεται η χρήση του αστικού εδάφους, με στόχο την αύξηση της απόδοσής της και τη διαφύλαξη των αξιών της γης. Βασική συνέπεια του εξορθολογισμού είναι η λειτουργική και κοινωνική εξειδίκευση των περιοχών της πόλης.
2. Η πόλη εξελίσσεται βάσει προγράμματος, ελέγχονται και κατευθύνονται οι επεκτάσεις της, ενώ παράλληλα αποθεματοποιείται γη για μελλοντικές ανάγκες.
3. Η πόλη αποκτά σύγχρονη υποδομή και προετοιμάζεται να δεχθεί τις νέες τεχνολογίες (ενεργειακά δίκτυα, κίνηση με αυτοκίνητο, οικοδομική τεχνολογία κ.ά.).
4. Η διαχείριση της υπεραξίας της πολεοδόμησης οφείλει να επαναφέρει μέρος της αξίας στην κοινότητα, ανακατανέμοντάς την είτε με τη μορφή άμεσων παροχών (π.χ. κοινωνική κατοικία), είτε μέσω των συλλογικών εξυπηρετήσεων.
5. Αναγκαία για την επιτυχία των προηγούμενων είναι η στήριξη σε ισχυρούς μηχανισμούς εξουσίας που παρέχουν τα μέσα, το κύρος και τους θεσμούς ώστε η εφαρμογή των ιδεών να είναι δυνατόν να επιτευχθεί.

Η πολιτική Παπαναστασίου

Είναι σίγουρο ότι ο Αλέξ. Παπαναστασίου γνωρίζει την ανάπτυξη αυτής της προβληματικής, που είναι και ιδιαίτερα συγγενής στις αντιλήψεις του.⁵ Προτού ωστόσο οργανώσει ένα πρόγραμμα γενικευμένων επεμβάσεων και μακροπρόθεσμων στρατηγικών για την αναδιοργάνωση των αστικών χώρων, ένα συγκεκριμένο γεγονός θα τον εξαναγκάσει να μορφοποιήσει και να διατυπώσει ταχύτατα τις ιδέες του σε πολλά συγχρόνως επίπεδα. Στις αρχές του Αυγούστου 1917, δύο μόνο μήνες αφού ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνίας, καταστρέφεται από πυρκαγιά το ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης. Η έκταση και η πολυπλοκότητα του ανασχεδιαστικού εγχειρήματος, οι ιδιοτυπίες της συγκεκριμένης πόλης (κυρίως η μακραίωνη ιστορική της παρουσία ως μεγάλο αστικό κέντρο και η ιδιαίτερη πληθυσμιακή της σύνθεση με την αντίστοιχη ισχυρότατη αποτύπωσή της στο χώρο) αλλά και η ιδιοτυπία της ιστορικής συγκυρίας, προσδίδουν στην επέμβαση του Αλέξ. Παπαναστασίου ένα έντονο ενδιαφέρον. Αν στη διαμόρφωση της νεοελληνικής Θεσσαλονίκης η παρέμβασή του αποτελεί ένα ιστορικό ορόσημο, για τον ίδιο επίσης πρέπει να ήταν μία σημαντική πρόκληση. Μέσα από τις προτάσεις του οφείλουν να αντιμετωπισθούν συγχρόνως:

- Ζητήματα τεχνολογικού εκσυγχρο-

σμού και κοινωνικής μεταρρυθμιστικής πολιτικής·

- κρατικός παρεμβατισμός, συνεταιριστική οργάνωση και ιδιωτική πρωτοβουλία·

- εθνική πολιτική προς το εξωτερικό και πολιτική προς τις εθνικές-θρησκευτικές ομάδες στο εσωτερικό.

Οι γενικοί πολιτικοί στόχοι για τον ανασχεδιασμό της πόλης, όπως διατυπώνονται αμέσως από την κυβέρνηση Βενιζέλου, είναι οι ακόλουθοι:

- Δημιουργία ενός δυναμικού ελληνικού κέντρου, πόλου έλξης για μία ευρύτερη βαλκανική ενδοχώρα.
- Εκσυγχρονισμός και αναδιάταξη της κοινωνικής και οικονομικής διάρθρωσης της πόλης και του καθεστώτος χρήσης και ιδιοκτησίας του κέντρου της.
- Προσπάθεια προσεταιρισμού στο εγχείρημα όλων των κοινωνικών ομάδων της Θεσσαλονίκης.
- Προσέλκυση διεθνούς ενδιαφέροντος για την πόλη λόγω της πολεοδομικής της αναδιοργάνωσης, με σκοπό την ευρύτερη προβολή της ελληνικής παρουσίας.

Θα πρέπει να προστεθούν εδώ δύο ακόμη στόχοι, με ιδιαίτερη σημασία για την ιστορική συγκυρία, που ωστόσο δεν διατυπώθηκαν ποτέ ρητά: Πρόκειται για την ομογενοποίηση μιας πολυεθνικής και πολυθρησκευτικής κοινωνίας⁶ με ποικίλες πολιτισμικές καταβολές, οργανωτικές δομές και ευρύτερες διασυνδέσεις. Και ακόμη για την με κάθε τρόπο πληθυσμιακή και οικονομική ενίσχυση της ελληνικής παρουσίας στην πόλη.

Στην εισηγητική προς τη Βουλή παρουσίαση του νόμου για την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης (Ν. 1394 «περί εφαρμογής του νέου σχεδίου της πόλεως Θεσσαλονίκης, 3.4.1918), ο Παπαναστασίου υποστηρίζει την αδυναμία της υπαρχουσας από το 1835 νομοθεσίας να επιτρέψει την υλοποίηση του επανασχεδιασμού της πόλης. Αφού αναλύσει τα σημεία στα οποία αυτή υπολείπεται των νέων επιστημονικών κατακτήσεων (τα οποία στοιχειοθετούν τις νέες τεχνικές και οικονομικές προδιαγραφές), προβάλλει στη συνέχεια το βασικότερο εγχείρημα που κάνει αναγκαία τη νέα νομοθεσία. Πρόκειται για την «...δικαίαν κατανομή των εκ της εφαρμογής του νέου σχεδίου μελλουσών να προκύψουν οικονομικών μεταβολών, ενεργητικών ή παθητικών...», και εδώ εντοπίζεται η ιδιαίτερη συνεισφορά του στην ελληνική πολεοδομική σκέψη. Ο Παπαναστασίου υποστηρίζει ότι οι νέες αξίες που θα προκύψουν από τον ανασχεδιασμό, αποτελούν ωφέλεια η οποία δημιουργείται «...άνευ ουδεμιάς προσπαθείας, αλλά δια της παρεμβάσεως του Κράτους, και δια της πα-

ραγωγικής εργασίας όλης της κοινωνίας, και πρωτίστως της αποτελούσης την σχετική πόλιν. Δια τούτο... η εκ της εφαρμογής ενός σχεδίου πόλεως επερχομένη αύξησης της αξίας ανήκει εις την σχετικήν κοινότητα και δέον να χρησιμοποιείται δια τας ανάγκας αυτής...». Αντίθετα, με την ισχύουσα νομοθεσία η ωφέλεια αιτιολογεί απλώς την καταβολή αποζημιώσεων, στοιχείο που εμπεριέχει αδικία, διότι «...ούτε μόνον οι παρόδιοι ωφελούνται εκ μιας νέας ρυμοτομίας, ούτε η ωφέλεια αυτών ανταποκρίνεται εις την αποζημίωσιν δια την καταλαμβανομένην έκτασιν. Δύνатаι να είναι πολύ υπερτέρα ταύτης αλλά ενίοτε κατατέρα».

Η προσωπική αντίληψη του Παπαναστασίου σχετικά με τη θέσπιση περιορισμών στην ιδιωτική οικειοποίηση της υπεραξίας της αστικής ανάπτυξης είναι πιο προωθημένη και υπερβαίνει την πρόταση όπως περιέχεται στον Νόμο 1394. Με άλλες ευκαιρίες θα αναπτύξει αναλυτικότερα τις ιδέες του, σύμφωνα με τις οποίες η ατομική ιδιοκτησία στην πόλη πρέπει να υφίσταται περιορισμένη και να χάνει το δικαίωμα της απόλυτης κυριότητας που διαθέτει ο θεσμός της ιδιοκτησίας.⁷ Κύριος λόγος είναι η συνάφεια και η επίδραση που έχει στο σύνολο της πόλης κάθε μία ξεχωριστή οικοδομή, το γεγονός ότι η οποιαδήποτε χρήση ενός οικοπέδου επηρεάζει ολόκληρη την πόλη και την ανάπτυξή της. Ο Παπαναστασίου πιστεύει ότι δεν είναι μόνο η χρήση της γης που πρέπει να υφίσταται περιορισμούς χάριν του γενικού συμφέροντος αλλά και η ίδια η ιδιοκτησία της· ότι η έννοια της δημοσίας ωφελείας πρέπει να είναι διευρυμένη στις πόλεις, όπου μάλιστα λόγω της συνεχούς επέκτασης των αστικών κέντρων, επέχεται αύξηση στις αξίες των οικοπέδων, αύξηση που είναι «...εκ των μάλλον αδικαιολογήτων, διότι ουδέν ομολογουμένως συνεισφέρει ο κάτοχος του αστικού οικοπέδου του οποίου η αξία διηνεκώς αυξάνει...». Και υπενθυμίζοντας ότι η πρότασή του για τη Θεσσαλονίκη διαφοροποιείται από τις απόψεις αυτές, δεν παραλείπει να επαναλάβει: «Τα Κράτη σήμερα τείνουν εις το να αναλαμβάνουν ή ολόκληρον ή μέρος της αξίας αυτής υπέρ του γενικού συμφέροντος...».

Η εκσυγχρονιστική και μεταρρυθμιστική προβληματική, εντελώς απύουσα από τη μέχρι τότε ισχύουσα πολεοδομική νομοθεσία του 19ου αιώνα, αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της νέας νομοθεσίας για την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης. Πιο συγκεκριμένα, η νομοθεσία αυτή:

- Αντιμετωπίζει την πόλη ως οργανική ενότητα και όχι ως άθροισμα ιδιοκτησιών και άρα κατευθύνει την κρατική παρέμβαση προς τη συνολική ανα-

διάθρωση του αστικού χώρου (με κύριο στόχο την ορθολογικότερη απόδοσή του) και όχι την περιστασιακή ή σημειακή του διόρθωση.

- Χρησιμοποιεί τον πολεοδομικό σχεδιασμό για να υποκινήσει την αύξηση των αξιών της γης και συγχρόνως για να ανακατανείμει την ιδιοποίησή της.
- Αντισταθμίζεται τα κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα και τις συγκρούσεις που αναφύονται σε έναν αστικό χώρο παραδοσιακής μορφής κατά τον εκσυγχρονισμό του και τη μετάβαση σε νέο επίπεδο ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, και επιχειρεί να τα χειρισθεί επεκτείνοντας τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους. Και ταυτόχρονα δηλώνει την εμπιστοσύνη των εισηγητών του στη δυνατότητα αρμονικής συνύπαρξης ιδιωτικού και κοινού συμφέροντος μέσα σ' ένα πλαίσιο εύστοχων ρυθμίσεων.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη των κειμένων της νομοθεσίας, άξονες των προτάσεων Παπαναστασίου είναι:

- Η ανακατανομή της υπεραξίας που θα προέβη από την πολεοδόμηση υπέρ των λιγότερο ευνοημένων και υπέρ του Δήμου.
- Η προώθηση των συμφερόντων των κατοίκων μέσω της συνεταιριστικής οργάνωσης.
- Ο κεντρικός καθοδηγητικός ρόλος του κράτους (καθώς η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ακόμη οργανωμένη, ενώ η τοπική αυτοδιοίκηση δεν έχει δια-

μορφωθεί ως δυναμικός σύγχρονος θεσμός).

Πρόκειται ουσιαστικά για μία προσπάθεια να επιταχυνθεί η μετατροπή μιας παραδοσιακής, προ-βιομηχανικής ανατολικής πόλης, σε μία δυναμική ανοικτή πόλη· η γρήγορη προσαρμογή της στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα της καπιταλιστικής οικονομίας και σε μία νέα κοινωνική πραγματικότητα που αποστρέφει το πρόσωπό της από την καθυστέρηση του ανατολικού παρελθόντος και ταυτίζει την πρόοδο και την ευημερία της με την δυτικοευρωπαϊκή ανάπτυξη. Η προσπάθεια αυτή αποτελεί την πιο στέρεα βάση για να αιτιολογηθεί ο αυταρχισμός που χαρακτηρίζει την επιχείρηση ανασχεδιασμού. Αυταρχισμός που στηρίζεται ωστόσο στις επιταγές του εκσυγχρονισμού και του ορθολογισμού: επιστημονικός χαρακτήρας της νέας ειδικότητας, τεχνικοδιοικητικές αναγκαιότητες, αμείλικτη λειτουργία της οικοδομικής απόδοσης κ.λπ. Ταυτόχρονα ο Παπαναστασίου δεν αγνοεί το πρόβλημα που θέτει η χρησιμοποίηση μιας παρεμβατικής πρακτικής που προϋποθέτει (όπως είχε διαμορφωθεί στην Ευρώπη) μια ευρεία κοινωνική αποδοχή - η οποία στη Θεσσαλονίκη δεν υπάρχει. Πολλές φορές θα απευθύνει τις εκκλήσεις του στους «Φίλοπόλιδες» - όπως γράφει - να οργανωθούν και να διατυπώσουν αιτήματα και ανάγκες, γιατί, υποστηρίζει, δεν είναι σωστό να περιμένουν τα πάντα από το Κράτος ή τον Δήμο.⁸

Αν η Θεσσαλονίκη συνιστά το ολοκληρωμένο παράδειγμα, την έκφραση της συνολικής αντίληψης για τον τρόπο με τον οποίο οφείλουν να διαρθρώνονται και να αναπτύσσονται οι αστικοί χώροι, ο Παπαθανασίου δεν περιορίστηκε σ' αυτό. Μέχρι το τέλος του 1920, επιχείρησε να εφαρμόσει και να επεκτείνει τις ιδέες του, με πολλές και διαφορετικές ευκαιρίες, τείνοντας προς τη συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου πλαισίου παρέμβασης.

Στα 1918, προωθώντας το θέμα του σχεδιασμού της πόλης των Αθηνών:

- Επιχειρεί να επεκτείνει στην Αθήνα καὶ σε ολόκληρη τη χώρα τη νομοθεσία της Θεσσαλονίκης για το κτηματολόγιο και την καταγραφή της εθνικής κτηματικής περιουσίας.
- Εισάγει θεσμούς και συστήνει διεπιστημονικές επιτροπές που θα παρακολουθούν τη συνεχή διαδικασία του σχεδιασμού (του οποίου τονίζει την κοινωνική και δυναμική διάσταση, απέναντι στις κυρίαρχες ως τότε απόψεις που τον έβλεπαν ως μια στατική απεικόνιση με κυρίως καλλιτεχνικό χαρακτήρα).
- Επιμένει στην ανάγκη να συμπληρώνεται η ειδικευμένη τεχνογνωσία με τον κοινωνικό έλεγχο, που θα ασκείται από φορείς και οργανώσεις της κοινής γνώμης.⁹

Την ίδια εποχή, ενεργοποιεί ξανά την Επιτροπεία του 1914, με σκοπό τη σύνταξη του θεσμικού πλαισίου για την πολεοδομία και τις απαλλοτριώσεις. Είναι γνωστό ότι η προσπάθεια αυτή καρποφόρησε το 1923, με τη διατύπωση του Ν.Δ. «περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών» (17.7/16.8.1923), το οποίο ενσωμάτωσε πολλά σημεία από τις επιμέρους πρακτικές που είχαν παραδειγματικά ή περιπτωσιακά τεθεί σε εφαρμογή. Σε αρκετά μεταγενέστερες εκδόσεις του Υπουργείου Συγκοινωνίας (1930), αποδίδεται κατ' ευθείαν στην υπουργία του Παπαναστασίου η κατεύθυνση που ακολούθησαν οι υπηρεσίες και τα επόμενα χρόνια.

Στα 1919 και 1920, με την ευκαιρία της ανοικοδόμησης των Σερρών και των πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας, ο Παπαναστασίου επισημαίνει ιδιαίτερα την ανάγκη της συνεταιριστικής οργάνωσης των κατοίκων¹⁰ και επεξεργάζεται διαφορετικούς κατά περίπτωση τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να υλοποιηθεί.

Παράλληλη και αδιάκοπη είναι η παρέμβασή του για την αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό του ανώτατου ιδρύματος για την εκπαίδευση των τεχνικών: Το Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο αποκτά, το 1917, τη φυσιογνωμία που έχει σήμερα και η πολεοδομία εισάγεται για

πρώτη φορά ως επιστημονικό γνωστικό αντικείμενο στην νεοδημοιουργημένη Σχολή των Αρχιτεκτόνων, με το όνομα «Αρχιτεκτονική της Πόλης». Συγχρόνως ο Παπαναστασίου ενισχύει και προωθεί τις κινήσεις για την επαγγελματική οργάνωση των τεχνικών.¹¹

Είναι χαρακτηριστικό ότι από το «οικοδόμημα» του Αλ. Παπαναστασίου επιβίωσαν και υλοποιήθηκαν επιλεκτικά μόνον οι ρυθμίσεις που υπηρετούν απ' ευθείας τις άμεσες και βραχυπρόθεσμες ανάγκες, όπως υποστηρίζονται από τις υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές. Ουδέποτε, για παράδειγμα, και παρά την κατηγορηματική επιταγή της νομοθεσίας του 1923, προγραμματίστηκε εκ των προτέρων η επέκταση των πόλεων με την ένταξη αγροτικών περιοχών στον αστικό χώρο. Αντίθετα, τα πολεοδομικά σχέδια περιορίζονται να «νομιμοποιούν» οικοδομημένες και διαμορφωμένες αυθαίρετα περιοχές, σφραγίζοντας τες με την προίκα όχι απλά της νομιμότητας αλλά των αυξημένων όρων δομήσεως. Οι επεκτάσεις των σχεδίων δεν συνεπάγονται βάρη για τα ακίνητα που περιέχονται σ' αυτές, πλην των ανίσων «ρυμοτομήσεων» ή «τακτοποιήσεων», για όσα τυχόν βρίσκονται επί διανοιγομένων δρόμων ή εμφανίζουν ιδιαίτερα ακανόνιστα σχήματα. Αντίθετα, προσφέρουν σημαντικά οφέλη ως επένδυση γης και έναντι της αναμενόμενης οικοδομικής εκμετάλλευσής. Συγχρόνως, ακόμη και σήμερα και παρά τις πρόσφατες ρυθμίσεις, εξακολουθεί να μην ελέγχεται η εγκατάσταση των λειτουργιών στην πόλη και να μην παρέχεται κοινωνική και τεχνική υποδομή, παρά ελλιπώς και εκ των υστέρων. Η πόλη ως χώρος ζωής δεν έχει ακόμη αποτελέσει συνειδητά πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων ή αντικείμενο κοινωνικών αιτημάτων, στο βαθμό που μπορεί να καλύπτει το πρώτιστο αίτημα των νέων κατοίκων της – την εξασφάλιση υπό οποιεσδήποτε συνθήκες της στέγης – και των λίγο παλιότερων – την παροχή αυξημένης οικοδομικής εκμετάλλευσής.

Η πολεοδομική πράξη δεν καθόρισε λοιπόν την οργάνωση και την εξέλιξη της πόλης, αλλά περιορίστηκε στην ανανέωση των υπαρχόντων οικισμών μόνον ως προς την αντικατάσταση του κτιριακού αποθέματος, την εξυπηρέτηση των αυξημένων αναγκών της κυκλοφορίας και τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των υποδομών. Με την αύξηση της οικοδομικής εκμετάλλευσής των οικοπέδων και την εναπόθεση της παραγωγής του χώρου στην ιδιωτική οικονομία, ο «εκσυγχρονισμός» της νεοελληνικής πόλης έγινε με βραχυπρόθεσμα «ανέξοδο» τρόπο για την πολιτεία, με την αποδοχή των Νεοελλήνων, και με τα γνωστά αποτελέσματα για το κοινωνικό σύνολο. Όσο για τις υπόλοι-

πες –προγραμματικές της ανάπτυξης και διαχειριστικές της υπεραξίας– πλευρές της σκέψης του Παπαναστασίου, τις κυρίως μεταρρυθμιστικές, θα συμπεριλαμβάνονται ολόενα και πιο συρρικνωμένες στα επόμενα νομοθετήματα, ενώ στην πράξη δεν θα χρησιμοποιηθούν μέχρι σήμερα.

Αξίζει τον κόπο να επιστημανθεί εδώ ότι ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ουδέποτε σχολίασε τις τροποποιήσεις που επήλθαν στις παρεμβάσεις του. Η μεταγενέστερη κριτική του στην ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης επικεντρώνεται στην νεωτερική εικόνα της πόλης, όπως και σε θέματα αισθητικής, και καθόλου δεν παίρνει υπ' όψη της τις θεμελιώδεις παραβιάσεις της αρχικής του αντίληψης.¹² Ίσως είχε κρίνει άκαιρη ή αναποτελεσματική την άνωθεν παρέμβαση στη διαμόρφωση κοινωνικών δομών ή σε θέματα κοινωνικής ζωής και συμπεριφοράς. Ίσως είχε απορροφηθεί από τα συνεχή και πιεστικά πολιτικά και οικονομικά προβλήματα του νεοελληνικού κράτους στο μεσοπόλεμο. Ίσως είχε αντιληφθεί το εύθραυστο της μεταρρυθμιστικής λογικής του, η οποία, σε συνθήκες απουσίας πολιτικού και οικονομικού ορθολογισμού, και παρά την εισαγωγή και διαμόρφωση προωθημένων θεσμών, στάθηκε αδύνατο να λειτουργήσει ως αποτελεσματικός μοχλός κοινωνικής προόδου.¹³ ■

1. Ν. 541 της 15.12.1914 «περί συστάσεως νομοπαρασκευαστικής επιτροπείας δια την αναθεώρησιν της ισχυούσης νομοθεσίας Σχεδίων πόλεων και απαλλοτριώσεων». Βλ. επίσης Εισηγητική Έκθεση του Νομοσχεδίου «περί συστάσεως...» (Αρχείο Βουλής, χωρίς αριθμηση) και Β.Δ. «περί συστάσεως της Επιτροπείας του Ν. 541/1914» ΦΕΚ 25(Α)/1915, όπου αναφέρονται και τα μέλη της.
2. Εκτός από την υποθήκη αυτή για το μέλλον, ο Διαμαντίδης ασχολείται παράλληλα με δύο άλλα επείγοντα προβλήματα:
 - Την αναδιοργάνωση του Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου (με στόχο τον εκσυγχρονισμό των σπουδών και την παραγωγή νέων επιστημονικών ειδικοτήτων).
 - Την ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης πόλης των Σερρών, πάνω σε καινούργιες βάσεις, με την παραδειγματική χρήση νέων εντελώς μεθόδων.
 Πρόκειται για τον Ν. 388 της 20.11.1914 για την αναδιοργάνωση του εν Αθήναις Πολυτεχνείου και τον Ν. 455 της 7.12.1914 «περί ανοικοδομήσεως του εμπρησθέντος τμήματος της πόλεως Σερρών». Παρά τη σημαντική εργασία για την εφαρμογή τους, οι δύο νόμοι θα παραμείνουν ανεπαισθητοί μέχρι την ανάληψη του υπουργείου από τον Παπαναστασίου, ο οποίος θα τους τροποποιήσει και θα προχωρήσει στην εφαρμογή τους.
3. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ερμηνείες των διεργασιών που παρατηρούνται και των επιπτώσεων που έχουν (στη διαμόρφωση στρατηγικών παρέμβασής όπως και στη συγκρότηση μηχανισμών ελέγχου και διαχείρισης) περιέχουν: ο Sica P. (1980) *Storia dell' urbanistica, il novecento*, Ed. Laterza, οι Tafuri M.-Dalco F. (1979) *Modern Architecture*, H. Abrams Inc., New York, και ο Cottareau A. (1970) «Les débuts de la planification urbaine à Paris», *Sociologie du Travail*, n° 4.
 Ειδικά για τις μεταφορές, πρέπει να αναφέρουμε τις κινήσεις για την ανάληψή τους από κρατικούς ή δημοτικούς φορείς ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως και την πολύ σχετική αντιμετώπιση του Παπαναστασίου: «...Επιβάλλεται όπως μέσα μεταφορές, έχοντα μονοπωλιακόν χαρακτήρα, ευρίσκονται εις την διαχείρισιν του Κράτους και εργάζονται προς εξυπηρέτησιν των μεγάλων κοινωνικών συμφερόντων, ανεξαρτήτως του αμέσου κέρδους εξ αυτών...» 17.12.1917. Βλ. Παπαναστασίου Αλ. (1957), *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, Αθήναι, σ. 265.
4. Πρόκειται για τον επονομαζόμενο «δημοτικό σοσιαλισμό» (*socialisme municipal*) που αναδύεται σαν κυρίαρχη τάση στην τοπική διακυβέρνηση στα τέλη του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο της ενίσχυσης του ρόλου και των αρμοδιοτήτων της τοπικής αυτοδιοίκησης.
5. Αξίζει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στα βιβλία του Παπαναστασίου (Βιβλιοθήκη Παπαναστασίου, Σπουδαστήριο Δημοσίου Δικαίου Νομικού Τμήματος Α.Π.Θ.) υπάρχει το έργο του πιο οξυδερκούς ίσως μελετητή της αστικής εξέλιξης (που περιέχει επίσης προτάσεις παρέμβασής), Σκώτου βιολόγου και κοινωνικού επιστήμονα Sir Patrick Geddes: *Cities in Evolution*, έκδοση 1915. Υπάρχει ακόμη το κλασικό έργο του Camillo Sitte για την πολεοδομία ως τέχνη, «σε γαλλική μετάφραση του 1902 (*L'art de bâtir les villes*), όπως και πολλές δημοσιεύσεις Ελλήνων τεχνικών και νομικών για την εργατική κατοικία. Αλλά και καθαρώς τεχνικά έργα και εγχειρίδια περιλαμβάνει η βιβλιοθήκη του, όπως των Bentley and Taylor (1911), *A Practical Guide in the Preparation of Town Planning Schemes*, George Philip and Son, London.
 Η χαρακτηριστικότερη ωστόσο ταύτιση στην πράξη με τις απόψεις των πολεοδόμων φαίνεται στην ιδιαίτερα αρμονική συνεργασία που είχε ο Παπαναστασίου με τον Γάλλο πολεοδόμο της Θεσσαλονίκης Ernest Hébrard. Η αμοιβαία εκτίμηση και η φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ τους φαίνεται όχι μόνο στις συνεχείς συνεργασίες τους και για άλλα θέματα (οργάνωση Τμήματος Αρχιτεκτόνων στο Μετσόβειο, Σχέδιο Αθηνών, Ανώτατο Τεχνικό Συμβούλιο, Σχέδιο Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αναφέρονται ο ένας στον άλλο.
6. Θα πρέπει να τονισθεί εδώ ότι ο Παπαναστασίου αντιλαμβάνεται την ομογενοποίηση ως μέρος της διαδικασίας εκσυγχρονισμού της παραδοσιακής κοινότητας, και όχι ως σειρά διοικητικών ρυθμίσεων με στόχο την εξάλειψη ιδιαιτεροτήτων. Η θέση αυτή υποστηρίζεται από τον Nehama J. (1978) *Histoire des Israélites de Salonique* (t. VI, VII), Communauté Israélite de Thessalonique, ο οποίος την τεκμηριώνει προσεκτικά, όσο και από τον όλο χαρακτήρα της «κοινωνικής μηχανικής» από τον οποίο φαίνεται να διαπνέονται το έργο και οι ιδέες του Παπαναστασίου.
7. Πρόκειται για ιδέες που έχει ήδη επεξεργασθεί νωρίτερα με άλλες ευκαιρίες, π.χ. στην αγόρευση στη Βουλή της 19.3.1911 για την αναγκαστική απαλλοτρίωση των Θεσσαλικών τσιφλικιών, και στις οποίες θα επανέλθει αργότερα: Βλ. αγόρευση στη Βουλή στην 13η συνεδρίαση της 6.12.1919 για την πορεία της ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης (Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής 1919, σελ. 148-164), στη συνεδρίαση της 23.3.1927 για την ιδιοκτησία, κ.λπ. Ειδικά για τον επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης, βλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1986) *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Έκδοση Δήμου Θεσσαλονίκης, και (1987) «Κτηματική Ομάδα: Οράματα και αντιφάσεις μιας πολεοδομικής επιχείρησης», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 21.
8. Η «σύγχρονη» πολεοδομία αναπτύχθηκε στην Ευρώπη στηριγμένη στην ύπαρξη αποκεντρωμένης εξουσίας, την οποία εξασφάλισε η ενισχυμένη τοπική αυτοδιοίκηση (βλ. σημ. 7). Στην Ελλάδα αντίθετα, με την ίδρυση του Υπουργείου Συγκοινωνίας και την μεταφορά σ' αυτό αρμοδιοτήτων που άλλοτε ανήκαν στο Υπουργείο Εσωτερικών, αποχωρίζονται πλήρως οι Δήμοι από την άσκηση της πολεοδομίας στην πόλη τους. Η ρύθμιση αυτή, που κριτικά κρίθηκε έντονα από μελετητές όπως ο Μπίσης (1966), δεν ήταν ασυμβίβαστη ωστόσο με τη νοοτροπία της εποχής που ξεκινούσε τον εκσυγχρονισμό από τους κεντρικούς φορείς και υπηρεσίες, σκοπεύοντας να τον μεταφέρει βαθμιαία προς τα κάτω. Τα δημοτικά συμβούλια θεωρήθηκαν εντελώς ανίκανα να αντιμετωπίσουν τις νέες τεχνικές απαιτήσεις και συγχρόνως να μπορούν να απηφίσουν τις πιέσεις των τοπικών παραγόντων. Ωστόσο και παρά τη θεμιτάτη κριτική που τους απευθύνεται την εποχή αυτή (βλ. εγκύκλιο 79460 Υπουργείου Συγκοινωνίας, «περί της ανάγκης και σπουδαιότητας του νεαρού Νομοθ. Διατάγματος περί σχεδίων Πόλεων» Αθήνα 31.8.1923), με το Ν.Δ. του 1923 τους δίνονται και πάλι σημαντικές αρμοδιότητες.
9. Βλ. την καταγραφή των συζητήσεων στη Βουλή (Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής 1918, συνεδρίαση 50ή της 12.12.1918, σελ. 758-764), τις αγορεύσεις του κατά την εισήγηση των σχετικών νόμων, και άλλα κείμενα που περιέχονται στον τόμο, *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, Αθήνα 1957, στις σελ. 278-281. Επίσης βλ. το νομοθετικό έργο στο οποίο κατέληξε η όλη δραστηριότητα: Ν. 1709/1918 «περί συστάσεως Επιτροπής προς εκπόνησιν νέου σχεδίου πόλεως Αθηνών», Ν. 2085/1920 «περί επεκτάσεως της ισχύος του Ν. 1122 (κτηματογράφηση) εις την πόλιν των Αθηνών» κ.ά.
10. Βλ. τα σχετικά άρθρα των Ν. 1728/1919 «περί ανεγέρσεως οικοδομών εις τας πόλεις, κώμας, και συνοικισμούς της Μακεδονίας» και Ν. 2517/1920 «περί ανοικοδόμησεως της πόλεως των Σερρών επί νέου σχεδίου». Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση, βλ. την ανακοίνωση της Κ. Καυκούλα, «Ο Αλέξ. Παπαναστασίου και η ανοικοδόμηση της Ανατολ. Μακεδονίας», στο συνέδριο της Παντείου 1986.
11. Βλ. τον Ν. 980/1917 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 388 της 17.11.1914 περί οργανισμού του εν Αθήναις Πολυτεχνείου». Βλ. επίσης την αγόρευση του Παπαναστασίου στην 50ή συνεδρίαση (Ε.Σ.Β. 1918:761, ο.π.) καθώς και την αναλυτική καταγραφή των δραστηριοτήτων του στο υπουργείο: Τούλα Αποστολοπούλου Γεωργιάδου (1987), *Ανακοίνωση στο Συνέδριο για τον Αλέξ. Παπαναστασίου*, Νομικό Τμήμα Α.Π.Θ. Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα.
12. Βλ. συνεντεύξεις στην Εφημερίδα των Βαλκανίων στις 11.5.1924 και 8.11.1925. Όμοια επίσης είναι και η αντιμετώπιση του όταν γράφει τη νεκρολογία του Ernest Hébrard: «Τι οφείλομεν εις τον Ernest Hébrard», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιουνίου 1935.
13. Βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Γ. Σιώμη (1985) «Ιστορία, κοινωνικό πρόγραμμα, μοντερνισμός στην πολεοδομική σκέψη του 1930», *Ιστορικά*, τόμος 2, τεύχος 3.

Τα δίκτυα: Ορισμένες επιπτώσεις επί των αισθήσεων και κάποιες πολιτισμικές και κοινωνικές συνέπειες¹

I. Εισαγωγή: Τα τηλεφορικά δίκτυα

MARI-ΚΛΩΝΤ ΒΕΤΡΕΝΟ-ΣΟΥΛΑΡ

Η ΑΦΙΞΗ κάθε μέσου επικοινωνίας θεωρείται σχεδόν πάντα αποτέλεσμα μιας τεχνικής εξέλιξης και ταυτόχρονα σύνθημα για μια κοινωνική επανάσταση. Πράγματι, ένα νέο μέσο επικοινωνίας συνιστά τον καρπό μιας εφεύρεσης και σημαδεύει την έναρξη μιας νέας εποχής, επειδή μεταμορφώνει τη ζωή μας, τροποποιεί τις συνήθειές μας και μεταβάλλει τις σχέσεις μας με τους άλλους και με τον κόσμο.

Με την ευρεία εξάπλωση, η χρήση κάθε μέσου επικοινωνίας επιτρέπει να επαληθεύσουμε την εγκυρότητα των ενθουσιασμών και των φόβων που γεννήθηκαν τη στιγμή της εμφάνισής του σε μια δεδομένη κοινωνία. Για το λόγο αυτό, τα γραπτά που συνόδευαν την εμφάνιση, για παράδειγμα, του τηλεφώνου, προκαλούν ακόμη σήμερα μεγάλο ενδιαφέρον και αξίζει να τα ξαναδιαβάσουμε με προσοχή. Πιο κοντά σ' εμάς, πολύ μελάνι χύθηκε με την εμφάνιση του ραδιοφώνου και έπειτα της τηλεόρασης, επειδή τα δυο αυτά μέσα σηματοδοτούσαν την απαρχή αυτής της κοινωνίας της πληροφορίας, που τόσο την περίμεναν οι μεν και τόσο την καταδικάζαν οι δε.

Χωρίς να έχει κλείσει ακόμη αυτή η συζήτηση, διαφαίνεται ήδη μια τρίτη επανάσταση: η επανάσταση της «πληροφορικοποίησης της κοινωνίας»² και των εφαρμογών αυτής της πληροφορικοποίησης, η οποία μας εισάγει κατευθείαν στην «τεχτρονική εποχή» που περιέγραψε ο Alvin Toffler σε ένα πρόσφατο έργο του.³

Ας ελπίσουμε ότι αυτή η νέα εποχή θα επιτρέψει να πραγματοποιηθεί η ευχή που εξέφρασε πριν από είκοσι περίπου χρόνια ο Jean d' Arcy: το δικαίωμα του ανθρώπου στην επικοινωνία... Τα δίκτυα θα μπορούσαν να συμβάλουν προς αυτή την κατεύθυνση.

Πολλοί τύποι δικτύων που λειτουργούν σήμερα εγκαταστάθηκαν στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας. Γεννήθηκαν από το πάντρεμα των τηλεπικοινωνιών και του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Όμως, ανάλογα με το τεχνικό μέσο χρησιμοποιούν, εκπληρώνουν διαφορετικές λειτουργίες και ανταποκρίνονται σε διαφορετικές ανάγκες. Εδώ θα ασχοληθούμε με τα δίκτυα τηλεπληροφορικής

«Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου η οποία πριν είκοσιένα χρόνια κατοχύρωνε, για πρώτη φορά, στο άρθρο 19 το δικαίωμα στην πληροφόρηση, μια μέρα θα χρειασθεί να αναγνωρίσει ένα ευρύτερο δικαίωμα: το δικαίωμα του ανθρώπου στην επικοινωνία»

Κείμενο που έγραψε το 1969 ο Jean d' Arcy, ιδρυτής της Eurovision το 1954.

που ονομάστηκαν στη Γαλλία «τηλεφορική»⁴ από τους Nora και Minc.

Δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά μας οδηγούν στην επιλογή αυτή: η πολυκατευθυντική φύση τους και η διαδραστική ικανότητά τους. Οι ιδιότητες αυτές δεν αποτελούν μόνο μια τεχνική καινοτομία αλλά επίσης επιτρέπουν στα δίκτυα αυτά να διαδραματίσουν έναν αληθινά καινούργιο ρόλο. Γι' αυτό το λόγο άλλοι τύποι δικτύων⁵ δεν μπορούν να διεκδικήσουν τα ίδια πλεονεκτήματα:

– Η *τηλεδιανομή*, για παράδειγμα, που είναι μια καλωδιακή μορφή η οποία αντικαθιστά ή συμπληρώνει το ερτζιανό σύστημα τηλεμετάδοσης. Αυτό το σύστημα καλωδιακής τηλεόρασης επιτρέπει κάποια διαδραστική λειτουργία αλλά δεν προσφέρει πρόσβαση στα άλλα δίκτυα πληροφορίας και τεκμηρίωσης.

– Ούτε το ένα από τα δύο γαλλικά συστήματα *βιντεογραφίας* ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά που αναφέραμε. Πρόκειται για το *τηλεκείμενο* (Teletexte) που χρησιμοποιεί το πρότυπο Antiope.⁶ Μεταδίδεται με ένα ερτζιανό δίκτυο ραδιοτηλεόρασης και επιτρέπει, με μια συ-

σκευή ατομικής πρόσβασης, να λάβουμε κωδικοποιημένα προγράμματα.

Αντίθετα, το άλλο σύστημα της γαλλικής βιντεογραφίας, το οποίο βαφτίστηκε *βιντεοκείμενο* (Videotex), δανείζεται το *μεταλλαγμένο* (commute) δίκτυο του τηλεφώνου. Από τους πρώτους πειραματισμούς του 1977 μέχρι σήμερα, το Τηλετήλ (Teletel – ΤΗΛΕπικοινωνίες από το ΤΗ-Λέφωνο) έχει γίνει:

– μέσο πληροφόρησης που προσφέρει μεγάλη ποικιλία υπηρεσιών·

– σύστημα επικοινωνίας μεταξύ ατόμων και κοινωνικών ομάδων·

– όργανο συναλλαγών με τις τράπεζες, τους φορείς παροχής υπηρεσιών, τις βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις κ.λπ.

– μέσο ψυχαγωγίας που προσφέρει όλο και πιο μεγάλη ποικιλία σε προγράμματα παιχνιδιών.

Με την έννοια αυτή, το Τηλετήλ αποτελεί ένα από τα πρωτότυπα των δικτύων τηλεφορικής, τα οποία γεννήθηκαν από το συνδυασμό των δυνατοτήτων του τηλεφώνου, του ηλεκτρονικού υπολογιστή, της τηλεόρασης ή ενός συμβατού τερματικού, και τα οποία μεταφέρουν συνήθως, σε πραγματικό χρόνο,⁷ κείμενο, εικόνες και ήχους ενώ περιμένουμε την τελειοποίηση της σύνθεσης του λόγου.

Η καινούργια πτυχή που μας ενδιαφέρει εδώ δεν είναι τα τεχνικά κατορθώματα που συνέβαλαν στη δημιουργία αυτών των δικτύων ή που διασφαλίζουν σήμερα τη λειτουργία τους. Στρέφουμε την προσοχή μας στην τηλεφορική επειδή αυτή επιτρέπει «την εγκαθίδρυση πρωτόγνωρων επικοινωνιών μεταξύ των ανθρώπων ή μεταξύ ανθρώπων και μηχανών, επικοινωνιών που διαφέρουν ριζικά από όσες γνωρίζαμε ή πάνω στις οποίες πειραματιζόμασταν μέχρι τώρα, (...) πρόκειται λοιπόν για μια αλλαγή ως προς τη φύση και όχι μόνο ως προς το βαθμό».⁸

Μπροστά σε τέτοιες ανακατατάξεις, θα έπρεπε να μελετήσουμε τις ψυχολογικές συνέπειες και τις κοινωνικές επιπτώσεις που έχει η γενικευμένη εγκατάσταση συστημάτων τηλεφορικής, αφού είναι αλήθεια ότι, όπως μας θυμίζει ο Ayer, «στην επικοινωνία, δεν μεταδίδουμε απλώς γεγονότα αλλά επίσης τη γνώση, το λάθος, τις απόψεις, τις ιδέες, τις εμπει-

ρίες, τις επιθυμίες, τις διαταγές, τις συγκινήσεις, τα συναισθήματα, τις διαθέσεις...».

II. Συνέπειες επί των αισθήσεων

Αρκετά γρήγορα το έντυπο αποτέλεσε αναμφισβήτητο το πρώτο μέσο μαζικής επικοινωνίας, παρά το γεγονός ότι, στην αρχή της ύπαρξής του, η διάδοσή του ήταν περιορισμένη εξαιτίας του αναλφάβητισμού που επικρατούσε ή λόγω έλλειψης παιδείας και μέσων. Είτε πρόκειται για το βιβλίο είτε για την εφημερίδα, η πρόσβαση στην πληροφόρηση γινόταν με την σχεδόν αποκλειστική διαμεσολάβηση της όρασης. Η ανάγνωση χρησιμοποιεί μια διαδικασία που αντιστοιχεί σε μια ειδική οργάνωση της σκέψης. Το μάτι σταματάει στην τυπωμένη σελίδα για όση ώρα θέλει, ανάλογα με τις ανάγκες ή τις επιθυμίες, και μπορεί να παρακολουθήσει όλους τους μαιάνδρους ακόμη και της πιο περίπλοκης ρητορικής.

Όταν, πριν από μισό περίπου αιώνα, ο Μαρκόνι –που πριν λίγο καιρό έλλειψαν πενήντα χρόνια από το θάνατό του– μας εισάγει στην αρχή της ηλεκτρονικής εποχής, επιφέρει επίσης μια επανάσταση όσον αφορά τη χρήση των αισθητηρίων μέσων πρόσβασης στην πληροφορία, στην επικοινωνία, στη γνώση. Πράγματι, το αυτί λειτουργεί διαφορετικά από το μάτι: πρέπει λοιπόν να προσαρμόσουμε τις αισθήσεις μας σ' αυτό τον καινούργιο διαμεσολαβητή. Η πληροφορία με τη ραδιοφωνική μετάδοση γίνεται εφήμερη, δεν έχει πια οπτικό υπόβαθρο και πρέπει να λάβει υπόψη, για παράδειγμα, τις σχετικά περιορισμένες δυνατότητες της μνήμης γενικά, και ειδικότερα της ακουστικής μνήμης.⁹

Η άφιξη της τηλεόρασης αναστατώνει και πάλι τις σχέσεις ανάμεσα στις αισθήσεις μας και τον εγκέφαλο ή μάλλον διαταράσσει την αντιληπτική δραστηριότητα στην οποία είχαμε συνηθίσει, αναγκάζοντας το φλοιό του εγκέφαλός μας να επεξεργάζεται μια ποσότητα αισθήσεων μεγαλύτερη και με διαφορετική διάταξη. Η ταυτόχρονη μετάδοση εικόνας (με ή χωρίς κείμενο) και ήχου οδηγεί τον τηλεθεατή να πραγματοποιήσει τη συναισθησία του ματιού και του αυτιού. Η εγκεφαλικά λειτουργία προσεγγίζει τότε περισσότερο τη λειτουργία που εφαρμόζει ο λόγος, παρότι ο δια των μέσων μονόλογος πραγματοποιείται, προφανώς, μονόδρομα. Η διαδοχή εικόνων ενισχύει το σημαντικό ρόλο της αμεσότητας της αντίληψης και του αυθόρμητου χαρακτήρα της αντίδρασης. Ακόμη και όταν η οθόνη παρουσιάζει ένα «γραπτό», το μάτι λειτουργεί σύμφωνα με τρόπους διαφο-

ρετικούς από εκείνους που εφαρμόζει όταν διαβάσει ένα τυπωμένο κείμενο. Η παρουσία κινούμενων εικόνων που είναι διαρθρωμένες σε σεκάδες απευθύνεται ίσως περισσότερο στο φαντασιακό και, λόγω αυτού, η οπτικοακουστική «ανάγνωση» της τηλεοπτικής οθόνης είναι, ό-

πως φαίνεται, λιγότερο δεσμευτική. Ο ήχος που μεταδίδεται ταυτόχρονα προσανατολίζει τον τηλεθεατή προς μια πιο μονοσήμαντη κατανόηση της εικόνας. Είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους θεωρούμε συχνά ότι η τηλεόραση είναι καθυστερημένο μέσο επικοινωνίας. Έτσι, παρότι ο τηλεθεατής είναι μόνος μπροστά στην οθόνη, διατηρεί την εντύπωση ότι είναι ενταγμένος στην κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει.

Τα δίκτυα βιντεοεπικοινωνιών που θα συμπληρώσουν (θα αντικαταστήσουν;) τα σημερινά τηλεοπτικά συστήματα, θα προκαλέσουν ενδεχομένως αντιδράσεις στον ίδιο τύπο με αυτές που γνωρίζουμε από την τηλεόραση του σήμερα. Ωστόσο, με την τηλεφωνική (στις απευθείας ανθρώπου-μηχανής ή ακόμη κατά τις συνδέσεις με τις τράπεζες δεδομένων, για παράδειγμα), ο χρήστης υπόκειται σε μια νέα πίεση: το κόστος της αναζήτησης που υπολογίζεται με βάση τη χρονική διάρκεια.¹⁰ Καθώς οι ερωτήσεις-απαντήσεις πραγματοποιούνται σε πραγματικό χρόνο, η σκέψη πρέπει να κινείται εξίσου γρήγορα με την εμφάνιση των γραμμών στην οθόνη. Δεν είναι λοιπόν απλή μεταφορά να θεωρήσουμε τα τεματικά ως προεκτάσεις των αισθήσεών μας, κάτι που ο Marshall McLuhan είχε διακηρύξει.¹¹ Όμως άλλοι στοχαστές προχωρούν ακόμη περισσότερο, ιδιαίτερα ο Jean Baudrillard, ο οποίος στο τελευταίο του έργο προβλέπει ότι «ο ίδιος ο άνθρωπος θα γίνει ένας ηλεκτρονικός τεματι-

κός μέσα στον κόσμο των κυκλωμάτων των τηλεπικοινωνιών του έτους 2000».¹² Στα τηλεφωνικά δίκτυα το μάτι δεν ελέγχει πια τις κινήσεις του όπως συμβαίνει όταν μετακινείται πάνω σε μια γραμμένη ή τυπωμένη σελίδα. Με τα δίκτυα, η σχέση τεχνικού υπόβαθρου και αναγνώστη

έχει αντιστραφεί: το ηλεκτρονικό λαμπύρισμα εγκλωβίζει αδιάκοπα το μάτι. Η ταχύτητα με την οποία αλλάζουν οι οθόνες το κρατάει σε συνεχή εγρήγορση.

III. Επιπτώσεις στην απομνημόνευση

Μπορούμε να προβλέψουμε και άλλες συνέπειες. Ορισμένοι θεωρούν, για παράδειγμα, ότι οι κεντρικοί ηλεκτρονικοί υπολογιστές με τους οποίους είμαστε συνδεδεμένοι όταν χρησιμοποιούμε ειδικές υπηρεσίες (τράπεζες δεδομένων, ιδιαίτερα) παίζουν το ρόλο της αποθήκης ή, σε μια πιο δυναμική προοπτική, του «αντικαταστάτη», του «υποβολέα» της μνήμης μας. Η ύπαρξη αυτών των ηλεκτρονικών εγκυκλοπαιδειών άμεσης πρόσβασης, και με σύστημα ερωταπαντήσεων που λειτουργεί σε πραγματικό χρόνο, μπορεί να ωθήσει το άτομο στο να αποθηκεύσει μια περιορισμένη ποσότητα πληροφοριών, «δεδομένων, εφόσον αυτά είναι συνεχώς διαθέσιμα με ένα απλό πάτημα στο πλήκτρο.

Μπορούμε ίσως, τηρουμένων των αναλογιών, να συγκρίνουμε τον κίνδυνο που υποβάσκει με την απώλεια μιας κάποιας διανοητικής οβελτάδας όταν εξαφανίστηκε από την σχολική εκπαίδευσή μας η πρακτική της νοερής αριθμητικής. Όταν επιτράπηκε στο σχολείο η χρήση της ηλεκτρονικής αριθμομηχανής, μικροί

και μεγάλοι θεώρησαν ότι η εκμάθηση του πίνακα του πολλαπλασιασμού είναι μια σχεδόν παθολογική «διασκέδαση» ή μια δραστηριότητα αρχαϊκή και περιττή: τι κάνει όμως ο άνθρωπος χωρίς το ηλεκτρονικό δεκανίκι του για τις αριθμητικές πράξεις;

λου, το καινούργιο μέσο της εποχής χρησιμεύει ως παράγοντας εθνικής ενοποίησης. Τότε οι διάλεκτοι και οι ντοπιολιλιές αρχίζουν να παρακμάζουν, συχνά με μοιραία αποτελέσματα, πράγμα που λίγο πολύ το ενθάρρυνε και η συγκεντρωτική πολιτική εξουσία. Η επιλογή των δημο-

Γενικότερα, οι ευκολίες της αναπαραγωγής που προσφέρουν σήμερα οι πολιτιστικές βιομηχανίες οδήγησαν τα άτομα σε μια λιγότερο εντατική χρησιμοποίηση της μνήμης τους: ας σκεφθούμε μόνο την άνεση και την ταχύτητα με τις οποίες ορισμένοι συγγραφείς ή μουσικοί μπόρεσαν να ξαναγράψουν τα κείμενά τους ή τις παρτιτούρες τους μετά την απώλεια ή την καταστροφή των έργων τους, και αυτό με τη βοήθεια της μνήμης τους.

IV. Συνέπειες στη γλώσσα

Αυτή λοιπόν η ιδιαίτερη εφαρμογή της πληροφορικοποίησης των μέσων επικοινωνίας επηρεάζει άμεσα τους τρόπους αντίληψης του ανθρώπου, τον εγκέφαλο και τη μνήμη. Για το λόγο αυτό (αιτία ή αποτέλεσμα;) επηρεάζεται και η γλώσσα.¹³

Πολυάριθμες λογοτεχνικές και υφολογικές μελέτες καταπιέστηκαν εκτενώς με τα διάφορα χαρακτηριστικά του γραπτού και ιδιαίτερα του τύπου. Ανάλογα με τον τόπο, την εποχή και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονταν, οι δημοσιογράφοι μπορούσαν, με μερικές μικρές παρεκκλίσεις, να υιοθετούν κάθε ύφος που έθετε στη διάθεσή τους η συνηθισμένη ρητορική.

Με την εμφάνιση του ραδιοφώνου, αρχίζουν να δημοσιεύονται βιβλία σχετικά με τον τρόπο ομιλίας και με τη γλώσσα που πρέπει να χρησιμοποιούμε. Εξάλ-

σιογράφων γίνεται, μεταξύ άλλων, με βάση την ικανότητά τους να μιλήσουν «καλά γαλλικά», χωρίς την παραμικρή επαρχιώτικη προφορά.

Αργότερα, η εξάπλωση της τηλεόρασης, που πραγματοποιήθηκε κυρίως στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, επηρεάζεται από ένα ορισμένο «χαλάρωμα» και μια συχνά αθέλητη ανάμιξη διαφόρων πληθυσμών. Έπειτα, το ίδιο το μέσο διαμορφώνει το δικό του ύφος, ώσπου τελικά υιοθετεί τα εξωτερικά γνωρίσματα ενός, μάλλον πειστικού, λόγου ανταλλαγής. Τότε αρχίζει η εποχή των προσηγοριών και των επιφάσεων, η εποχή των «ομοιωμάτων»...

Παράλληλα η διαφήμιση αρχίζει να έρχεται όλο και περισσότερο στο προσκήνιο. Ήδη την εποχή της «κρυφής πλύσης εγκέφαλου»,¹⁴ η διαφήμιση πρόσφερε ένα έξοχο παράδειγμα για «αποτελεσματικής» μεταβολής της γλώσσας. Σήμερα, που είναι πιο φανερό, προτείνει μια σειρά όρων και υφολογικών μέσων που, αφ' ενός, διευκολύνουν την εξίσωση ενός όσο το δυνατόν ευρύτερου κοινού σε εθνική κλίμακα, αφ' ετέρου, συμβάλλουν στην διεθνή ομογενοποίηση των πολιτισμών. Όλες οι ονοματοποιίες στο επίπεδο της ορολογίας και τα σλόγκαν στο επίπεδο της φρασεολογίας βοηθούν να επιβληθεί ένα ύφος σύντομο, περιληπτικό, συνθετικό, στο οποίο αντιστοιχούν θαυμάσια οι ήχοι και οι συντακτικές κατασκευές της αγγλικής γλώσσας. Αυτή η πρακτική που διαδίδεται όλο και περισσότερο καταδει-

κνύει την αποτελεσματικότητά της, που ξεπερνάει το πεδίο της διαφημιστικής δράσης και ισχύει για όλα τα μέσα επικοινωνίας.

Η γλώσσα των δικτύων δεν αποτελεί εξαίρεση. Ιδιαίτερα στις συνδέσεις άνθρωπος-μηχανή, οι ανταλλαγές βασίζονται στην αρχή της οικονομίας προσπαθώντας ταυτόχρονα να διαφυλάξουν μια βέλτιστη αποδοτικότητα με το ελάχιστο κόστος, και να διασφαλίσουν την πιστότητα των μηνυμάτων. Η σύνταξη υποφέρει ήδη από την υπεραφθονία λέξεων-κλειδιών εις βάρος των λέξεων-εργαλείων. Το λεξιλόγιο απλοποιείται, θύμα ίσως της ανάγκης για την ολοένα και μεγαλύτερη δημιουργία νεολογισμών ώστε να αποδωθούν νέες πραγματικότητες. Ακόμη και αν τα κριτήρια κωδικοποίησης διαφέρουν από τον ένα οργανισμό στον άλλο, η δημιουργία τραπεζών δεδομένων πραγματοποιείται χάρη σε συστήματα κωδίκων που προσεγγίζουν περισσότερο την επιστημονική γλώσσα παρά τη λογοτεχνική γραφή. Ακόμη και αν τα εξελιγμένα προγράμματα λογικού επιτρέπουν να μην καταφεύγουμε στις γλώσσες πρόσβασης που χρησιμοποιούνται σήμερα, ο χρήστης χρησιμοποιεί άμεσα γλώσσες επικοινωνίας που είναι πάντα εξαιρετικά απλοποιημένες.

Αυτές οι μεταμορφώσεις έχουν μεγάλη σημασία όταν ξέρουμε ότι, αφ' ενός, η γλώσσα είναι ο φορέας της σκέψης, αφ' ετέρου, τα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας θα μεταβληθούν πολύ γρήγορα σε αποθήκες της συλλογικής μας μνήμης. Ποιες θα είναι λοιπόν οι επιπτώσεις που θα έχουν στον πολιτισμό η εξέλιξη της γλώσσας και οι τροποποιήσεις των εννοιών;

V. Επιπτώσεις στον πολιτισμό

Επηρεάζοντας τους ατομικούς γνωστικούς τρόπους και τις γλωσσικές δραστηριότητες της κοινωνικής ομάδας, οι διαδικασίες πληροφορικοποίησης γενικά και τα τηλεοπτικά δίκτυα ειδικότερα τροποποιούν επίσης ορισμένες πτυχές των εθνικών πολιτισμών. Ένας άλλος παράγοντας εξίσου καθοριστικός είναι η ισχυρή ξένη επίδραση.

Η διεθνής σύνδεση των διαφόρων δικτύων αποτελεί μια από τις αιτίες της εγκατάστασης εξειδικευμένων διαστημικών μέσων επικοινωνίας, πράγμα που καθιερώνει άλλωστε την αλληλεξάρτηση των καλωδιακών συνδέσεων και των δορυφόρων. Οι περισσότερες εκβιομηχανισμένες χώρες έχουν ήδη ή ετοιμάζονται να εκτοξεύσουν τηλεπικοινωνιακούς δορυφόρους που θα συνδέουν, θα αναμεταδίδουν και θα ολοκληρώνουν τις επίγειες συνδέσεις και κυκλώματα. Καταργώντας

οριστικά τις αποστάσεις και επιτρέποντας ανταλλαγές πληροφοριακών ροών σε πραγματικό χρόνο, κάθε στιγμή και σε κάθε τόπο, τα δίκτυα θα συμβάλλουν αφ' ενός στη διεθνοποίηση της επικοινωνίας, αφ' ετέρου στην άρση των γλωσσολογικών φραγμών. Αυτές οι ανταλλαγές θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν στη βάση της ισοτιμίας, εάν το σύνολο των χωρών —και κυρίως οι χώρες-λήπτες— διαθέταν τις ίδιες τεχνικές και οικονομικές δυνατότητες με τις άλλες. Δυστυχώς δεν συμβαίνει αυτό και ξέρουμε την ανισορροπία των διάφορων εθνικών αγορών πληροφορίας στους κόλπους των εκβιομηχανισμένων χωρών (χωρίς να μιλήσουμε για το ακόμη πιο κραυγαλέο χάσμα που χωρίζει αναπτυγμένες χώρες και Τρίτο Κόσμο).

Μια σχετικά πρόσφατη μελέτη¹⁵ δείχνει ότι η αγορά πληροφορίας κατανέμεται ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες (70%), την Ευρώπη (15%) και την Ιαπωνία (15%), με την πρόβλεψη του διπλασιασμού της αμερικάνικης αγοράς κάθε πέντε χρόνια και αυτό για την ερχόμενη τουλάχιστον δεκαετία. Μπροστά σε μια τέτοια πραγματικότητα και απέναντι στην προβλεπόμενη εξέλιξη, δεν είναι βέβαιο ότι οι πιο ανίσχυρες χώρες θα μπορούσαν να αντιδράσουν γρήγορα, παρά τις προειδοποιήσεις που έχουν εκτοξευθεί από την αρχή κιόλας της διαδικασίας της πληροφορικοποίησης. Το 1978 ήδη, ο Simon Nora και ο Alain Minc έλεγαν, αναφερόμενοι στη Γαλλία: «Η πληροφορικοποίηση δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί από την οργάνωσή της και από τον τρόπο αποθήκευσης. Μακροπρόθεσμα, δεν πρόκειται μόνο για το πλεονέκτημα που μπορεί να προσφέρει η γνώση του ενός ή του άλλου δεδομένου. Οι ίδιες οι αποθήκες πληροφοριών θα διαμορφώνουν τελικά, όπως πάντα, τις γνώσεις. Μπορούμε να αφήσουμε στους άλλους, δηλαδή τις αμερικανικές τράπεζες, τη φροντίδα να οργανώσουν αυτή τη «συλλογική μνήμη», και να αρκεσθούμε στο να αντλούμε από αυτή. Κάτι τέτοιο ισοδυναμεί με την αποδοχή μιας πολιτιστικής αλλοτρίωσης. Η δημιουργία τραπεζών δεδομένων αποτελεί λοιπόν μια επιταγή που άπτεται της εθνικής κυριαρχίας».¹⁶

Ο έλεγχος επί της πληροφορικοποίησης, η εξουσίαση των ηλεκτρονικών συστημάτων επικοινωνίας και η διατήρηση του ελέγχου της επεξεργασίας των περιεχομένων συμβάλλουν ασφαλώς στην προστασία της κάθε πολιτιστικής ταυτότητας και στη διατήρηση των δυνατοτήτων δράσης στη διεθνή σκηνή. Αυτές οι πτυχές αποτελούν νόμιμες ανησυχίες στο επίπεδο της κοινωνίας ως εθνικής οντότητας. Τι συμβαίνει όμως στο επίπεδο της εσωτερικής λειτουργίας της;

VI. Τηλεφορική και δημοκρατία

Τα δίκτυα δεν είναι ασφαλώς τα πρώτα μέσα επικοινωνίας που θεωρούνται κεντρικό στοιχείο της δημοκρατίας. Πρώτος ο τύπος, μεταδίδοντας σε εθνικό επίπεδο τα τοπικά γεγονότα και συμβάντα, τα μεταμόρφωσε *ipso facto* σε «πληροφορίες» (news) με τη σημερινή έννοια του όρου. Από κοινωνιολογική άποψη, ο τύπος συνέβαλε στο να μεταβληθεί σε πολιτική ένας «υπήκοος» που βρισκόταν σε διαμάχη με μια λιγότερο ή περισσότερο απολύτη εξουσία. Στις χώρες όπου ο τύπος θεωρείται ελεύθερος, έχει αποκτήσει σημαντική ισχύ όχι μόνο πάνω στους αναγνώστες του αλλά και στο σύνολο των πολιτών, οι οποίοι διαπιστώνουν όλο και πιο συχνά τις θετικές συνέπειες αυτού του γεγονότος.¹⁷ Αν τα μέσα επικοινωνίας που εμφανίστηκαν στη συνέχεια δεν παίζουν αυτό το ρόλο, είναι επειδή πολιτικές ή οικονομικές εξουσίες ασκούν έλεγχο στο περιεχόμενο των μηνυμάτων.

Στις χώρες όπου τα δίκτυα χρησιμοποιούνται επί πολλά σχετικά χρόνια (για παράδειγμα, στον Καναδά ή στις Ηνωμένες Πολιτείες, για τη Βόρεια Αμερική, ή, πιο κοντά σ' εμάς, στο Βέλγιο), ο πολιτικός έλεγχος των μηνυμάτων είναι πολύ πιο δύσκολος. Όσο αυξάνεται ο αριθμός των ατόμων που εμπλέκονται στη διαδικασία, τόσο δυσκολότερο γίνεται να εντοπιστεί η ταυτότητα των συνομιλητών και, συνεπώς, τόσο περισσότερο μειώνεται η δυνατότητα να ελέγχονται τα μηνύματα και τα αποτελέσματα των επικοινωνιών. Είναι το φαινόμενο που αποκάλεσε «υπερδιάσταση» ο Robert Escarpit, και το οποίο εγγυάται μια δημοκρατική λειτουργία των δικτύων.

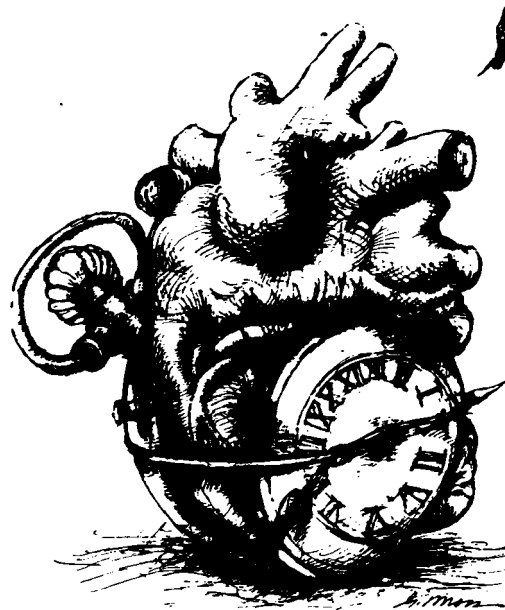
Επίσης, στην τηλεφορική, για την οποία μιλάμε ειδικότερα εδώ, η «ανοιχτή» και πολυκατευθυντική οργάνωση του συστήματος θα προσφέρει στον πολίτη την εξουσία να ασκήσει πλήρως το δικαίωμά του στην επικοινωνία, ακόμη και αν, ταυτόχρονα, εμφανίζονται νέοι κίνδυνοι (παραπλάνηση, παραπληροφόρηση κ.λπ.).

Στα δίκτυα διανομής (κατανεμημένη πληροφορική) ή στα δίκτυα που διαρθρώνονται αλυσιδωτά (Τηλετίλ, για παράδειγμα), ο χρήστης απολαμβάνει ταυτόχρονα υψηλή ποιότητα υπηρεσιών, αυξημένη διαφάνεια του μέσου, εξατομικευμένη και διαδραστική πρόσβαση και, αν το επιθυμεί, εγγύηση της ανωνυμίας.

Αυτή η αναμφίβολα θετική πλευρά της λειτουργίας των δικτύων, στα οποία, από τη στιγμή που θα καλυφθεί μια επικράτεια, έχουν πρόσβαση όλοι (και γι' αυτό δεν πρέπει να είναι απαγορευτικό το κόστος), πρέπει επίσης να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της επαγρύπνησης και της πίεσης ορισμένων κοινωνικών ομά-

δων: αυτό μπορεί να μας προστατεύσει από τα φαντάσματα του Όργουελ.

Πέρα από τις εγγυήσεις όσον αφορά την παραγωγή των μηνυμάτων, αφ' ενός, και την ελεύθερη πρόσβαση στο δίκτυο, αφ' ετέρου (πολυφωνία, τιμολόγια κ.λπ.), ένας άλλος παράγοντας θα μπο-

ρούσε να απειλήσει τη δημοκρατική λειτουργία των δικτύων: ο μη σεβασμός της ανωνυμίας. Η κοινωνία των πολιτών το πρόβλεψε και έλαβε προστατευτικά μέτρα τεχνικής ή νομοθετικής φύσης (πέρα από την τάση για «τεχνάσματα» και τη φαντασία των χρηστών).

Στο τεχνικό επίπεδο, μια ολόκληρη σειρά συστημάτων προστασίας αυξάνει την αντίσταση κατά της αποκάλυψης, όπως για παράδειγμα η κρυπτογράφηση, η κωδικοποίηση, τα παράσιτα, ο τεμαχισμός κ.λπ.

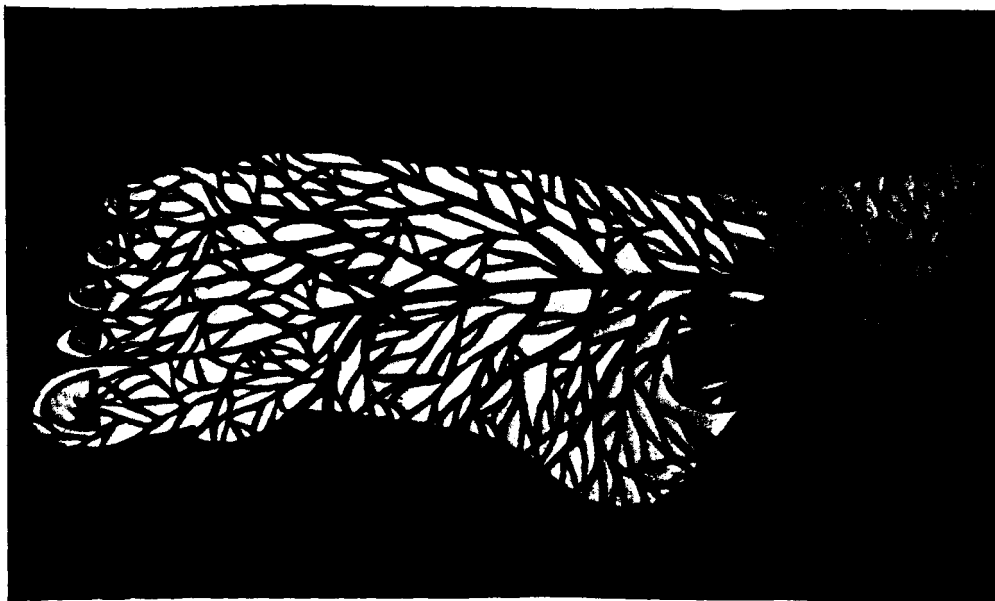
Στο νομοθετικό επίπεδο, έχει εφαρμοσθεί ένας μηχανισμός από το 1978 ήδη. Η από κοινού χρήση των μέσων αποθήκευσης, επεξεργασίας και διάδοσης της πληροφορίας από έναν αδιάκοπα αυξανόμενο αριθμό χρηστών οδήγησε το κράτος να δημιουργήσει θεσμικούς επιφορτισμένους να επιβλέπουν τον εμπιστευτικό χαρακτήρα των δικτύων. Έτσι, στη Γαλλία η Εθνική Επιτροπή της Πληροφορικής και των Ελευθεριών¹⁸ φροντίζει για το σεβασμό αυτού του θεμελιώδους πολιτικού δικαιώματος. Ο οργανισμός αυτός ελέγχει κυρίως τις συνθήκες δημιουργίας και χρησιμοποίησης των αρχείων και επιβλέπει ώστε οι τράπεζες δεδομένων να μη χρησιμοποιούνται καταχρηστικά όταν περιλαμβάνουν την ταυτότητα (ή μια δυνατότητα να εντοπισθεί αυτή με οποιονδήποτε μέσο: ένα ιατρικό ή πολιτικό στοιχείο, για παράδειγμα) του ασθενούς, του μέλους μιας οργάνωσης, του συνδικαλιστή· με μια λέξη, του πολίτη. Η επα-

γρύπνηση αφορά επίσης ιδιαίτερος τα συμπεράσματα που μπορούν να συναχθούν με βάση συγκρίσεις, συνδυασμούς κ.λπ. του περιεχομένου των τραπέζων δεδομένων και των εξειδικευμένων δικτύων.

Όμως το πρόβλημα δεν συνίσταται

μάθησης, συλλογισμού, δόμησης, ανάλυσης και σύνθεσης, με δυο λόγια όλες τις συμπεριφορές, τα διαβήματα και τις δραστηριότητες που είναι απαραίτητα για τη χρησιμοποίηση των δικτύων η οποία σύντομα θα γενικευθεί. Ήδη η γνώση ορισμένων εφαρμογών της πληροφορικής

αντιπροσωπεύουν τα δίκτυα. Επομένως, η γενικευμένη κατοχή των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας εμφανίζεται όχι μόνο ως υλοποίηση νέων κρατικών στρατηγικών, αλλά επίσης ως εγγύηση προς την κατεύθυνση της κοινωνικής ισορροπίας. Πολύ περισσότερο που η ταχεία επέκτα-

μόνο στον αδιάκοπα αυξανόμενο κίνδυνο για αποκαλύψεις στοιχείων χωρίς άδεια. Πράγματι, οι δημοκρατικές κοινωνίες πρέπει να φοβούνται εξίσου τη συγκέντρωση όσο και την εξάπλωση. Όπως, όπως τονίζει ο Pierre Mathelot, «αν μόνο ένας μικρός αριθμός προνομιούχων, ή απλώς η εξουσία, έχουν τη δυνατότητα της πρόσβασης σ' αυτές τις τράπεζες δεδομένων, τότε δημιουργείται μια προφανής ανισορροπία που μπορεί να οδηγήσει σε καταχρήσεις: αν αντίθετα η πρόσβαση επιτρέπεται στο μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ατόμων, τότε πρέπει να φοβόμαστε μήπως δημιουργηθεί πρόβλημα όσον αφορά τον απαραίτητα εμπιστευτικό χαρακτήρα ορισμένων πληροφοριών».¹⁹

VII. Εκπαίδευση και νοοτροπία

Η εκπαίδευση αποτελεί, όπως φαίνεται, την καλύτερη -τη μοναδική;- λύση για να ξεφύγουμε από αυτό το επικίνδυνο δίλημμα. Μόνο η εκμάθηση της πληροφορικής από την πιο μικρή κιόλας ηλικία θα μας επιτρέψει να εξουσιάσουμε τη διαδικασία της πληροφορικοποίησης γενικά και επίσης να ελέγξουμε τις αναστατώσεις που κάθε μέρα και περισσότερο υπεισέρχονται στις μεθόδους πρόσβασης στην πληροφορία και στην επικοινωνία μέσω της ηλεκτρονικής. Η εκπαίδευση οφείλει στο εξής να παράσχει τα μέσα εκ-

κατά τη μετάδοση της πληροφορίας, της επικοινωνίας και των γνώσεων (μικροϋπολογιστές, μηχανές επεξεργασίας κειμένου κ.λπ.) οδήγησε έναν ορισμένο αριθμό χρηστών να παράγουν μόνοι τους έργα τα οποία δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν με τις «παραδοσιακές» τεχνικές και με το κόστος που αυτές συνεπάγονται (τυπογραφία, εμπορικό κύκλωμα κ.λπ....). Η γενικευμένη επέκταση αυτής της τεχνογνωσίας οδηγεί στην ανατροπή ορισμένων οικονομικοεμπορικών «συνθηθειών», πράγμα που καταλήγει σε μια αλλαγή νοοτροπίας: ένα μέρος -μικρό ακόμη, είναι αλήθεια- της «κοινωνίας των καταναλωτών» μεταβάλλεται σε μια «κοινωνία παραγωγών», σε αυτούς που ο Tofler ονόμασε «παραναλωτές».²⁰

Αυτή η αλλαγή νοοτροπίας είναι απολύτως απαραίτητη, εφόσον είναι στο εξής αποδεκτό ότι τα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας, η παραγωγή και η επεξεργασία των περιεχομένων του, θα αποτελέσουν έναν από τους τομείς κλειδιά των αυριανών κοινωνιών. Πράγματι, το χαρακτηριστικό της μεταβιομηχανικής εποχής στην οποία έχουμε ήδη περάσει, είναι η μεταβολή της φύσης της πληροφορίας, η οποία από το στάδιο του εμπορεύματος περνάει στο στάδιο της πρώτης ύλης. Οι κοινωνίες δεν μπορούν λοιπόν να παραμελήσουν την «ένταξη» των ατόμων που τις αποτελούν στην πλήρη διαδικασία της πληροφορικοποίησής τους, και ιδιαίτερα στον τεράστιο τομέα των εφαρμογών που

στη των δικτύων θα εισχωρήσει ταυτόχρονα στην επαγγελματική και οικιακή ζωή καθώς και στον ελεύθερο χρόνο μεγάλου αριθμού ατόμων.

VIII. Επίλογος

Αυτά ήταν μόνο μερικά από τα αποτελέσματα του φαινομένου. Θα μπορούσαμε να αναπτύξουμε και άλλα, τα οποία θα παρουσιάζονται όλο και περισσότερο στο αδιάκοπα διευρυνόμενο πεδίο της κοινωνιολογίας των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Ας αναφέρουμε για παράδειγμα τη συμβολή των δικτύων στις ιατρικές βοήθειες ή τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της τηλεργασίας... Είναι δύσκολο να κάνουμε έναν πλήρη κατάλογο... Και η σημασία της μελέτης των δικτύων αυξάνεται ολοένα και περισσότερο.

Για μας, αυτό το ενδιαφέρον βρίσκεται κυρίως στην καινοτομία που τα χαρακτηρίζει. Με αυτή την έννοια, σηματοδοτούν την απαρχή αυτού του δεύτερου κύματος των μέσων επικοινωνίας, στο οποίο ήδη βυθιζόμαστε σήμερα χωρίς να γνωρίζουμε με ακρίβεια προς ποιο πολιτισμό μας οδηγεί, προς ποια κουλτούρα μας παρασύρει. Η καινοτομία των πρώτων, μη διαδραστικών μέσων επικοινωνίας (ραδιόφωνο, τηλεόραση) συνίστατο στο γεγονός ότι δημιουργούσαν μια τηλεπαρουσία ανοίγοντας ταυτόχρονα την ε-

ποχή των «ομοιωμάτων». Πράγμα που εξηγεί το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός ατόμων ένιωθε όλο και περισσότερο το βάρος της μοναξιάς παρά την ποσοτική ανάπτυξη των μέσων αυτών. Μια λεπτότερη ανάλυση φανερώνει λοιπόν ότι —παραδόξως αλλά λογικά— η απουσία της διανθρωπίνης επικοινωνίας αυξανόταν εξαιτίας της γενικευμένης ανάπτυξης αυτών των μέσων.

Στην άλλη άκρη, τα τηλεφορικά δίκτυα αποτελούν μέσα επικοινωνίας αναμφίβολα καινούργια, κατ' αρχήν επειδή η εμφάνισή τους είναι πρόσφατη, και στη συνέχεια επειδή τα γέννησαν οι πιο προωθημένες τεχνικές. Αλλά η πιο γοητευτική όψη του νεωτεριστικού χαρακτήρα τους παραμένει, για μας, η δυνατότητα που προσφέρουν στην κοινωνία να εγκαταλείψει την πυραμιδακή δομή διάδοσης της πληροφορίας, ή ίσως, πιθανότερα, να τη συμπληρώσει με ένα σύστημα επικοινωνίας πολυκατευθυντικό και όχι ιεραρχημένο. Στο εξής η τεχνική μπορεί να υπηρετήσει το άτομο όποια κι αν είναι η επιλογή των ειδικών και η απόφαση των τεχνοκρατών: θα βοηθήσουν σ' αυτό η κοινωνική συνειδητοποίηση και η πίεση των ομάδων.²¹ Πράγματι, μόνο η ριζική αλλαγή της κατάστασης και του status των μέσων επικοινωνίας εγγυάται στον πολίτη την ελευθερία έκφρασης διαμέσου των μέσων επικοινωνίας και του επιτρέπει να εξασκήσει πλήρως το δικαίωμά του στη δια των μέσων επικοινωνία στην οποία αναφερόταν ο Jean d'Arcy. Η τηλεφορική αποτελεί σήμερα το μόνο σύστημα που έχει το πλεονέκτημα να διαθέτει τα δύο απαραίτητα και αναγκαία χαρακτηριστικά για μια πραγματικά δημοκρατική λειτουργία: την εξατομικευμένη πρόσβαση στο δίκτυο και το διαδραστικό χαρακτήρα του μηχανισμού.

Ας ευχηθούμε ότι η γενικευμένη εξάπλωση αυτών των νέων «μηχανών επικοινωνίας» θα βοηθήσει στην οικοδόμηση αυτής της «κοινωνίας της πανταχού παρούσας», για την οποία μιλούσε ο Jean Cazeuve στην αρχή ήδη της δεκαετίας του '70. Αυτή η εξέλιξη θα απαιτήσει μια συνεχή και σταθερή προσαρμογή των ατόμων: τα κράτη θα λάβουν τα απαραίτητα μέτρα για να αποφύγουμε τις υπερβολικές ψυχολογικές ζημιές και τους κοινωνικούς κλονισμούς; ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο ήταν η εισαγωγική ανακοίνωση στο συνέδριο που διοργανώθηκε στο Ροσάνο της Καλαβρίας, τον Οκτώβριο του 1987, από τη RAI (ιταλική τηλεόραση) και

- το Ινστιτούτο για την Ανάπτυξη της Νότιας Ιταλίας, με θέμα «Video 2000: τηλεόραση και νέες τεχνολογίες». Η Μαρί-Κλωντ Βετρενό-Σουλάρ είναι καθηγήτρια στο Τμήμα της Κοινωνιολογίας των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, στο Πανεπιστήμιο Paris VII. Οι μόνες παρεμβάσεις που έγιναν στο κείμενο της ανακοίνωσης είναι αυτές που υπαγορεύτηκαν από τις ανάγκες του γραπτού λόγου. Προστέθηκαν επίσης ορισμένες σημειώσεις στις περιπτώσεις όπου η έλλειψη πολιτογραφημένων στα ελληνικά όρων οδηγούσε σε λύσεις που χρειαζόνταν εξήγηση. [Σ.τ.Μ]
2. Βλ. την Έκθεση των Simon Nora και Alain Minc, *L'informatisation de la Societe, Έκθεση προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας*, 1978, έκδοση της Documentation Française.
3. *The Third Wave*, William Morrow and Company Inc., New York, 1980, γαλλική μετάφραση του Michel Deutsch, *La Troisième Vague*, Denoel, 1980.
4. Αποδίδουμε με τον όρο «τηλεφορική» το γαλλικό «telematique», σύνθεση του «telecommunications» (= «τηλεπικοινωνίες») και του «informatique» (= «πληροφορική»). Ανάλογη είναι και η κατασκευή του αντίστοιχου αμερικανικού όρου «communications» (από το «computer» και «telecommunications»). [Σ.τ.Μ]
5. Αποκαλούμε δίκτυο ένα σύνολο συνδέσεων μεταξύ συστημάτων επικοινωνίας, που επιτρέπει τις ανταλλαγές μεταξύ ανθρώπων ή μεταξύ ανθρώπου και μηχανής [Σ.τ.Μ]. Ένα κείμενο του Abraham Moles δείχνει πόσο δύσκολο είναι να καθορίσουμε την έννοια των δικτύων και να πραγματοποιήσουμε μια κατηγοριοποίησή τους. Βλ. *Cite cablee et nouvelle qualite de vie urbaine*, έκδοση της Association Internationale de Micropsychologie, Impasse des Pierres, 67000 Strasbourg.
6. Η βιντεογραφία αποτελεί μια κατηγορία βιντεο-επικοινωνίας. Μέχρι σήμερα δυο συστήματα βιντεογραφίας έχουν αναπτυχθεί στη Γαλλία: το τηλεκείμενο (εφαρμογή γνώστη στην Ελλάδα ως «τηλεγράφος») και το βιντεοκείμενο που αποτελεί και τηλεφορική εφαρμογή. [Σ.τ.Μ]
7. Αποκαλούμε στην πληροφορική πραγματικό χρόνο (από το αγγλικό «real time») το χρονικό διάστημα που αντιστοιχεί στον πραγματικό ρυθμό άφιξης των δεδομένων και μέσα στο οποίο ένας ηλεκτρονικός υπολογιστής μπορεί να πραγματοποιήσει τις αναγκαίες επεξεργασίες. [Σ.τ.Μ]
8. Balle Francis και Eymery Gerard, *Les nouveaux medias*, PUF, Que sais-je?, Paris, 1984.
9. Βλ. τις εργασίες του François Richaudeau σχετικά με τις διαφορές της ταχύτητας και το βαθμό απομνημόνευσης ανάλογα με το αν διαβάζουμε (βιβλίο), βλέπουμε (τηλεόραση) ή ακούμε (ανάγνωση ή ραδιοφωνική μετάδοση) ένα κείμενο.
10. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση της ιδιωτικής χρήσης. Στο επαγγελματικό πλαίσιο, η βιομηχανία έχει επινοήσει διάφορα συστήματα «χαφιεδισμού» που ελέγχουν το χρόνο τον οποίο καταναλώνουν οι υπάλληλοι-χρήστες στην επεξεργασία της πληροφορίας.

11. McLuhan Marshall, *Understanding Media*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1964, και γαλλική μετάφραση του Jean Paire, Mame/Seuil, 1968, *Pour comprendre les media*.
12. Baudrillard Jean, *Cool Memories*, 1980-1985, Galilee, Paris, 1987.
13. Άλλωστε η γλώσσα λειτουργεί κι αυτή χάρη σε ένα απόθεμα λέξεων, γραμματικών μορφών και συντακτικών κανόνων, που έχει «εγγράψει» και έπειτα «σώσει» σε μια μνήμη, τη δική του, το κοινωνικοποιημένο άτομο.
14. Αποδίδουμε έτσι τον τίτλο του περίφημου βιβλίου του Vance Packard, *The Hidden Persuaders*, New York, Mc Kay, 1957. Σε γαλλική μετάφραση του H. Claireau, *La persuasion clandestine*, Paris, 1958.
15. Treille Jean Marie, *Le marche mondial de l'information*, μελέτη του ΟΟΣΑ, 1985.
16. Nora και Minc, ό.π.
17. Γουάτεργκρεπ, Ιράνγκρεπ, τα διάμαντια του Μπακάσα και άλλες ανάλογες υποθέσεις.
18. Ο νόμος της 6ης Ιανουαρίου 1978 δημιουργεί μια ανεξάρτητη διοικητική αρχή που δεν υπάγεται σε κανένα υπουργείο. Πρόκειται για την Εθνική Επιτροπή της Πληροφορικής και των Ελευθεριών, η οποία αποτελείται από 14 εκλεγμένα μέλη που εκπροσωπούν τα μεγάλα κρατικά όργανα και από 3 μέλη που διορίζει η κυβέρνηση.
19. Mathelot Pierre, *La Telematique*, PUF, Que sais-je?, Paris, 1985.
20. Αποδίδουμε έτσι το αγγλικό «prosumers», σύνθεση του «producer» (= «παραγωγός») και του «consumer» (= «καταναλωτής»). [Σ.τ.Μ]
21. Ο Joel de Rosnay αποδεικνύει ότι η δημιουργία δικτύων εμφανίζεται σε όλους τους ζώντες οργανισμούς, από τους πιο απλούς (βακτηρίδια, μύκητες) έως τους πιο σύνθετους (άνθρωποι), από τη στιγμή που τα θεμελιώδη στοιχεία της ζωής βρίσκονται σε κίνδυνο. Τα τηλεφορικά δίκτυα αποτελούν λοιπόν ένα παλιό ανταντακλαστικό που οι τεχνικές γνώσεις δεν είχαν επιτρέψει προηγουμένως στον άνθρωπο να το υλοποιήσει, βλ. *Le cerveau planetaire*, Olivier Orban, 1987.

Απόδοση από τα γαλλικά και σημειώσεις για το ελληνικό κείμενο: Στέργιος ΒΑΡΒΑΡΟΥΣΗΣ

Το ζήτημα της γραφειοκρατίας: Εναλλακτικές θεωρήσεις και προοπτικές

1. Εισαγωγικά

1. Στο ερώτημα που εύλογα διατυπώνεται σχετικά με τον προσδιορισμό των σοβαρών εκείνων εμποδίων και των παραδοσιακών ιδιομορφιών που δυσχεραίνουν, αν όχι αναστέλλουν, τη δυνατότητα προσαρμογής και ευελιξίας της ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης, μια πιθανή ερμηνευτική εκδοχή επισημαίνει τον έντονα γραφειοκρατικό της χαρακτήρα.

Άλλες συγγενείς και όχι αμοιβαία αποκλειόμενες αιτιολογήσεις αναφέρονται συνήθως στην πολιτικοποίησή της, στο χαμηλό βαθμό διαφοροποίησης και εξειδίκευσης, στην έλλειψη θεσμικής σταθερότητας, συνέχειας και μνήμης, στην εσωστρέφειά της.

Ομολογουμένως, το κρατικοδιοικητικό φαινόμενο στον ελλαδικό χώρο δεν έχει αναλυθεί επαρκώς, ούτε έχουν καταγραφεί και μελετηθεί οι επιμέρους όψεις και εκφάνσεις του, με συνέπεια να είναι επιστημολογικά ριψοκίνδυνος ο εντοπισμός ορισμένων πρωτογενούς χαρακτήρα παθολογιών ή αδυναμιών.

2. Παρ' όλα αυτά, δεν νομίζω ότι θα ελεγχόταν ως υπερβολική ή αδικαιολόγητη η υιοθέτηση ως υποθέσεως εργασίας της πρότασης ότι πράγματι η ελληνική διοίκηση χαρακτηρίζεται από έκδηλη γραφειοκρατική δυσπλασία με πολλαπλά επιμέρους συμπτώματα - που στο σύνολό τους το κοινό αίσθημα αναγνωρίζει ως «γραφειοκρατία». Το ζήτημα που ανακύπτει στην περίπτωση αυτή αφορά βέβαια, πρώτον, τον ακριβέστερο και επιστημολογικά εγκυρότερο προσδιορισμό και την καταγραφή των πλέον έκδηλων έστω χαρακτηριστικών της γραφειοκρατικής παθολογίας ή γραφειοπαθολογίας (V. A. Thomspon). δεύτερον, την ανίχνευση και τον εντοπισμό των αιτιωδών σχέσεων ή καταστάσεων που προξενούν τη γραφειοκρατική συμπτωματολογία· και τρίτον, τον έλεγχο, την ακύρωση και πιθανώς την αναδιάταξη της λειτουργίας του συστήματος σε νέα επίπεδα ισορροπίας, από τα οποία να απουσιάζουν τα χαρακτηριστικά της κρίσης που σηματοδεύουν την υφιστάμενη κατάσταση.

3. Ειδικότερα, ενώ έχει αυξηθεί, και μάλιστα πολλαπλάσια, η πολυπλοκότητα των προβλημάτων που καλείται να αντιμετωπίσει η σύγχρονη δημόσια διοίκηση, αν όχι να επιλύσει, το ερώτημα είναι εάν

A. ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ

το διοικητικό σύστημα διαθέτει ανάλογη ικανότητα προσαρμογής και ανταπόκρισης. Για πολλούς η απάντηση είναι αποφατική. Μιλώντας για την πολυπλοκότητα των προβλημάτων και καταστάσεων και μάλιστα εν όψει της επικείμενης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δεν επιτρέπεται να αγνοούνται ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά και περιοριστικοί παράγοντες. Μεταξύ άλλων οπωσδήποτε περιλαμβάνονται:

I. Η στενότητα των πόρων, που στην περίπτωση της ελληνικής διοίκησης προσλαμβάνει τη μορφή διογκωμένου ελλείμματος στον κρατικό προϋπολογισμό. Μπορεί δε κανείς με ασφάλεια να κάνει την πρόγνωση ότι η στενότητα των διαθέσιμων πόρων είναι φυσικό να ενταθεί ακόμα περισσότερο σε καθεστώς οικονομικής σταθερότητας και ύφεσης.

II. Η διεύρυνση και επέκταση του πεδίου λειτουργίας του κρατικοδιοικητικού μηχανισμού, γεγονός που τον καθιστά δυσκίνητο και αναποτελεσματικό λόγω του υπερβάρους όχι μόνο σε προσωπικό αλλά και σε αιτήματα, ανάγκες και προσδοκίες που καλείται να ικανοποιήσει.

III. Η φυσική, τέλος, αβεβαιότητα που προκύπτει όχι μόνο από την εντεινόμενη αλληλεξάρτηση των διεθνών οικονομικών συστημάτων, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αλλά και από την ομαλοποίηση του πολιτικού βίου κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, γεγονός που

επιτρέπει την εναλλαγή των κυβερνώντων κομμάτων ή συμμαχιών.

Στη μεταξύ τους διαπλοκή οι παράγοντες αυτοί δημιουργούν ένα ρευστό πλαίσιο διαμόρφωσης της διοικητικής συμπεριφοράς, το περιβάλλον της οποίας δικαιολογημένα πλέον χαρακτηρίζεται ως ασταθές ή ταραγμένο (turbulent)· ενώ η δική της εσωτερική ικανότητα προσαρμογής και ανταπόκρισης ελέγχεται ως ανεπαρκώς αναπτυγμένη και διαφοροποιημένη.

Προκύπτει έτσι ότι ο έντονα γραφειοκρατικός χαρακτήρας του υφιστάμενου διοικητικού μηχανισμού αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα προσαρμογής. Ενώ, αντιθέτως, η έξοδος της διοίκησης από τον κλοιό της γραφειοκρατίας (Διοίκηση χωρίς Γραφειοκρατία) και η υπέρβαση των χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν την κρίση της γραφειοκρατίας συνιστούν προϋπόθεση όχι μόνο για την αποτελεσματικότητα της διοικητικής συμπεριφοράς αλλά και για τη νομομοποίηση του όλου κρατικοδιοικητικού συστήματος (Argyriades, 1989).

4. Γρήγορα όμως διαφαίνεται, ενόψει μάλιστα των συνθηκών που επικρατούν στο περιβάλλον της δημόσιας διοίκησης, ότι ο προσδιορισμός των γενεσιουργών καταστάσεων της γραφειοκρατικής παθολογίας, και συνεπώς των τρόπων αντιμετώπισής της, δεν είναι καθόλου εύκολος ούτε αποτελεί αντικείμενο γενικής συμφωνίας. Η πολυπλοκότητα ενός αναμφισβήτητου ιδιόμορφου κοινωνικού φαινομένου ως ένα σημείο δικαιολογεί τις διαφορετικές αξιολογικές εκτιμήσεις και την υποκειμενικότητα των προοπτικών. Η σχετική, επίσης, ανεπάρκεια των κατάλληλων αναλυτικών και επιστημολογικών προϋποθέσεων δεν διευκολύνει την αντιμετώπισή του προβλήματος. Μπορεί όμως να διακρίνει κανείς ορισμένα μείζονος σημασίας επιχειρήματα και εναλλακτικές θεωρήσεις του ζητήματος της γραφειοκρατίας καθώς και των συνδεόμενων με αυτές μεθόδων αντιμετώπισής της. Όπως ελπίζω ότι θα φανεί από την ανάλυση που ακολουθεί, η δόμηση ή διάγνωση του προβλήματος της γραφειοκρατίας προσδιορίζει ως ένα μεγάλο βαθμό και τους τρόπους ελέγχου και αντιμετώπισής του.

Η προτεινόμενη διάκριση είναι αναλυτικού χαρακτήρα και ίσως δεν καθρε-

φτίζει απολύτως τις επιμέρους αποχρώσεις και προοπτικές (βλ. γενικά Abrow, Beetham, Blau, Hall, Mouzelis, Jacoby, Niskanen, Smith, Timsit). Είναι όμως χρήσιμη, στο μέτρο που αποκαλύπτει ορισμένες κάθε φορά όψεις του πολύπλοκου φαινομένου μελέτης που είναι βέβαια η κρατική γραφειοκρατία.

2. Το μέγεθος και η αναποτελεσματικότητα της κρατικής γραφειοκρατίας

2.1. Κρατισμός και γραφειοκρατία

5. Σύμφωνα με ορισμένη σχολή σκέψης, η γραφειοκρατία εκλαμβάνεται ως ο πολιτικός αντίποδας της ανθηρής επιχειρηματικής δραστηριότητας (Von Mises, 29, 52, 71). Ενώ η τελευταία συμπεριφέρεται και λειτουργεί εντός του ανταγωνιστικού πλαισίου της αγοράς, γεγονός που εξασκεί ευεργετικές συνέπειες τόσο στη δόμηση όσο και στη λειτουργία της, αντίθετα η γραφειοκρατία διαθέτει μια μονοπωλιακή χαρακτηρισμό θέση στο σύστημα κατανομής των κοινωνικών ρόλων. Είναι προφανές ότι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, η γραφειοκρατία αποτελεί αμείωτο κρατικό φαινόμενο, τα χαρακτηριστικά της, δηλαδή, δεν απαντούν σε άλλες, εκτός κράτους, πολύπλοκες οργανώσεις.

Από τη σύζευξη των εννοιών του κράτους και της γραφειοκρατίας προκύπτει ότι εκτός του μεγέθους και της διεύθυνσης του οργανωτικού πεδίου, ορισμένα επιπλέον γνωρίσματα είναι φυσικό να χαρακτηρίζουν τη γραφειοκρατική οργάνωση των κρατικών υπηρεσιών. Ως τέτοια συνήθως θεωρούνται:

(α) Η δυσχέρεια ποσοτικοποίησης και επομένως επακριβούς μέτρησης των επιδιωκόμενων στόχων και των επιτευχθέντων πραγματικών αποτελεσμάτων. Η αδυναμία αυτή φυσικά συνεπάγεται τη συχνή ή παντελή απουσία μεθόδων ελέγχου της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας στη λειτουργία των κρατικών οργανώσεων.

(β) Αντίθετα με τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, στις κρατικές οργανώσεις οι εκροές δεν συνδέονται ουσιαστικά με τις εισροές, και απλούστερα οι δαπάνες με τα έσοδα. Δεν εκπλήσσει επομένως το γεγονός ότι ο μεγάλος βαθμός εντροπίας, ήτοι απώλειας κατά τη μετατροπή της ενέργειας, που παρουσιάζουν τα φυσικά συστήματα σε καθεστώς υποβάθμισης είναι επίσης φανερό και στη λειτουργία των κρατικών οργανώσεων (ιδίως με τη μορφή των ελλειμμάτων).

(γ) Όσον αφορά το περιβάλλον τους, τέλος, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις εκτίθενται στο ανταγωνιστικό πλαίσιο της αγοράς, ενώ οι δημόσιες οργανώσεις απο-

λαμβάνουν καθεστώς ειδικής προστασίας και αντιμετωπίζουν πολύ λιγότερο απειλητικές συνθήκες και προϋποθέσεις.

6. Συμπερασματικά, συνεπώς, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη αυτή σχολή σκέψης, όπως εκτίθεται λ.χ. στο έργο του Hayek, του Nozick και του Von Mises, η γραφειοκρατία αποτελεί κρατικό φαινόμενο. Προκύπτει ως σύνολο οργανωτικών χαρακτηριστικών από την επέκταση και διεύθυνση του ρόλου του κράτους στην κοινωνική διαδικασία και έχει ως αναπόφευκτη συνέπεια όχι μόνο τη δραματική αύξηση του αριθμού των ασχολουμένων αλλά και την οργανωτική παραμόρφωση της διοικητικής συμπεριφοράς, εξαιτίας ακριβώς του προνομιακού χαρακτήρα της γραφειοκρατίας.

Η προοπτική διεξόδου και υπέρβασης της κρίσης αυτής εύκολα προκύπτει ότι πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στην περιστολή της έκτασης και των ορίων της κρατικής δραστηριότητας και την αναλογική επέκταση των κριτηρίων της αγοράς στον ευρύτερο δυνατό κύκλο κρατικής λειτουργίας (μέσω της ιδιωτικοποίησης, αποθεσμοποίησης – deregulation κ.λπ.). Υποτίθεται, συνεπώς, ότι η γραφειοκρατία ως εξειδικευμένη μορφή οργανωτικής παθολογίας θα περισταλεί, αν όχι αποσοβηθεί εντελώς, ευνύς ως οι κρατικές οργανώσεις εκτεθούν σε ανταγωνιστικά περιβάλλοντα, της αγοράς προφανώς, δίχως την προνομιακή κρατική προστασία. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο γραφειοκρατισμός είναι άμεση συνέπεια του κρατισμού και επομένως μειώνοντας το μέγεθος της κρατικής μηχανής μειώνει κανείς και τη γραφειοκρατική παθολογία.

Όπως σχολίασε πρόσφατα γνωστός και έμπειρος πολιτικός: «Όσο το κράτος επεκτείνει τις δραστηριότητές του, ή όσο περισσότερο επεμβαίνει στις δραστηριότητες των πολιτών, τόσο η γραφειοκρατία απλώνεται σε κανούργιους τομείς». Και πιο κάτω: «Αφού η επέμβαση του κράτους δημιουργεί καινούργιες γραφειοκρατικές εμπλοκές, τότε ένας βασικός τρόπος περιορισμού της γραφειοκρατίας είναι ο περιορισμός των κρατικών εμπεμβάσεων» (Κ. Στεφανόπουλος. Ανάλογες απόψεις έχει διατυπώσει και ο Α. Ανδριανόπουλος ενώ ενδιαφέρουσες κριτικές απόψεις του νεοφιλελευθερισμού έχουν διατυπώσει οι Α. Λάζαρης και Ν. Μουζέλης).

7. Προφανώς, ο ένα πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, οι παραπάνω απόψεις καταμαρτυρούν την αξιωματική παραδοχή της θέσης ότι σχεδόν νομοτελειακά η εγγραφή ορισμένης δραστηριότητας στον κύκλο της κρατικής λειτουργίας συνεπάγεται, αργά ή γρήγορα, λιγότερο ή περισσότερο τον εκγραφειοκρατισμό της.

Κατά συνέπεια, η αναδίπλωση των ορίων της κρατικής γραφειοκρατίας, μέσω της ιδιωτικοποίησης, αποθεσμοποίησης ή μέσω άλλων τρόπων, συντελείται σύμφωνα με τρεις θεμελιακές αρχές ή κριτήρια κανονιστικής σημασίας (Hood, 1987):

(α) Όπου είναι δυνατόν, οι κρατικοποιημένες υπηρεσίες πρέπει να ιδιωτικοποιούνται και οι αντίστοιχες κοινωνικές ανάγκες να ικανοποιούνται από τη λειτουργία ιδιωτικών ή αυτόνομων οργανισμών.

(β) Όταν η ιδιωτικοποίηση είναι αδύνατη, τότε κριτήρια ιδιωτικής οικονομίας και ανταγωνισμού πρέπει να εισάγονται και υιοθετούνται.

(γ) Όσο το δυνατόν περισσότερο, η δημόσια υπηρεσία πρέπει να εκτίθεται στον ανταγωνισμό και τη σύγκριση και οι επιμέρους δημόσιες υπηρεσίες να ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την ικανοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών, αναγκών πολλαπλασιάζοντας έτσι τη δυνατότητα επιλογής του κοινού.

8. Ενώ δεν είναι δύσκολο στις παραπάνω αρχές να αναγνωρίσει κανείς τον εννοιολογικό πυρήνα πολλών προγραμμάτων που έχουν τύχει πολιτικής υποστήριξης και εφαρμογής, το ζήτημα της εμπειρικής επαλήθευσης, του κατά πόσον, δηλαδή, η ιδιωτικοποίηση εξασφαλίζει την απογραφειοκρατικοποίηση, παραμένει. Μια προφανής όσο και εντυπωσιακή διαφορά, το ύψος, δηλαδή, των αμοιβών των διευθυντικών στελεχών, δεν αρκεί από μόνη της να εξηγήσει ή να εξασφαλίσει την απογραφειοκρατικοποίηση της οργανωτικής συμπεριφοράς, όπως εσφαλμένα και ίσως όχι και τόσο άδοξα πολλές φορές εξυπονοείται.

Σχετικά με την τάξη μεγέθους, πάντως, η διαθέσιμη ως τώρα εμπειρία από την εφαρμογή της πολιτικής της ιδιωτικοποίησης ή κανονιστικής υποχώρησης του κράτους σε χώρες όπως η Βρετανία, ελάχιστα επιβεβαιώνει την αρχική προσδοκία για τη μείωση του μεγέθους. Τα όρια και η έκταση του πεδίου λειτουργίας και παροχής της αρχικής κρατικής υπηρεσίας (τηλέφωνα, υγραέριο) συνήθως συντηρούνται και με το νέο καθεστώς (Hood, 1987).

Απαραίτητη επομένως είναι η διευκρίνιση περί του ποια ή ποιες από τις τέσσερις κρίσιμες μεταβλητές (κράτος, αγορά, μέγεθος, γραφειοκρατία) είναι εξαρτημένες και ποιες ανεξάρτητες. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι δεν είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς ευμεγέθεις μη κρατικές οργανώσεις, που μάλιστα διαθέτουν μονοπωλιακή ή σχεδόν τέτοια θέση στην αγορά, και παρουσιάζουν τα ίδια ή περίπου τα ίδια γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά με τις κρατικές οργανώ-

σεις. Συμπεριλαμβανομένης της δομικής πλέον αδυναμίας εκτίμησης και βελτίωσης της ποιότητας της παρεχόμενης υπηρεσίας, εφόσον αυτό επιφέρει αύξηση του κόστους, και της χειρότερησης ενδεχομένως της θέσης και των συνθηκών απασχόλησης των εργαζομένων.

2.2. Η ζήτηση της γραφειοκρατίας

9. Περισσότερο επεξεργασμένες και πλέον πρόσφατες απόψεις, που επίσης εγγράφονται στο φιλελεύθερο πλαίσιο ανάλυσης, επισημαίνουν ορισμένες ειδικότερες αιτίες και επεξηγήσεις ανάπτυξης της γραφειοκρατίας. Αναλυτές, όπως ο Tullock, ο Buchanan και ο Olson, που χρησιμοποιούν τη μεθοδολογία της δημόσιας επιλογής*, παρατηρούν ότι οι φιλελεύθερες δημοκρατίες δεν διαθέτουν συνταγματικούς μηχανισμούς που να εμποδίζουν τη διατύπωση πολιτικών αιτημάτων για την ικανοποίηση των ιδιωτικών αναγκών και συμφερόντων. Έτσι, άτομα ή ομάδες πίεσης που επιζητούν τη μεγιστοποίηση της δικής τους κλίμακας χρησιμότητας επιδιώκουν να χρησιμοποιήσουν, μέσω της πολιτικής αντιπροσώπευσης, το κράτος και τη διοίκηση προς το δικό τους όφελος, με την αύξηση λ.χ. των παροχών ή τη γνώση των επιβαρύνσεων, φορολογικών και άλλων, σε βάρος πιθανόν άλλων ατόμων, κοινωνικών ομάδων ή συμφερόντων. Στο μέτρο που το επιτυγχάνουν, αυτό έχει ως συνέπεια την οργανωτική διεύρυνση της κρατικής μηχανής, την αναλογική επέκτασή της στην οικονομική ζώνη και την αφαίρεση ενός τμήματος από την αυτονομία και αυτορρυθμιστική ικανότητα της αγοράς.

Ενώ ο πολιτικός πληθωρισμός της ζήτησης είναι κάτι το αναμενόμενο σε συνθήκες εκλογικού ανταγωνισμού μεταξύ πολιτικών κομμάτων, η αδιαμεσολάβητη επαφή με τη γραφειοκρατία και η παρέμβαση κατά το σχεδιασμό όσο και την υλοποίηση και αξιολόγηση της δημόσιας πολιτικής, μπορεί να επιφέρει την ίδια, αν όχι και μεγαλύτερη, αποτελεσματικότητα

στην εξασφάλιση της εργατικής προστασίας.

10. Διαφαίνεται από τα παραπάνω ότι η ζήτηση για την κρατική παρέμβαση και τη γραφειοκρατία διατυπώνεται από και ασκείται υπέρ των οργανωμένων κυρίως συμφερόντων, τα οποία είναι σε θέση να εγγράψουν, αν όχι να επιβάλουν, τις αξιολογικές τους παραδοχές στην κρατική συμπεριφορά ως προϋπόθεση αποδοχής και υλοποίησης ορισμένης πολιτικής. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένες παραλλαγές αυτής της σχολής σκέψης, η γραφειοκρατικοποίηση συνιστά δομικό χαρακτηριστικό της φιλελεύθερης δημοκρατίας (Brittan - Letwin), η οποία περιστερέφεται σε ένα φαύλο κύκλο: η ζήτηση για διοικητική ρύθμιση και προστασία (και επομένως γραφειοκρατία) περιορίζει την αυτορρύθμιση και αυτονομία της αγοράς, προκαλεί μείωση της αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας στην κατανομή των οικονομικών πόρων, με επιμέρους συνδεδεμένα χαρακτηριστικά την αύξηση του δημόσιου χρέους, του πληθωρισμού και πιθανόν της ανεργίας. Η κατάσταση αυτή φυσικό είναι να προξενεί νέα ζήτηση για παρέμβαση ώστε να διορθωθούν οι αρρυθμίες ή ανισορροπίες που προέκυψαν από την προηγούμενη παρέμβαση κ.ο.κ.

Σχετικής σημασίας είναι στο σημείο αυτό η επιχειρηματολογία της δυσκυβερνησίας (ungovernability) και του υπερβάρους (overload), σύμφωνα με την οποία (Crozier, 1975, King, Douglas) η διεκδίκηση της κρατικής προστασίας και η συνακόλουθη διεύρυνση του πεδίου λειτουργίας του κρατικοδιοικητικού συστήματος προξενεί το χάσμα ή την αστοχία υλοποίησης και ανταπόκρισης. Η συντήρηση της κατάστασης της δυσκυβερνησίας, που επιτείνεται τόσο από τη συνεχή παρεμβολή και διεκδίκηση των ομάδων πίεσης όσο και από τη μειωμένη επεξεργαστική ικανότητα του διοικητικού υποσυστήματος, ενώ βραχυπρόθεσμα παράγει ματαιώση και διάψευση των προσδοκιών, μακροπρόθεσμα εκτρέφει πλέον γενικευμένη κρίση νομιμοποίησης. Τα χαρακτηριστικά της κρίσης αναδεικνύονται στην περίπτωση αυτή ακριβώς από τη διάσταση ή αναντιστοιχία μεταξύ διεκδίκησης και ικανοποίησης μεγέθους αναγκών και αιτημάτων και ανταπόκρισης σε αυτά (Offe, σ.7 επ.).

Αν και δεν είναι εδώ ο χώρος να εκτεθεί μια πληρέστερη κριτική αποτίμηση της ερμηνείας αυτής, μπορεί όμως να σημειωθεί ότι η άποψη αυτή εκδηλώνει μια μονοσήμαντη και κάπως ντετερμινιστική αντίληψη του ρόλου και των δυνατοτήτων του κράτους. Ειδικότερα, υποτιμάται τόσο το γεγονός των διαφορών μεταξύ κυβερνητικών κομμάτων και

συμμαχιών όσο και οι εναλλακτικές επιλογές δημόσιας πολιτικής που είναι εφικτές. Όπως είναι λ.χ. οι ρυθμιστικού χαρακτήρα συμφωνίες και προγράμματα που μπορεί να περιορίσουν, αν όχι να ελέγξουν, την περιστροφική δίνη του κύκλου (Nordlinger).

11. Επιπλέον, μια έμμεση όσο και σημαντική συνέπεια της αύξησης της ζήτησης της κρατικής προστασίας δεν είναι μόνο η εξαιρετική επιβάρυνση και υπερφόρτωση της κρατικής μηχανής με αιτήματα και προσδοκίες αλλά και η διαμόρφωση μιας αντίληψης και νοοτροπίας εξάρτησης από αυτή (Μανωλεδάκης). Η αναμονή της ικανοποίησης των αιτημάτων και αναγκών από το κράτος, εκτός των διαδικασιών εμπράγματωσης που συνεπάγεται, προξενεί επίσης μια χαλάρωση ή μείωση της πρωτοβουλίας των κοινωνικών υποκειμένων, της αυτοπεποίθησης και της δημιουργικότητάς τους. Στο μέτρο συνεπώς που το καθεστώς της εξάρτησης από τη γραφειοκρατία αποτελεί πραγματικό γεγονός, το οποίο μεγεθύνει τον όγκο του κρατικοδιοικητικού πλαισίου, δικαιολογείται και η υποψία των φιλελεύθερων απόκλισης στοχαστών ότι τελικά λειτουργεί υπονομευτικά για την ίδια τη δημοκρατία. Πράγματι, ιδιαιτελείς ομάδες συμφερόντων και καθεστώς προσωπικής εξάρτησης δύσκολα μπορούν να εκληφθούν ότι συνιστούν ερείσματα της δημοκρατικής κοινωνίας.

Το ζήτημα, βέβαια, μεταξύ άλλων, που ανακύπτει και στην περίπτωση αυτή, είναι αν πράγματι το καθεστώς της εξάρτησης αποτελεί εμπειρικό μέγεθος; Συνδέεται αυτό αποκλειστικά με τη γραφειοκρατική οργάνωση και δεν παρουσιάζεται, σε οξύτερη ίσως συμπτωματολογία, και στο σύστημα της αγοράς; Ιδιαίτερα προκειμένου για την κατηγορία εκείνη των κοινωνικών υποκειμένων που για διάφορους λόγους δεν συμμετέχουν υπό ευνοϊκούς όρους και συνθήκες στις διαδικασίες κατανομής του κοινωνικού προϊόντος.

2.3. Η προσφορά της γραφειοκρατίας

12. Παράλληλα με τις διαδικασίες ζήτησης της διοικητικής ρύθμισης και παρέμβασης, διαμορφώνονται εντός του κρατικοδιοικητικού πλέγματος και ομόροπες στρατηγικές προσφοράς ή υπερπροσφοράς των γραφειοκρατικών υπηρεσιών. Κατά τον Niskanen (1971), δεν είναι μόνο οι εξωτερικές ομάδες πίεσης που επιδιώκουν ιδιότελή συμφέροντα. Το ίδιο αναλογικά συμβαίνει και με άτομα που στελεχώνουν τις κρατικές υπηρεσίες. Η διεύρυνση της έκτασης και του μεγέθους του οργανωτικού πεδίου για τα στελέχη, έστω κι αν δεν βρίσκονται σε ιδιοκτη-

* Σε αντιδιαστολή με την ατομική επιλογή, όπως αυτή εκδηλώνεται στις ανταλλακτικές σχέσεις της αγοράς, η δημόσια επιλογή αναφέρεται στην διαδικασία λήψης αποφάσεων στο συλλογικό, το κοινωνικό ή το εκτός της αγοράς επίπεδο (Dunleavy - O' Leary, σ. 76, Mc Lean, σ. 110). Η δημόσια επιλογή χαρακτηρίζεται επίσης από την επέκταση των μεθόδων ανάλυσης της ατομικής (στην αγορά) συμπεριφοράς και στο συλλογικό πεδίο, προκειμένου για δημόσια (συλλογικά) αγαθά. Η αλλαγή αυτή μεθοδολογικού προσανατολισμού μεγάλου τμήματος της σύγχρονης διοικητικής ανάλυσης ισοδυναμεί με σοβαρή αμφισβήτηση της παραδοσιακής διοικητικής μεθοδολογίας που βασιζόταν στην πολιτική και νομική επιστήμη.

σιακό καθεστώς, αποτελεί μια σαφώς προτιμητέα στρατηγική έναντι της εναλλακτικής λύσης της οργανωτικής συρρίκνωσης και της περιθωριοποίησης. Ο λόγος είναι ότι έτσι προασπίζεται η δική τους εργασιακή ασφάλεια, η εσωτερική εξέλιξη και προοπτική, ο πολλαπλασια-

περίπλοκη διαδικασία (λαβύρινθος).

Εκείνο που οφείλει όμως να επισημανθεί είναι ότι η διεύρυνση του οργανωτικού πεδίου λόγω αύξησης της προσφοράς της γραφειοκρατίας προϋποθέτει δύο τουλάχιστον *sine qua non* συνθήκες: Πρώτον, την απουσία ή ουσιαστική

και κρατικοδιοικητικών υπηρεσιών (Dunleavy). Οι τελευταίες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία αποστολής και στρατηγικού προσανατολισμού, εσωτερικής στρωμάτωσης, διαβάθμισης και διαφοροποίησης στις αντίστοιχες περιοχές δημόσιας πολιτικής που ενεργοποιούνται.

σμός των υφισταμένων και η άνοδος σε θέσεις εξουσίας και επιρροής, η κοινωνική προβολή και καταξίωση (Starbuck, Downs).

Άμεση συνέπεια της υπερβάλλουσας προσφοράς υπηρεσιών από τη γραφειοκρατία είναι ότι, εφόσον αυτή δεν συναρτάται με τη σχετική κοινωνική ζήτηση, τείνει να διαμορφώνεται σε κοινωνικά μη ικανοποιητικά (sub-optimal) επίπεδα και συνθήκες, να απορροφά το κοινωνικό πλεόνασμα και να προκαλεί σπατάλη (Niskanen, 1971, σ. 47-8, 50).

13. Δεν χρειάζεται να καταφύγει κανείς στο γλαφυρό νόμο του Parkinson, ο οποίος ως γνωστόν διατυπώνει τον κανόνα ότι «η εργασία παρατείνεται ώστε να καλύψει το διαθέσιμο χρόνο για την ολοκλήρωσή της» και εξ αυτού συνάγει ότι οι γραφειοκρατικές πυραμίδες τείνουν να ψηλώνουν έως ότου φθάσουν ένα απαγορευτικό όριο, ούτε στο επιχείρημα της οργανωτικής αβθαρείας (Kaufman), για να διακρίνει μια εντυπωσιακή αποδοχή της θεωρίας της προσφοράς της γραφειοκρατίας. Ενδεικτικά αναφέρεται επίσης η άποψη του Sir Humphrey της σειράς Yes Minister ότι αποφασιστικό κριτήριο οργανωτικής επιτυχίας στη δημόσια υπηρεσία είναι το μέγεθος του προσωπικού και του προϋπολογισμού (Lynn - Jay, σ. 57). Δεν εκπλήσσει εξάλλου ότι και στην αντίληψη της κοινής γνώμης ο όρος γραφειοκρατία συνήθως αναφέρεται στο μεγάλο μέγεθος και την

αδρανοποίηση ενός ολοκληρωμένου συστήματος εσωτερικού ή εξωτερικού ελέγχου, που να θέτει φραγμούς στις ενδογενείς αυτές τάσεις επέκτασης του οργανωτικού πεδίου. Γεγονός που καταμαρτυρά είτε την ανυπαρξία διαφοροποιημένης πολιτικής διαδικασίας (κοινοβούλιο, κόμματα, ομάδες πίεσης), οπότε πρόκειται περί καθεστώτος γραφειοκρατικής δικτατορίας. Είτε για ουσιαστική άλωση και εγκλωβισμό της πολιτικής ηγεσίας και επιρροής από τη γραφειοκρατία. Είναι προφανές ότι και στις δύο περιπτώσεις οι υποθέσεις χρήζουν επακριβούς εμπειρικής επαλήθευσης, υπόκεινται στο νόμο της ιστορικής ειδικότητας (Mills, σ. 166) και είναι συνεπώς φυσικό τα δεδομένα να ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία, να συναρτώνται με τους πραγματικούς συσχετισμούς δυνάμεων και το αντίστοιχο επίπεδο πολιτισμικής παράδοσης, ανάπτυξης και διαφοροποίησης. Η συμπεριφορά λ.χ. του κοινοβουλίου έναντι της γραφειοκρατίας (και της εκτελεστικής εξουσίας, γενικότερα) ενώ σε πολλά ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα (Γαλλία, Γερμανία, Αγγλία) χαρακτηρίζεται ως παθητική (reactive), δεν ισχύει το ίδιο για τις ΗΠΑ όπου είναι κατοχυρωμένος ο πολύ περισσότερο ενεργητικός ρόλος του κοινοβουλίου (Page, 1985 και 1987). Επιπλέον δεν επιτρέπεται η γενίκευση των παραδειγματικών εκδηλώσεων από ορισμένες περιοχές γραφειοκρατικής συμπεριφοράς (λ.χ. η αμυντική πολιτική) στο σύνολο των κοινωνικών οργανώσεων

Η δεύτερη απαραίτητη συνθήκη αναφέρεται στη διαμόρφωση μιας αρκετά ομοιομορφής και συμπαγούς, λόγω της αντικειμενικής της θέσης στη διαδικασία παραγωγής του κοινωνικού προϊόντος, «κρατικής ή γραφειοκρατικής τάξης». Οι υπάλληλοι της γραφειοκρατίας, παρά τις όποιες μεταξύ τους οικονομικές, ιδεολογικές ή άλλες διαφορές, συμμερίζονται ένα κοινό συμφέρον και ενδιαφέρον για τη διατήρηση, αν όχι επέκταση, των κρατικών οργανώσεων, εντός των οποίων δαπανούν το μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας.

Το ζήτημα και στην περίπτωση αυτή είναι κατά πόσον μπορεί πράγματι να επιβεβαιωθεί η υπόθεση ότι, για το σύνολο των μελών της κατηγορίας, των γραφειοκρατών με αποφασιστική δύναμη και επιρροή, η επέκταση του πεδίου αποτελεί βασική στρατηγική τους επιλογή και όχι μια, μεταξύ άλλων εξίσου πιθανών και αποδεκτών υποκειμενικά ή συλλογικά, εναλλακτική προτίμηση, υλική ή μη (όπως είναι, λ.χ. η ευνοϊκή αναδιανομή αρμοδιοτήτων, η μείωση της εξάρτησης, ο έλεγχος τυπικών θεμάτων, η αλλαγή μεθόδων εργασίας).

Αν λάβει μάλιστα κανείς υπόψη του το γεγονός ότι η γραφειοκρατία δεν αποτελεί μια συμπαγή μάζα αλλά ένα δίκτυο πολύπλοκων οργανώσεων, τότε η επέκταση και η κυριαρχία μιας από αυτές συμβαίνει σε βάρος της αυτοτέλειας των άλλων. Επιπλέον, στο μέτρο που η γραφειοκρατία συνιστά ιεραρχικά διαβαθμι-

ομένη κοινωνική οργάνωση, είναι απαραίτητο να εντοπισθούν οι διαφορές στις προτιμήσεις. Επιλογές και δυνατότητες επιρροής στελεχών που υπηρετούν σε διαφορετικές βαθμίδες της γραφειοκρατίας και να απορριφθεί μια συλλήβδην και εκ προοιμίου θεώρηση της κοινότητας των συμφερόντων, προοπτικών και στρατηγικών οργανωτικής διεύθυνσης.

3. Η αυτονομία της γραφειοκρατίας

14. Σύμφωνα με μια εναλλακτική θεώρηση, που είναι εύκολα αναγνωρίσιμη στο πλαίσιο της κλασικής όσο και της νεομαρξιστικής σχολής, και κατά ένα παράδοξο τρόπο φαίνεται να προϋποθέτει, ως ένα σημείο τουλάχιστον, την επιχειρηματολογία της φιλελεύθερης σκέψης, η γραφειοκρατία δεν είναι παρά το σύστημα διοίκησης από ορισμένη κατηγορία ή τάξη αξιωματούχων – τους «γραφειοκράτες» (Beamtenherrschaft), (Laski, Weber, *Essays*, σ. 95). Το σύστημα αυτό διακυβέρνησης οριοθετεί τον πολιτικό αντίποδα της δημοκρατίας, με την έννοια ότι η διοίκηση των γραφειοκρατιών δεν υπόκειται σε εξωτερικές μορφές ελέγχου και αξιολόγησης από την πολιτική διαδικασία (κόμματα, κοινοβούλιο, πολιτική ηγεσία), τις ομάδες πίεσης και τα δικαστήρια. Στις ακραίες εκφάνσεις του το σύστημα αυτό εκτρέφει τον εκδιοικητισμό της πολιτικής διαδικασίας, την αποφασιστική συγκέντρωση της δύναμης και της εξουσίας σε γραφειοκρατικές οργανώσεις (αστικού ή στρατιωτικού χαρακτήρα) και τη μεγιστοποίηση της διοικητικής αυτονομίας, με αναλογική συρρίκνωση των μορφών, μεθόδων και δυνατοτήτων εξωτερικού ελέγχου και παρέμβασης.

Είναι γεγονός ότι η σχετική έστω αντίθεση μεταξύ πολιτικής και γραφειοκρατίας (ή διοίκησης) έχει δομικό ή διαρθρωτικό χαρακτήρα και συνιστά πάγια χαρακτηριστικό σε κάθε πολύπλοκο και διαφοροποιημένο πολιτικό σύστημα. Η αντίθεση αυτή, οριακές εκφάνσεις της οποίας αποτελούν τόσο ο εκδιοικητισμός της πολιτικής όσο και η πολιτικοποίηση της διοίκησης, εκπηγάζει από τον κλονισμό κατά τη σύγχρονη εποχή της παραδοσιακής θεσμικής ισορροπίας. Ως γνωστόν, σύμφωνα με την τελευταία, η διοίκηση εκτελεί τις επιλογές που οριστικοποιούνται στο επίπεδο της πολιτικής διαδικασίας. Η συνολική αύξηση της πολυπλοκότητας του πολιτικού συστήματος και η ένταση της διαφοροποίησης, αν όχι της σχετικής αυτονομίας των μελών του, έχει συμβάλει στη διασάλευση της παραδοσιακής τάξης και ισορροπίας.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της νέας κατάστασης είναι και η σχετική αστάθεια στη σχεσιοδυναμική μεταξύ πολιτικής και γραφειοκρατίας. Η τελευταία δεν είναι, και όλο και λιγότερο αποδέχεται ότι είναι, απλώς ο εκτελεστικός μάντλας στη λειτουργία του συστήματος. Η συγκέ-

ντρωση της γνώσης (η έννοια των απορρήτων είναι σχετική, είχε ήδη επισημάνει ο Weber, σ. 232) και της αποφασιστικής δύναμης και επιρροής στην κρατική γραφειοκρατία συντελεί ώστε η τελευταία να αναδεικνύεται όχι μόνο ως ο κύριος μηχανισμός υλοποίησης αλλά και αποφασιστικός παράγοντας τόσο στη χάραξη όσο και στην αξιολόγηση (διόρθωση και μετατροπή) της δημόσιας πολιτικής.

3.1 Η γενικότητα της γραφειοκρατίας

15. Ο χωρισμός του κράτους, ως γενικής και υπερκείμενης σημασίας οργάνωσης, από την κοινωνία των επιμέρους ατόμων είναι διάκριση γνωστή ήδη από τον Hegel. Κατά τον Marx (παρ. 297, σελ. 106), τουλάχιστον της πρώτης περιόδου, «η γραφειοκρατία εδράζεται σε αυτό το χωρισμό». Αποτελεί τυπική οργάνωση των κρατικών υπηρεσιών και αντιστοιχεί στην οργάνωση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που εκδηλώνονται στην εκτός κράτους σφαίρα κοινωνικής – οικονομικής συμπεριφοράς.

Κατά την άποψη αυτή, συνεπώς, η «γραφειοκρατία» ως κρατική οργάνωση και η «επιχείρηση» ως οργάνωση της μη κρατικής οικονομικής δραστηριότητας, παρουσιάζουν ομόλογα γνωρίσματα συγκρότησης και λειτουργίας. Χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Marx ότι «η επιχείρηση είναι η γραφειοκρατία της αστικής κοινωνίας» η γραφειοκρατία είναι η επιχείρηση του κράτους». Και πιο κάτω

(ό.π.): «η ίδια αντίληψη (νοοτροπία) που στην κοινωνία δημιουργεί την επιχείρηση, στο κράτος δημιουργεί τη γραφειοκρατία».

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, επομένως, μολονότι η γραφειοκρατία αποτελεί την ειδική μορφή οργάνωσης της κρατικής δραστηριότητας, δεν διαφέρει όμως ποιοτικά ή ουσιαστικά από τις μορφές οργάνωσης της έξω – ή μη – κρατικής (επιχειρηματικής) δραστηριότητας. Η έξοδος κατά συνέπεια από το κράτος ή η περιστολή των ορίων του δεν συνεπιφέρει αυτομάτως και κατάργηση της γραφειοκρατίας, αλλά απλώς αλλαγή σε ορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά της.

16. Ο λόγος για αυτή τη γενικότητα και κοινότητα της γραφειοκρατίας οφείλει να αναζητηθεί, σύμφωνα με αυτή τη σχολή σκέψης, στο γεγονός ότι τόσο η επιχείρηση όσο και η γραφειοκρατία αποτελούν σε τελευταία ανάλυση μηχανισμούς ελέγχου των μέσων παραγωγής, στη μία περίπτωση, και των μέσων διοίκησης στην άλλη. Η βασική αυτή συγγένεια ερμηνεύει τη σχετική ομοιότητα σε πολλά επιμέρους χαρακτηριστικά τόσο της δομής όσο και της λειτουργίας τους. Ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό της ταυτότητας των δύο οργανωτικών μορφών, που απορρέει από την ιδιότητά τους ως μηχανισμών ελέγχου, αποτελεί η μυστικότητα και η αδιαφάνεια, ένα είδος μυστηρίου (που παράσχεσε έσοχα ο Kafka) το οποίο συντηρείται με την ιεραρχική εσωτερική δομή, τη συγκέντρωση της δύναμης και την περιστολή της επικοινωνίας προς τα μέσα και προς τα έξω. Κατά τον Marx (ό.π., σ. 108), «the universal spirit of bureaucracy is secrecy. It is mystery preserved within itself by means of the hierarchical structure and appearance to the outside world as a self-contained corporation».

Είναι προφανές ότι η μυστική λειτουργία της γραφειοκρατίας την καθιστά πρόσφορο μηχανισμό ελέγχου στη διάθεση της κυρίαρχης τάξης σε μια ταξική διαστρωματωμένη κοινωνία. Εντέλει, κατά τους κλασικούς του μαρξισμού, το κράτος και μάλιστα ο εκτελεστικός του πυρήνας δεν αποτελεί παρά μια επιτροπή διοίκησης των κοινών συμφερόντων της αστικής τάξης («The executive of the modern state is but a committee for managing the common affairs of the whole bourgeoisie», Marx – Engels, σ. 35). Ενώ ο Lenin στο ίδιο πνεύμα επιβεβαιώνει την ταξική χρησιμοποίηση του κράτους (και της γραφειοκρατίας), γεγονός που προκύπτει από την ταξική διαίρεση της κοινωνίας και την υπεροχή μας από αυτές επί των άλλων (Lenin, κεφ. 1, και Passim, Wright, Jessop, κεφ. 1).

Σύμφωνα δε με νεότερες εκδοχές της

εργαλειακής θεώρησης του κράτους, το τελευταίο, ακόμα και όταν παρεμβαίνει με τρόπο ενεργό στην κοινωνικο-οικονομική διαδικασία (κράτος πρόνοιας ή ευημερίας) δεν αντιστρατεύεται τα κυρίαρχα ταξικά συμφέροντα αλλά μάλλον τα εξυπηρετεί (Miliband, σ. 54-93, Jessop, κεφ. 2).

3.2. Η γραφειοκρατία ως μηχανισμός ελέγχου

17. Η γραφειοκρατία ως μηχανισμός ελέγχου έχει διττό χαρακτήρα. Αφ' ενός μεν αποσκοπεί στην υπαγωγή των μετόχων της οργανωτικής δράσης μέσω της ιεραρχίας, της νομιμότητας, της υπαλληλικής ιδιότητας και της απαγόρευσης της ιδιοκτησίας των μέσων διοίκησης (κάτι που θα επισημάνει αργότερα και ο Weber). Αφ' ετέρου, ακριβώς λόγω της συγκέντρωσης των μέσων διοίκησης, γνώσης και εξουσίας και της διόγκωσης του μεγέθους του οργανωτικού πεδίου, η γραφειοκρατία δεν υπάγεται εύκολα σε εξωτερικούς ελέγχους και περιορισμούς.

Συμπεραίνεται, επομένως, ότι κατά ένα διαλεκτικό παράδοξο η εκπλήρωση από τη γραφειοκρατία λειτουργιών ελέγχου των μετόχων της οργανωτικής δράσης (δηλαδή, των εργαζομένων και όλων συναλλάσσονται με αυτή) αντιστρατεύεται ταυτόχρονα την ελεγχσιμότητα της από εξωτερικά όργανα και διαδικασίες. Διαμορφώνεται έτσι η σχετική αυτονομία της γραφειοκρατίας τόσο από το οικονομικό όσο και από το πολιτικό σύστημα. Ο κρατικός μηχανισμός, το πλέγμα δηλαδή των εξαιρετικά πολλές φορές διαφοροποιημένων κρατικοδιοικητικών οργανώσεων και υπηρεσιών, αναγκαστικά παρεμβάλεται με τρόπο δυναμικό (ήτοι, με σχετική αυτόνομη και όχι απόλυτα προσδιορισμένη συμπεριφορά) στη διαδικασία της κοινωνικής και πολιτικής αλληλεπίδρασης. Αυτό συμβαίνει διότι η ίδια η σύστασή του, σε τελευταία ανάλυση, αντανακλά τη φύση και τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της μορφολογίας των σχέσεων που επικρατούν εκάστοτε στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πεδίο (Poulantzas, σ. 128 επ.). Σύμφωνα με την ερμηνευτική αυτή εκδοχή, η επίταση των ανταγωνισμών και των συγκρούσεων μεταξύ των επιμέρους ταξικών ή άλλων συμφερόντων και προοπτικών ενισχύει την τάση αυτονόμησης του κράτους και της γραφειοκρατίας. Η τάση αυτή απορρέει από τις «αντιφατικές σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Και είναι η συνισταμένη αυτών των σχέσεων. Έτσι, ανάλογα με το βαθμό και την ένταση των ταξικών ανταγωνισμών και με τον εκάστοτε συσχετισμό δυνάμεων, η σχετική αυτονομία του κράτους αυξομειώνεται» (Μάνεσης, σ. 6). Αυτό συμβαίνει όχι λόγω της διαιτητικής

μόνο παρεμβολής του κράτους στην κοινωνική διαδικασία, αλλά κυρίως λόγω της ποικίλου φυσικά δυνατότητας εγγραφής στην κρατική συμπεριφορά (δόμησης, λειτουργία και πολιτική) των επιμέρους αντιτιθέμενων συμφερόντων και προοπτικών (μέσα από την πολιτική δια-

δικασία). Η εσωτερική, επιπλέον, διαφοροποίηση και ο υποπολλαπλασιασμός της γραφειοκρατίας, ενώ περιτέλλει τη δυνατότητα ενάσκησης ενιαίου ελέγχου από συγκεκριμένη ηγετική ομάδα, ενισχύει αναλογικά τις τάσεις αυτονόμησης και διαφοροποίησης του συστήματος συνολικά.

Η αυτονόμηση της γραφειοκρατίας ενισχύεται από το γεγονός της διαμόρφωσης διακεκριμένων ηγετικών ομάδων που διευθύνουν τις γραφειοκρατικές οργανώσεις και συγκεντρώνουν μεγάλα περιθώρια ελέγχου της επιρροής (ο σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας, κατά τους Michels και Laski, σ. 72). Η επέκταση της εκβιομηχάνισης και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού δεν έχει μεταβάλει ουσιαστικά το γεγονός αυτό· έχει απλώς μεταλλάξει τη διαδικασία ανάδειξής τους. Στις προηγμένες, δηλαδή, οικονομικά και τεχνολογικά κοινωνίες και οργανώσεις οι αντίστοιχες ηγετικές-διευθυντικές ομάδες έχουν περισσότερο επαγγελματικό ή τεχνοκρατικό χαρακτήρα («Knowledge Elites», Burnham, Mills, 1945, Nordlinger, Engel, Galbraith).

Βασική πηγή της αποφασιστικής δύναμης και επιρροής στην περίπτωση αυτή είναι ο έλεγχος των μέσων διοίκησης, του συνόλου, δηλαδή, των οργανωτικών πόρων (υλικών και ανθρωπίνων), και η συσώρευση της εξειδικευμένης γνώσης και δυνατότητας διεύθυνσης του χειρισμού της πραγματικής λειτουργίας και προσανατολισμού των πολύπλοκων

οργανώσεων. Στο μέτρο που αυτή η διαδικασία συσώρευσης συνεπάγεται και αναγνώριση συγκεκριμένων προνομίων στις αντίστοιχες επαγγελματικές οργανώσεις (θέσπιση αυτοτελών κανόνων συμπεριφοράς - code of ethics, esprit le corps), είναι φυσικό να επιτείνεται η αυτονομήσή τους, ιδιαίτερα κατά την υλοποίηση της δημόσιας πολιτικής (Weber, *Theory*, σ. 339, *Essays*, σ. 232 επ.). Είναι ίσως ενδεικτικό αυτής της τάσης ότι η δημόσια πολιτική (public policy) έχει πλέον αναχθεί σε ξεχωριστό επιστημονικό κλάδο (Policy Analysis) με ειδική μεθοδολογία και ανάλογα διαφοροποιημένες επαγγελματικές εξειδικεύσεις (Dror, Hogwood - Gunn, Δέκλερ, 1986, σ. 245 επ., 1989, σ. 25 επ.).

18. Από τις πλέον προφανείς συνέπειες της γραφειοκρατίας με την παραπάνω έννοια είναι μια ειδική μορφή αναποτελεσματικότητας, γνωστή ως διαδικασία υποκατάστασης των θεμιτών από άλλους σκοπούς - goal displacement (Merton, Selznick, Michels, Hood, Μακρυδημήτρη 1989). Κατά τη διαδικασία της υλοποίησης, αλλά και του επιχειρησιακού σχεδιασμού, η παρεμβολή της σχετικά αυτόνομης γραφειοκρατίας συνεπάγεται συχνά την εναλλαγή και υποκατάσταση των αρχικά προσδιορισμένων από την πολιτική διαδικασία σκοπών, τη συνειδητή μη επίτευξη ή ελλιπή επίτευξη των επιθυμητών αποτελεσμάτων. Το επιχείρημα είναι ότι προκειμένου να εξασφαλιστεί υψηλός βαθμός πιστότητας, κατά την υλοποίηση ή εφαρμογή, απαιτείται ανάλογη σύγκλιση των επιθυμιών και consensus μεταξύ της πολιτικής και γραφειοκρατικής ηγεσίας.

Αν αντίθετα απουσιάζει η στοιχειώδης αποδοχή και συναίνεση, μπορεί κανείς βάσιμα να αναμένει υψηλούς δείκτες αναποτελεσματικότητας, αν όχι κρίση υλοποίησης.

19. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους στις σύγχρονες κοινωνίες από τους αντιπροσωπευτικούς στους διοικητικούς θεσμούς αποτελεί παράλληλη διαδικασία, αίτιο και αιτιατό της υπεροχής της γραφειοκρατίας και της «παρακμής της δημοκρατίας» (Poulantzas, σ. 203 επ.). Σχετιζόμενα φαινόμενα είναι επίσης ο κλονισμός του κράτους δικαίου, ιδιαίτερα λόγω της εξαιρετικής διεύρυνσης της διακριτικής ευχέρειας της «εκτελεστικής» εξουσίας, αλλά και της αδυναμίας της διοικητικής δικαιοσύνης να εξασφαλίσει την προσαρμογή της διοίκησης· η παρακμή των πολιτικών κομμάτων ως έγκυρων μηχανισμών σχεδιασμού και αξιολόγησης της δημόσιας πολιτικής· η μετατόπιση και σχετική αποδυνάμωση του πολιτικού διαλόγου, της αντιπαράθεσης και του ελέγχου, από το κοινοβούλιο στα

μέσα μαζικής ενημέρωσης (την αποκλούμενη τέταρτη εξουσία)· ο εξαιρετικός πολλαπλασιασμός και υποπολλαπλασιασμός των παρακρατικών και ημικρατικών οργανώσεων, επιχειρήσεων και υπηρεσιών, οι οποίες λόγω του ιδιόμορφου υβριδικού χαρακτήρα τους συχνά ξεφεύγουν από τον έλεγχο τόσο της αγοράς όσο και του κοινοβουλίου.

3.3. Το ζήτημα της συμμετοχής

20. Από τις πιο προσφιλείς στους κλασικούς του μαρξισμού, και ιδιαίτερα στογ Lenin, μεθόδους περιστολής των τάσεων αυτονομίας της γραφειοκρατίας ήταν, αφ' ενός, η εναλλαξιμότητα, η εκλεξιμότητα, η ανάκληση, η έλλειψη μονιμότητας του διοικητικού προσωπικού και ειδικότερα της γραφειοκρατικής ηγεσίας· αφ' ετέρου, ο περιορισμός των αμοιβών των γραφειοκρατών και εξίσωσή τους με αυτές των λοιπών εργαζομένων, όχι μόνο για λόγους ισότητας και δικαιοσύνης αλλά και για να αποτελούν αντικίνητρο για τη διεκδίκηση και παραμονή επί μακρόν σε θέσεις δύναμης και επιρροής (Wright, Lenin).

Το ζήτημα με αυτές τις μεθόδους είναι, όπως διδάσκει η σχετική εμπειρία, ότι συνήθως συνδέονται με αντιστρόφως ανάλογη σχέση με την παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα των οργανώσεων στις οποίες εφαρμόζονται. Επιπλέον το αν και κατά πόσον οι μέθοδοι αυτοί συμπορούν στη γενική καταστροφή και υπέρβαση της γραφειοκρατίας (γραφειοκτονία), προοπτική την οποία είχε θεωρητικά προσδιορίσει ο Lenin ως απολύτως αναγκαία συνθήκη για την εγκαθίδρυση της κομμουνιστικής κοινωνίας, είναι άλλης τάξεως ζήτημα και χρήζει εμπειρικής κυρίως επιβεβαίωσης.

21. Άλλες μέθοδοι, ιδιαίτερα συνήθειες στους κόλπους των νεομαρξιστικών αλλά και νεοπλουραστικών τάσεων, επικεντρώνονται στην ενίσχυση της συμμετοχής των εργαζομένων και τη διεύρυνση της δημοκρατίας στη διοίκηση των πολύπλοκων οργανώσεων· την αποκέντρωση του κράτους και της διοίκησης και τη διασπορά των κόμβων αποφάσεων και επιρροής με την παράλληλη ενίσχυση των θεσμών περιφερειακής διοίκησης και αυτοδιοίκησης, και βέβαια την αυτοδιαχείριση και αυτοδιάθεση των πολιτών μέσα από αυτόνομη και δημιουργική ανάπτυξη πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση των προβλημάτων (Poulantzas, Thayer, Ferguson, Crozier, Dunleavy, O'Leary).

22. Εκείνο που αξίζει ίσως να σημειωθεί

στο σημείο αυτό, δεν είναι η εξαντλητική θεώρηση της σχετικής αξίας ή απαξίας ορισμένων από τις παραπάνω μεθόδους. Αλλά απλώς να επισημανθεί η αναγκαιότητα ειδικών μετρήσεων και εκτιμήσεων, αφ' ενός μεν της πιθανότητας προνομαχικής αξιοποίησης της συμμετοχικής δυνατότητας στη δημόσια πολιτική από ορισμένες ανακυκλούμενες μάλιστα ομάδες ή συμφέροντα, που ίσως ήδη υπερεκπροσωπούνται· αφ' ετέρου του ενδεχόμενου «κόστους» της συμμετοχικής διαδικασίας από τη σκοπιά της οργανωτικής αποτελεσματικότητας. Η αντικατάσταση λ.χ. της ιεραρχίας από τη συμμετοχή είναι φυσικό να επιφέρει όχι μόνο τη διαφοροποίηση και τον πολυκεντρισμό αλλά επίσης οξύ πρόβλημα συνοχής και συντονισμού. Επιπλέον, κάτι που συνήθως αγνοείται ή υποτιμάται, η αποκέντρωση και η διαφοροποίηση συνεπάγονται όχι μόνο πολλαπλασιασμό του αριθμού των συμμετεχόντων αλλά και αύξηση, κατά γεωμετρική μάλιστα πρόοδο, των επικοινωνιακών συνδέσεων μεταξύ των μετόχων και επομένως εξαιρετική πληροφοριακή επιβάρυνση (Graicunas). Αν μάλιστα οι μέτοχοι και οι μεταξύ τους σχέσεις χαρακτηρίζονται από ισοδυναμία και ίσχυση επιρροής, τότε προκειμένου να ληφθεί οποιαδήποτε απόφαση θα πρέπει να ενεργοποιείται το σύνολο των δικτυώσεων. Αν συνυπολογιστεί και η πιθανότητα του θορύβου και της παραμόρφωσης, που είναι φυσικό να παράγεται από την επιβάρυνση του δικτύου, τότε η αποτελεσματικότητα του συστήματος πραγματικά απειλείται.

23. Τα παραπάνω δεν οδηγούν αναγκαστικά στην ανάλυση ή την αμφισβήτηση της σημασίας και της αξίας της συμμετοχής και της αποκέντρωσης. Αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την περιστολή της αυτονομίας των τεχνοκρατών και την αριστοποίηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, εφόσον η συμμετοχή επιτρέπει τη διερεύνηση περισσότερων εναλλακτικών λύσεων, την ουσιαστική πληροφόρηση και τη διεύρυνση της συναίνεσης. Απλώς επισημαίνουν την αναγκαιότητα σχεδιασμού κατάλληλων μεθόδων κατανομής και συνοχής καθώς επίσης και τη συνειδητοποίηση κάποιας ειδικής μορφής συνεπειών, οι οποίες συνήθως αγνοούνται ή υποτιμώνται από τη σχετική φιλολογία.

4. Η οργάνωση της γραφειοκρατίας

24. Σύμφωνα με την τρίτη παραδειγματική εκδοχή του προβλήματος της γραφειοκρατίας, θεμέλιο της οποίας αποτελεί η βεμπεριανή θεώρηση του φαινομέ-

νου, η γραφειοκρατία συνιστά ειδική μορφή συγκρότησης του οργανωτικού σχήματος, η οποία προσοιδοεί σε ορισμένες συνθήκες και κατηγορίες κοινωνικής συμπεριφοράς. Είναι πιθανό, συνεπώς, να μην προσοιδοεί σε άλλες συνθήκες και δραστηριότητες.

Η ενδεχομενικού-συστηματικού χαρακτήρα αυτή προσέγγιση επισημαίνει το βαθμό προσαρμογής και ανταπόκρισης της γραφειοκρατίας προς τις ειδικές περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούν κατά τη συγκεκριμένη περίπτωση, το είδος των σκοπών που επιδιώκονται, το χαρακτήρα των δραστηριοτήτων ή διαδικασιών που χρησιμοποιούνται, την τεχνολογία που είναι διαθέσιμη και άλλες πιθανόν μεταβλητές, όπως είναι οι δεξιότητες του ανθρώπινου δυναμικού.

4.1. Η γραφειοκρατία ως τεχνική οργάνωσης

25. Σύμφωνα με τη βεμπεριανή ανάλυση, ως γνωστόν, η γραφειοκρατία αποτελεί ειδική μορφή οργάνωσης η οποία αντιστοιχεί στη νομική-ορθολογική μέθοδο νομοποίησης και παράγεται από την εκκοσμίκευση της κοινωνικής ζωής και τον εκβιομηχανισμό της παραγωγικής διαδικασίας (Weber, Albrow, Beetham, Argyriades, 1982, 1989, Mouzelis). Αυτό συμβαίνει ανεξαρτήτως πολιτικού συστήματος, τόσο στο δημόσιο όσο και στο ιδιωτικό επιχειρηματικό πεδίο, και αφορά κάθε μορφή οργανωμένης συμπεριφοράς ανεξαρτήτως επιμέρους σκοπών ή αποστολής. Η γραφειοκρατία αποτελεί μηχανισμό ακριβείας (precision instrument) ο οποίος προσφέρεται για πολλές και πολλαπλές χρήσεις και ειδικότερα για την αποτελεσματική εκτέλεση και υλοποίηση των επιλογών ή ουσιαστικών αποφάσεων που ολοκληρώνονται στο επίπεδο της πολιτικής διαδικασίας. Αυτού του είδους η εργαλειώδη εννοιολόγηση της γραφειοκρατίας παρουσιάζει εντυπωσιακή αντιστοιχία με, και ως ένα σημείο προϋποθέτει, την αντίληψη της οργανωμένης κοινωνίας ως μηχανισμού συνειδητά σχεδιασμένου για την επίτευξη συγκεκριμένου σκοπού (Argyriades, 1982, σ. 41). Δεν είναι τυχαίο, επίσης, το γεγονός ότι οι θεωρήσεις αυτές αναπτύσσονται στους νεότερους χρόνους και ειδικότερα την περίοδο του διαφωτισμού και της βιομηχανικής επανάστασης.

26. Τα διάφορα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της γραφειοκρατικής οργάνωσης, που επισημαίνουν ο Weber και μεταγενέστεροι αναλυτές, μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες:

- (α) ιεραρχική διάταξη και δομή του οργανωτικού συστήματος·
- (β) λειτουργία σύμφωνα με σύστημα κα-

νόνων και διατάξεων, που έχουν γενική ισχύ και εξασφαλίζουν συνέχεια και συνέπεια της οργανωτικής δράσης.

- (γ) υπαλληλική ιδιότητα των στελεχών, τα οποία στερούνται ιδιοκτησιακών αξιώσεων επί των μέσων διοίκησης,

χρονη εποχή. Ο τεύλορισμός και η επισημονική μεθοδολογία διοίκησης, όπως και άλλες τάσεις στα πλαίσια της κλασικής προσέγγισης στη θεωρία των οργανώσεων, παρουσιάζουν εκλεκτική συγγένεια με τη βεμπεριανή θεώρηση της γραφειοκρατίας, κυρίως όσον αφορά τον

δίαση και αξιολόγηση επιτελικού-στρατηγικού χαρακτήρα ενεργειών και ανάπτυξη αντίστοιχων ικανοτήτων (δημοουργικότητα, φαντασία, επινοητικότητα). Οι τελευταίες απαιτούνται για την αντιμετώπιση των πολύπλοκων ή δυσδόμητων δημοσίων προβλημάτων (Simon), το συ-

δικαιούνται μόνο χρηματική αμοιβή και προάγονται σύμφωνα με τους όρους συστήματος σταδιοδρομίας και με βάση την προσωπικής τους αξία.

- (δ) καταμερισμός της εργασίας και εξειδίκευση εντός του οργανωτικού πλαισίου με προσδιορισμό καθηκόντων και υποχρεώσεων τόσο κάθετα όσο και οριζόντια. Συνέπεια της διαφοροποίησης των καθηκόντων και της εξειδίκευσης των εργαζομένων είναι ότι η «γραφειοκρατική διοίκηση σημαίνει ουσιαδώς την άσκηση του ελέγχου με βάση τη γνώση. Είναι αυτό το χαρακτηριστικό που την καθιστά στην πράξη ορθολογική» (Weber, Theory, σ. 339).

Δεν ξενίζει, επομένως, το γεγονός ότι η μορφή της οργάνωσης που διαθέτει τα παραπάνω χαρακτηριστικά ανταποκρίνεται λειτουργικά στην ανάγκη εκλογίκευσης της διοικητικής διαδικασίας, εξασφαλίζει σταθερότητα, ομοιομορφία, προβλεψιμότητα και ασφάλεια. Υπερέχει έτσι αισθητά, τουλάχιστον ως προς την τεχνική της αποδοτικότητα, από άλλες μορφές οργάνωσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, που αντιστοιχούν, λ.χ., στον χαρισματικό (οπαδοί) ή τον παραδοσιακό (υποτακτικοί) τύπο εξουσίας (Timsit, σ. 29). Το γεγονός αυτό ερμηνεύει την ευρύτατη αποδοχή και χρησιμοποίηση της γραφειοκρατίας, με διάφορες αποχρώσεις, σε όλα σχεδόν τα πεδία κοινωνικής δραστηριότητας κατά τη σύγ-

προτεινόμενο οργανωτικό σχεδιασμό και τη μεθοδολογία διοίκησης της οργανωτικής συμπεριφοράς (Μακρυδημήτρη, 1986). Είναι έτσι σαφές ότι η μαζικοποίηση και η εκβιομηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας αντιστοιχεί στον εκγραφειοκρατισμό της οργανωτικής δομής και της εν γένει διοικητικής συμπεριφοράς

4.2. Η προσαρμογή της γραφειοκρατίας

27. Το ζήτημα είναι εάν η γραφειοκρατία ως ειδική μορφή οργάνωσης συνοδεύεται και από ορισμένες αδυναμίες, αρνητικές συνέπειες ή δυσλειτουργίες (Merton), οι οποίες μάλιστα μπορεί να αναιρούν τα λειτουργικά της χαρακτηριστικά. Οι γνωστότερες από αυτές είναι ο νομικισμός και η δυσκαμψία, η εμπραγμάτωση των διαδικασιών, η εξαιρετική τήρηση των τύπων και η έλλειψη ευελιξίας (Downs, Jowell, Crozier, V. A. Thompson). Τίθεται, συνεπώς, το ερώτημα αν η παραδοσιακή γραφειοκρατική δομή είναι ο κατάλληλος οργανωτικός σχηματισμός για την αντιμετώπιση πολύπλοκων προβλημάτων που αναφέρονται σε ασταθείς ή ρευστές περιβαλλοντικές συνθήκες και χαρακτηρίζονται από σύγχυση ή αντίθεση αξιών (Lane, κεφ. 4). Έχει επίσης αμφισβητηθεί αν η γραφειοκρατία προσφέρει το κατάλληλο πλαίσιο για την πληρέστερη δυνατή αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών διοίκησης και πληροφορικής, καθώς και για τη σχε-

νολικό ποσοστό των οποίων έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Ενώ, λ.χ., η γραφειοκρατία μπορεί να θεωρηθεί ως επαρκής ή και αποτελεσματικός θεσμικός σχηματισμός για την αντιμετώπιση ορισμένης κατηγορίας προβλημάτων (απλών και ομοιόμορφων), το ζήτημα είναι κατά πόσον είναι σε θέση να αντιμετωπίσει επαρκώς προβλήματα αυξημένης πολυπλοκότητας (προστασία περιβάλλοντος, εξάλειψη φτώχειας, καταπολέμηση της βίας κ.ο.κ.).

28. Δεν απουσιάζει η επιχειρηματολογία (Burns - Stalker, Woodward, Argyris, Likert, Lawrence - Lorsch, Bennis) ότι η γραφειοκρατία, ως εξειδικευμένο χαρακτηριστικό του δεύτερου κύματος του πολιτισμού (Toffler), πράγματι συνιστά ανεπαρκή οργανωτική ανταπόκριση στην πρόκληση που παράγεται από τους ρυθμούς αλλαγών και αστάθειας στο περιβάλλον, την αύξηση της πολυπλοκότητας των προβλημάτων, την προϊούσα εξειδίκευση και διαφοροποίηση της γνώσης, την πρόοδο της τεχνολογίας, τη στενότητα των πόρων. Και βέβαια την ευρύτερη δυνατή αξιοποίηση του ανθρώπινου συντελεστή και την αλλαγή των αξιών και αιτημάτων που σχετίζονται με την ανθρώπινη συμπεριφορά σε οργανωμένα περιβάλλοντα και χαρακτηρίζονται από έκδηλο μεταυλιστικό προσανατολισμό (Inglehart).

Η εναλλακτική οργανωτική μορφή μπορεί και πρέπει, σύμφωνα με αυτή τη

σχολή σκέψης, να αναζητηθεί κυρίως στον εσωτερικό μετασχηματισμό και την αντικατάσταση της γραφειοκρατίας από ευέλικτους και παροδικούς οργανωτικούς σχηματισμούς (temporary organizations, task forces) οι οποίοι διαλύονται μετά την επίτευξη των στόχων για τους οποίους δημιουργήθηκαν (Bennis). Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο οργανωτικός σχηματισμός οφείλει να αντανακλά και να ακολουθεί το είδος του προβλήματος που εκάστοτε αντιμετωπίζεται. Για το λόγο αυτό δεν είναι αναγκαίο να προσλαμβάνει πάντοτε τη μορφή αυστηρής γραφειοκρατικής δομής, μπορεί, αντίθετα, να απαρτίζεται από οργανωμένο δίκτυο αλληλεξαρτώμενων υπηρεσιών και θεσμών, που επικοινωνούν τόσο τυπικά όσο και άτυπα για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων μέσα από ανάλογης ευελιξίας και προσαρμοστικότητας διαύλους.

Στο χώρο της δημόσιας διοίκησης, εξάλλου, η διεύρυνση της κρατικής παρεμβολής και ρυθμιστικής αρμοδιότητας συνήθως προσλαμβάνει τη μορφή του πολλαπλασιασμού των ημικρατικών (quasigovernmental) και ημιαντικρατικών (quasi-non-governmental) οργανώσεων ή νομικών προσώπων ειδικών σκοπών (Δαγτόγλου, 11ο μέρος, Σπηλιωτόπουλος, σ. 315 επ.). Οι οργανωτικοί αυτοί σχηματισμοί, που συναποτελούν στη μεταξύ τους διαπλοκή ένα εκτεταμένο και εξαιρετικά πολύπλοκο δίκτυο, ενώ υπόκεινται σε κρατικό έλεγχο και εποπτεία, διατελούν όμως σε καθεστώς διοικητικής αυτοτέλειας, τα ακριβή όρια της οποίας ποικίλουν ανάλογα με τη φύση και το χαρακτήρα της συγκεκριμένης οργανωτικής συμπεριφοράς. Η σύσταση τέτοιας μορφής οργανώσεων, εκτός του καθαυτό πυρήνα του κράτους, αποτελεί συνεπώς εκδήλωση της αναγνώρισης της ανάγκης για περισσότερο ευλιγσία, δημιουργικότητα και προσαρμοστικότητα στο δημόσιο τομέα.

Το ερώτημα βέβαια παραμένει (Chester, Doig, Pliatzky) και χρήζει συστηματικής εμπειρικής διερεύνησης, κατά πόσο απουσιάζουν από την πραγματική λειτουργία και συμπεριφορά των οργανωτικών αυτών μορφωμάτων όχι μόνο ο πολιτικός έλεγχος και η παρεμβολή, αλλά και οι γνωστώτερες, στην αμιγώς κρατική συμπεριφορά, γραφειοκρατικές συμπτωματολογίες (συμπεριλαμβανόμενης της υποκατάστασης των αρχικών σκοπών και της οργανωτικής διαίτισης).

Η έκκληση αυτή για τον εμπλουτισμό και τη μετατροπή της γραφειοκρατίας σε ευέλικτο οργανισμό (From Bureaucracy to Flexocracy - Worlbridge, Argyriades, 1989) προσλαμβάνει πλέον επιτακτικό χαρακτήρα, ακριβώς λόγω των ριζικών μεταλλαγών που έχουν επέλθει, εξαιτίας

του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, της διαφοροποίησης και της αύξησης της πολυπλοκότητας της οργανωμένη συμπεριφοράς στη δομή και το περιεχόμενο της εργασίας, και επομένως στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού (Knowledge worker - Drucker). Η πρόσκληση τεχνοκρατών

και εξειδικευμένων στελεχών, οι οποίοι πλέον αποτελούν το διευρυμένο μεσαίο επίπεδο διοίκησης (Middle management level) και επιτελούν περισσότερο διοικητικού και λιγότερο τεχνικού χαρακτήρα δραστηριότητες (τριτογενής, τεταρτογενής τομέας), αποτελεί πλέον απαραίτητη συνθήκη οργανωτικής επιβίωσης, γεγονός βέβαια που συνεπάγεται την προσαρμογή της παραδοσιακής γραφειοκρατίας (Bell, Touraine, Gershuny, Engel).

29. Επιπλέον, οι συνέπειες από την επέκταση στον εργασιακό-διοικητικό χώρο των νέων συστημάτων πληροφορικής και των τεχνολογιών διοίκησης, ίσως υπερβολικά αισιόδοξα, αναμένεται ότι θα μεταβάλουν την οργανωτική δομή και λειτουργία της γραφειοκρατίας. Αυτό θα συμβεί όχι μόνο λόγω των αναμφισβήτητων πλεονεκτημάτων της νέας τεχνολογίας για τη μαζική επεξεργασία των προγραμματισμένων εργασιών (ρουτίνας), καταργώντας ή τουλάχιστον μειώνοντας την εξαιρετική σε έκταση και όγκο εγγραφοκρατία. Αλλά και λόγω της αλλαγής στη δυναμική των ενδοοργανωτικών σχέσεων και την αποκέντρωση της γνώσης, της ευθύνης και της αρμοδιότητας. Η τυπική ιεραρχία αντικαθίσταται από το δίκτυο, την αλληλεξάρτηση, την ομάδα συνεργασίας και τη συμπληρωματικότητα (Cleveland). Συνέπεια των παραπάνω είναι η γενική επαύξηση της ικανότητας προσαρμογής της οργάνωσης και ανταπόκρισης στα πολύπλοκα προβλή-

ματα που αντιμετωπίζει (Booth-Pitt, Lane, κεφ. 4).

4.3. Το τέλος της γραφειοκρατίας

30. Το πρόβλημα με τις παραπάνω, μεταβιομηχανικού χαρακτήρα, αναλύσεις είναι ότι συνήθως υποφέρουν είτε από έλλειψη εμπειρικής επαλήθευσης είτε από εξαιρετική υπερβολή ή και από τα δύο. Ο Kafka έχει προσφυώς παρατηρήσει ότι «οι επαναστάσεις εξατμίζονται και το μόνο που μένει είναι το δοχείο μιας νέας γραφειοκρατίας. Οι αλυσίδες της βασανισμένης ανθρωπότητας είναι τα υποurigικά έγγραφα».

Ενώ πράγματι διαπιστώνονται παραδείγματα ευέλικτων οργανωτικών σχηματισμών (networks, matrix κ.λπ.), αυτά συνήθως εκδηλώνονται ως παραφυάδες πολύπλοκων οργανώσεων (γραφειοκρατιών) οι οποίες διαθέτουν αυτή την πολυτέλεια. Η τάση δε είναι, μετά την πάροδο ορισμένης περιόδου ανάπτυξης και πειραματισμού, να αφομοιώνονται από τη μητρική γραφειοκρατία (Petrow, 170-1).

31. Εξάλλου, ενώ η τεχνολογική αλλαγή είναι γεγονός και η σχετική ζήτηση για νέες κατηγορίες δεξιοτήτων πραγματική, το ζήτημα παραμένει εάν και κατά πόσον έχουν ουσιαστικά αλλάξει οι οργανωτικές δομές, σχέσεις και διαδικασίες γνωστές ως γραφειοκρατία. Η ρήξη με το παρελθόν δεν είναι τόσο γενική και ριζική όσο πολλοί το θέλουν. Ο μεγάλος αριθμός των εργαζομένων, παρά τις αλλαγές στο περιεχόμενο και τις μεθόδους εργασίας, έχει διατηρηθεί στο είδος των σχέσεων με τη γραφειοκρατία που αποτύπωσε ο Weber (υπαλληλική ιδιότητα, εξειδίκευση, ιεραρχική υπαγωγή, τήρηση αυστηρών διαδικασιών, αποστέρηση ελέγχου και ιδιοκτησίας).

Εκείνο που διαφαίνεται είναι ότι η αλλαγή στα μέσα διοίκησης λόγω της επέκτασης των νέων τεχνολογιών, δεν αποτελεί ανεξάρτητη ή αντικειμενική διαδικασία, η οποία αναγκαστικά συνεπφέρει και μετατροπή του όλου συστήματος διοίκησης και οργάνωσης. Μπορεί μάλιστα να επιτείνει το συγκεντρωτισμό, την καθετοποίηση της ιεραρχίας (υψώνοντας την πυραμίδα με τον πολλαπλασιασμό του αριθμού των ενδιάμεσων βαθμίδων ειδικών), το κλειστό κύκλωμα ροής πληροφορίας (secrecy) και τον έλεγχο, τον αποκλεισμό των ενδιαφερόμενων μερών.

Το υπόδειγμα της απόλυτα κλειστής, συγκεντρωτικής και αυταρχικής ίσως οργάνωσης στην εποχή μας δεν θα αναζητηθεί βέβαια στις κλασικές δομές του περασμένου αιώνα, αλλά μάλλον στα εκτενή δίκτυα της σύγχρονης υπολογιστοκρατίας (computocracy) της πληροφορικής.

32. Σύμφωνα δε με διαθέσιμες ως τώρα εμπειρικές έρευνες έχει αποκαλυφθεί (Boddy) ότι:

I. Οι συνέπειες από την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών προσδιορίζονται όχι τόσο από το χαρακτήρα αλλά και από τις αποφάσεις σχετικά με την έκταση και τον

αρκητή δόση σκεπτικισμού ως προς τις προφανείς ερμηνείες, ενώ δεν επιτρέπεται ορισμένες κρίσιμες συνθήκες και μεταβλητές, όπως είναι το σύστημα διοίκησης, οι στρατηγικές επιλογές και ο οργανωτικός σχεδιασμός, να αγνοηθούν ή να υποτιμηθούν.

τρόπο χρήσης και αξιοποίησής τους.

II. Οι νέες τεχνολογίες μπορούν να συμβάλουν τόσο στον εμπλουτισμό της εργασίας όσο και στην παραπέρα αποεξειδίκευση και αλλοτρίωση των εργαζομένων, γεγονός που εξαρτάται από τις επιλογές για τη χρησιμοποίησή τους και τον οργανωτικό σχεδιασμό.

III. Οι λυτρωτικές επιπτώσεις από την επέκταση της πληροφορικής στα χαμηλότερα επίπεδα διοίκησης φέρουν συχνά ένα χαρακτήρα υπερβολής και πάντως μπορεί να ακυρώνονται από αντίστροφες ενδοοργανωτικές συνθήκες (δομές, διαδικασίες, μέγεθος, σχέσεις, λειτουργία).

IV. Το είδος των εφαρμογών που επιλέγονται προσδιορίζει το μέτρο αξιοποίησης της πληροφορικής και τις συνέπειές τους. Η εφαρμογή, λ.χ., στο επίπεδο των προγραμματισμένων δραστηριοτήτων (ρουτίνας) συνεπάγεται συνήθως αύξηση της παραγωγικότητας αλλά και μικρό βαθμό αξιοποίησης των τεχνολογικών δυνατοτήτων. Η εφαρμογή, αντίθετα, στο επίπεδο των μη προγραμματισμένων ενεργειών (απόφασης, επίλυσης πολύπλοκων προβλημάτων) συνεπάγεται υψηλό βαθμό αξιοποίησης των τεχνολογικών δυνατοτήτων αλλά όχι αναγκαστικά αύξηση της παραγωγικότητας.

33. Εκείνο που συμπεραίνεται από τα παραπάνω είναι ότι το ζήτημα των εφαρμογών και συνεπειών της νέας τεχνολογίας σε πολύπλοκες οργανώσεις δεν είναι ούτε απλό ούτε αυτονόητο. Χρειάζεται

5. Το ζήτημα της οργανωτικής ανάπτυξης και του λειτουργικού εκσυγχρονισμού

Από την αναγκαστικά συνοπτική σύγκριση του σημασιολογικού πυρήνα των κυριότερων εναλλακτικών θεωρήσεων της γραφειοκρατίας προκύπτουν ορισμένα βασικά συμπεράσματα.

Πρώτον, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, και οι τρεις προσεγγίσεις, ιδιαίτερα κατά την κλασική της η καθεμία παραλλαγή, φαίνεται να συμφωνούν στην άποψη για τον βασικό εργαλειακό χαρακτήρα του κράτους και της γραφειοκρατίας.

Έτσι, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη άποψη, το κράτος και ειδικότερα η δημόσια γραφειοκρατία οφείλει να μην παρεμβάλλεται στην αυτόνομη και αυτορυθμιζόμενη λειτουργία της αγοράς προκαλώντας παραμορφώσεις και αρρυθμίες, αλλά απλώς να εξυπηρετεί και υποβοηθεί την ομαλή ανάπτυξη των ανταλλακτικών σχέσεων της κοινωνίας των ιδιωτών υλοποιώντας με ακρίβεια («εκτελεστική εξουσία») σαφώς οριοθετημένες (από την υπερχείριση νομοθετική εξουσία) και περιορισμένης εκτάσεως αρμοδιότητες.

Το δόγμα της «ουδετερότητας» της κρατικής «μηχανής» συνιστά ακριβώς ενδιάμεση προϋπόθεση του εκτελεστικού χαρακτήρα της γραφειοκρατίας vis a vis των επιλογών που διαμορφώνονται στο

επίπεδο της πολιτικής διαδικασίας.

Κατά δε τον Marx, η γραφειοκρατία αποτελεί εκτελεστική επιτροπή διοίκησης και εξυπηρέτησης των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης. Ενώ για τον Weber προσφέρεται ως «μηχανισμός ακρίβειας» για πολλές και διαφορετικές χρήσεις. Η γραφειοκρατία ως όργανο (εκτελεστικός μηχανισμός) της δημοκρατίας ελέγχεται από την τελευταία κυρίως μέσω της ενίσχυσης του κοινοβουλευτισμού (βρετανικού τύπου), ο οποίος και παρέχει τη δυνατότητα ανάδειξης και επιλογής της κατάλληλης πολιτικής ηγεσίας.

Δεύτερον, πλέον πρόσφατες επεξεργασίες και των τριών βασικών προσεγγίσεων φαίνεται να μετακινούνται εκ παραλλήλου προς την παραδοχή μιας περισσότερο πολύπλοκης κρατικοδιοικητικής πραγματικότητας.

Κύριο χαρακτηριστικό της τελευταίας δεν είναι μόνο η θεσμική πολλαπλότητα και διαφοροποίηση αλλά και η σχετικά αυτόνομη και πιθανώς ανεξέλεγκτη συμπεριφορά της δημόσιας γραφειοκρατίας απέναντι στην υποτιθέμενη βάση κυριαρχίας: την πολιτική κοινωνία (κατά το φιλελεύθερο πρότυπο), την κυρίαρχη τάξη (κατά το μαρξιστικό) και την πολιτική διεύθυνση και ηγεσία (κατά το βεμπεριανό).

Τρίτον, παρά τις προβλέψεις, είτε για την εξαφάνιση (μαρξιστές) είτε για την περιστολή (φιλελεύθεροι) και την ορθολογική υποταγή στην πολιτική εξουσία (Weber) της κρατικής γραφειοκρατίας, αυτή όχι μόνο δεν μειώθηκε αλλά επεκτείνεται σε όλες σχεδόν τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, ελαχιστοποιώντας μάλιστα τις δυνατότητες και πιθανότητες ουσιαστικού ελέγχου τόσο των συνθηκών όσο και των αποτελεσμάτων δράσης και λειτουργίας της.

Ελέγχεται, επομένως, η απόλυτη περιγραφική εγκυρότητα και το μέτρο της συγκεκριμένης εμπειρικής επαλήθευσης και των τριών ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Αν η απόλυτη ισχύς των θεωριών απουσιάζει, αυτό δεν εμποδίζει όμως την παραδοχή της μερικής ισχύος (ή διαψευσιμότητας) έναντι του προτεινόμενου σώματος του αποδεικτικού υλικού και της εμπειρίας.

Αυτό συμβαίνει, εξάλλου, ανεξάρτητα από την επιστημολογική χρησιμότητά τους ως εναλλακτικών, και πιθανώς συμπληρωματικών, ερμηνευτικών στρατηγικών. Μια χρησιμότητα που υπογραμμίζεται από την απουσία ενός κυρίαρχου παραδείγματος πρόσφορου για την συνολική ερμηνεία, κατανόηση και τον έλεγχο της σύγχρονης κρατικοδιοικητικής πραγματικότητας. Οι πλέον ενδιαφέρουσες μάλιστα απόπειρες προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να παρουσιάζουν, ως τώρα τουλάχιστον, έναν έντονα εκλε-

κτικό και συνθετικό χαρακτήρα (Habermas, 1976, 1984, και Offe, σ. 253), στο πλαίσιο μιας όχι μόνο διεπιστημονικής αλλά και διαθεωρητικής προσέγγισης και καλλιέργειας. Πράγματι το γεγονός τόσο της διατήρησης και της ποιοτικής και ποσοτικής διαφοροποίησης της γραφειοκρατίας και γενικά του κρατικοδιοικητικού συστήματος, όσο και του δυσανάλογα χαμηλού βαθμού ικανοποίησης από τη λειτουργία του, δεν συνιστά μόνο τη θεμελιώδη αντίφαση του καπιταλιστικού συστήματος (Habermas, 1976, μέρος II, Offe, κεφ. 4, 5, 6). Ακυρώνει επίσης τις διάφορες επιστημονικές ετυμηγορίες και επιβάλλει τον ουσιαστικό και μεθοδολογικό αναπροσανατολισμό προς περισσότερο ρεαλιστικές και χρήσιμες κατευθύνσεις των σχετικών ερμηνευτικών εκδοχών.

Επίκεντρο των νέων προσανατολισμών οφείλει να είναι, αποφεύγοντας ολιστικές ή αναγωγιστικές απλουστεύσεις, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των κρατικοδιοικητικών σχέσεων και λειτουργίας σε συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικοπολιτικές περιπτώσεις.

Η υπέρβαση της εργαλειακής θεώρησης του τρόπου ανάπτυξης και οργάνωσης του κράτους και της γραφειοκρατίας προϋποθέτει τη συστηματική διερεύνηση όχι μόνο της έκτασης της διαφοροποίησης και του βαθμού αυτονομίας του κρατικοδιοικητικού συστήματος, αλλά επίσης και των ειδικών χαρακτηριστικών και σχέσεων που αυτό φαίνεται να αναπτύσσει και υλοποιεί.

Ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνει έτσι η συστηματική καταγραφή και ανάλυση του είδους και της μορφολογίας της οργανωτικής ανάπτυξης και λειτουργικής διαφοροποίησης της γραφειοκρατίας, του χαρακτήρα των ανθρώπινων σχέσεων και συμπεριφορών, τόσο εντός όσο και στο περιβάλλον του οργανωτικού πεδίου, της πραγματικής ικανότητας διοίκησης και προσανατολισμού των δημοσίων υπηρεσιών ως συστημάτων οργανωμένης πολυπλοκότητας, των ορίων, τέλος, αλλά και των δυνατοτήτων ικανοποιητικής αντιμετώπισης πολύπλοκων προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας από μέρους του κράτους και της γραφειοκρατίας.

34. Έχει, πιστεύω, καταστεί πλέον σαφές σ' ένα ευρύ φάσμα αντιλήψεων ότι η αναδιάταξη του κρατικοδιοικητικού φαινομένου, κατά την παρούσα συγκυρία, αποτελεί επιτακτική κοινωνική ανάγκη και μάλιστα όρο προσαρμογής και επιβίωσης του συστήματος στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Το ζήτημα είναι προς ποια κατεύθυνση, με ποια μέτρα και τι ρυθμούς θα επιτευχθεί αυτή η μεταρρύθμιση ή ανασυγκρότηση. Χωρίς να

χρειάζεται να υπεισέλθει κανείς στο περιεχόμενο και την αξιολογική σημασία των θέσεων για την έκταση και το μέγεθος του κράτους και της δημόσιας γραφειοκρατίας, αποτελεί νομίζω κοινό παρανομαστή, και στη μία και στην άλλη περίπτωση, η αναγκαιότητα ενός διαφο-

κρατούν στο κρατικοδιοικητικό πλέγμα είναι συχνά εξαιρετικά αναχρονιστικές, αναποδοτικές και αναποτελεσματικές. Χαρακτηρίζονται, θα έλεγα, από έντονη «οργανωτική υπανάπτυξη» με αντίστοιχες εκδηλώσεις κακοδιοίκησης, πάσχουν από έλλειψη μηχανισμών ανατροφοδότη-

ρετικού στη λειτουργία του κράτους και μιας διαφορετικής διοίκησης (Γιαννίτσης). Ο λόγος είναι ότι οι θέσεις περί των ορίων και των οριακών αναδιατάξεων του συστήματος (περισσότερο ή λιγότερο κράτος), χωρίς να είναι αναγκαστικά οριακής σημασίας, αφήνουν εντούτοις ουσιαστικά ανέπαφη την πραγματική λειτουργία του συστήματος και τον τρόπο διοίκησης και συμπεριφοράς του στο χώρο και στο χρόνο, πολύ περισσότερο μάλιστα αν δεχτούμε (μαζί με τον Offe, σ. 152) ότι το σύγχρονο κράτος (πρόνοιας) έχει κατά πάσα πιθανότητα καταστεί πλέον μη αντιστρεπτή κοινωνική δομή και πραγματικότητα (irreversible structure). Μπορεί έτσι να υποστηριχτεί ότι η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός της διοίκησης, ως πρωταρχικής σημασίας μηχανισμού διαμεσολάβησης και πεδίου μετατροπής κοινωνικών αναγκών και αιτημάτων σε αντίστοιχα αγαθά και υπηρεσίες, επιβάλλει την ποιοτική, κατά κύριο λόγο, αναβάθμισή της. Τη βελτιστοποίηση, δηλαδή, των λειτουργιών που επιτελεί η διοίκηση και των διαδικασιών που χρησιμοποιούνται, οι οποίες συνήθως της προσδίδουν το χαρακτήρα ενός «κλειστού» ή αδιαφανούς συστήματος, με πληθώρα αστοχιών, δυσμορφιών, παθολογιών και ελλείψεων.

5.1. Η ικανότητα του διοικητικού συστήματος

35. Είναι γνωστό ότι οι μέθοδοι οργάνωσης, διοίκησης και λειτουργίας που επι-

σης μέσω των οποίων διαπίστώνεται το μέτρο της απόκλισης από τους επιδιωκόμενους σκοπούς και στόχους και προσδιορίζονται τα απαραίτητα διορθωτικά μέτρα. Η επάρκεια ή ανεπάρκεια της δημόσιας γραφειοκρατίας αποτελεί εμπειρική κατηγορία και σχετικό μέγεθος. Συναρτάται δε με την ικανότητά της να αντιμετωπίσει ορισμένα προβλήματα και να επιτύχει ορισμένα αποτελέσματα σε συγκεκριμένες συνθήκες. Είναι πιθανό, και υπόκειται σε εμπειρική επαλήθευση, ότι η γραφειοκρατία μπορεί να συνιστά τον κατάλληλο μηχανισμό (ή διαδικασία) αντιμετώπισης ορισμένης κατηγορίας δημοσίων προβλημάτων και όχι άλλων. Το κεντρικό ζήτημα παραμένει επομένως ο προσδιορισμός της απαραίτητης ικανότητας (requisite capacity) και της ανάλογης θεσμικής υποδομής σε συνάρτηση με το πρόβλημα ή τις συνθήκες που αντιμετωπίζονται.

36. Ως γνωστόν, ένας από τους εγκυρότερους σχολιαστές του γραφειοκρατικού φαινομένου, ο Michel Crozier (187), έχει χαρακτηρίσει ως γραφειοκρατική, με την αποφαιτική έννοια του όρου, την οργάνωση που αδυνατεί να «μάθει», να εκπαιδευτεί από τα σφάλματά της και να τροποποιήσει τη συμπεριφορά της με βάση την εμπειρία του παρελθόντος. Τείνει, αντίθετα, να παγιώσει ορισμένους τρόπους σκέψης, δράσης, απόφασης, αδυνατώντας να χρησιμοποιήσει επωφελώς ανατροφοδοτούμενες πληροφορίες και

εμπειρίες. Αυτού του είδους η στάση ή συμπεριφορά εκπηγάζει από, και συντηρεί, ένα κλίμα ακραιφνούς συντηρητισμού (What is will be) και βέβαια προδίδει εξαιρετικά μειωμένη προσαρμοστική ικανότητα. Με όρους συστημικής ανάλυσης, πρόκειται για συμπεριφορά που χαρακτηρίζεται από θετική εντροπία στο ισοζύγιο της ανταλλαγής και μετατροπής του ενεργειακού δυναμικού του συστήματος.

Ως γνωστόν, η εντροπία αποτελεί το μέτρο μη μετατρεψιμότητας (ήτοι, απώλειας και υποβάθμισης) της εσωτερικής ενέργειας ορισμένου συστήματος. Σημαίνει, με άλλη διατύπωση, την περιορισμένη μετασχηματιστική ικανότητα του συστήματος, με άμεση επίπτωση στη διαταραχή του ενεργειακού του ισοζυγίου. Η άνιση σχέση, λ.χ., μεταξύ της αύξησης των δημοσίων δαπανών (για μισθούς, υπηρεσίες κ.λπ.) και της ομολογουμένως χαμηλής παραγωγικότητας των δημοσίων υπηρεσιών δεν προκαλεί μόνο το μεγάλο έλλειμμα και τη δημοσιονομική κρίση του δημόσιου τομέα. Προδίδει επίσης και μεγάλο βαθμό εντροπίας στη λειτουργία του συστήματος. Συνέπεια δε της μη αντιστρεψιμότητας των εντροπικών τάσεων είναι η σταδιακή αποδιοργάνωση, η υποβάθμιση, η αυξανόμενη αταξία και ο τελικός μαρasmus του συστήματος. Προκειμένου επομένως να επιβιώσει και να αναπτυχθεί το σύστημα, είναι απαραίτητο να αποκτήσει την ικανότητα να αναστέλλει την εντροπική διαδικασία (Μακρυδημήτρη, 1989, σ. 252 επ.).

37. Ακριβώς στο επίκεντρο του σημερινού προβληματισμού για την υπέρβαση της κρίσης υλοποίησης και μετατροπής που μαστίζει τους δημόσιους θεσμούς, τοποθετείται το ζήτημα της ανάπτυξης της διοικητικής ικανότητάς τους (Policy and Management Capacity). Πρόκειται, όπως υποστηρίζει ο Karl Deutsch σε πρόσφατη μελέτη του για την κρίση του κράτους, για την ικανότητα: «for adaptive social learning, together with the power to implement its results, followed by a heightened concern for integration and coordination» (σ. 338).

Πράγματι, εκτός των αλλαγών στο μέγεθος και τη διάρθρωση, πολύ μεγαλύτερης σημασίας είναι αυτές που αφορούν στη διοικητική ικανότητα του συστήματος. Οι μεταβλητές που προσδιορίζουν αυτή την ικανότητα δεν είναι μόνο τα στοιχεία της τυπικής δομής, όπως εσφαλμένα υπερτονίζεται, αλλά κυρίως οι μέθοδοι και διαδικασίες διοίκησης που χρησιμοποιούνται. Οι τελευταίες αφορούν στις αρχές και μεθόδους οργάνωσης ανθρώπων και μέσων (υλικών και μη), καθώς και στην επέκταση και διαφοροποίηση της γνώσης και

εμπειρίας για τη συντήρηση και προσαρμογή αυτών των μεθόδων.

Απαραίτητη επομένως συνθήκη για την ποιοτική ανάπτυξη και το λειτουργικό εκσυγχρονισμό του διοικητικού συστήματος είναι η συστηματική καλλιέργεια σύγχρονου πνεύματος, αντίληψης

και μεθοδολογίας διοίκησης, που δεν περιορίζεται στην παθητική εκτέλεση του γράμματος των νόμων, αλλά παρεμβάλλεται θετικά και δημιουργικά στη διαδικασία του προσδιορισμού και της συγκεκριμενοποίησης των στόχων, της ανάλυσης και αξιολόγησης των εναλλακτικών λύσεων, με κριτήρια κόστους και οφέλους, της υλοποίησης, της μέτρησης, εκτίμησης και αξιολόγησης των πραγματικών αποτελεσμάτων και επιπτώσεων, του σχεδιασμού και εκτέλεσης των διορθωτικών παρεμβάσεων.

Η διοικητική ικανότητα, όπως προσδιορίζεται από τη διαπλοκή των συντελεστών αυτών, εκτιμάται ότι θα βελτιστοποιήσει τη δυνατότητα του συστήματος για την αντιμετώπιση δημόσιων προβλημάτων που χαρακτηρίζονται από αυξημένη πολυπλοκότητα.

38. Ειδικότερα, μεταξύ των άμεσης προτεραιότητας και βραχυπρόθεσμων μέτρων λειτουργικής αναβάθμισης της δημόσιας διοίκησης περιλαμβάνονται τα ακόλουθα:

I. Η βελτιστοποίηση του συστήματος προγραμματισμού, προϋπολογισμού, οικονομικής διοίκησης και διαχείρισης των πόρων και του συστημικού ελέγχου της απόδοσης επάλληλα και λειτουργικά συνδεδεμένων διοικητικών βαθμίδων.

II. Η εκλογίκευση και εξορθολογισμός της μεθοδολογίας λήψης αποφάσεων, δόμησης και αντιμετώπισης πολύπλοκων προβλημάτων δημόσιας πολιτικής.

III. Γενική αποσυγκέντρωση, αποσυρφόρηση και εκχώρηση ευθυνών και αρμοδιοτήτων με ανάλογα διευρυμένα όρια ευθύνης και ελέγχου εντός και μεταξύ των υπηρεσιακών μονάδων. Η ουσιαστική αλλαγή του συστήματος αμοιβών και προαγωγών, ώστε να συνδεθούν με την πραγματική απόδοση και λειτουργία, αποτελεί προϋπόθεση, εκτός των άλλων, για την ενεργοποίηση, υποκίνηση και δημιουργικότητα των εργαζομένων.

IV. Προσδιορισμός δεικτών αποτελέσματος και παραγωγικότητας που προσιδιάζουν στο είδος και στο χαρακτήρα της συγκεκριμένης κάθε φορά ενέργειας ή καθήκοντος και παρέχουν σαφή και επαληθεύσιμα κριτήρια αξιολόγησης.

V. Η συστηματική εγκαθίδρυση και λειτουργία σύγχρονων μεθόδων και φιλοσοφίας διοίκησης και συμμετοχής που να εδράζεται στον προγραμματισμό δράσης και την εξειδικευμένη στοχοθεσία, τα αμοιβαία συμφωνημένα κριτήρια και τα επαληθεύσιμα αποτελέσματα.

VI. Η ορθολογική ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και ο χρονικός προγραμματισμός των ενεργειών, με ειδική κοστολόγηση τόσο των εισροών όσο και των αποτελεσμάτων δράσης των διοικητικών μονάδων.

VII. Τα παραπάνω να αποτελέσουν κύριο έργο και φροντίδα της πολιτικής και διοικητικής ηγεσίας.

39. Η υιοθέτηση και συστηματική καλλιέργεια σύγχρονων μεθόδων, τεχνικών και φιλοσοφίας διοίκησης δεν αποτελεί εναλλακτική λύση ή πολυτέλεια της σημερινής διοίκησης αλλά αδήριτη ανάγκη. Το πρόβλημα δεν είναι της τάξεως του εάν και γιατί, αλλά του πώς και πόσο γρήγορα οι δημόσιοι θεσμοί και οργανώσεις θα αναπτύξουν τεχνικές, μεθόδους και ικανότητες διοίκησης για καθήκοντα, λειτουργίες και προβλήματα αυξημένης πολυπλοκότητας και σημασίας. Κατά την κρίση του γράφοντος, ποιοτική επέκταση και διαφοροποίηση της εσωτερικής ικανότητας του διοικητικού συστήματος αποτελεί την κρίσιμη πρόκληση που αυτό αντιμετωπίζει και πρόκειται να αντιμετωπίσει με μεγαλύτερη ακόμα οξύτητα κατά την αμέσως προσεχή περίοδο. Εκτιμάται δε ότι αυτού του είδους η επιχειρηματολογία για την ανάπτυξη της ικανότητας και τη διαφοροποίηση του διοικητικού συστήματος έχει πολύ μεγαλύτερη πρακτική αλλά και ουσιαστική σημασία τόσο για την κοινωνία των πολιτών όσο και για το σώμα των εργαζομένων από τις μεσοσιανικού χαρακτήρα διακηρύξεις και προγνώσεις, μυθικού ή συμβολικού συχνά χαρακτήρα (Timsit, σ. 11 επ.), για την αναπόφευκτη γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου είτε για το επικείμενο τέλος της γραφειοκρατίας. ■

- M. Albrow, *Bureaucracy*, 1981, Macmillan, London.
- A. Ανδριανόπουλος, *To Βήμα*, 26.1.1988, και *To Βήμα*, 2.8.1987.
- D. Argyriades, *Sode-Aspects of Administrative Change in Four Mediterranean Countries*, Report of OECD, Paris, 1970.
- D. Argyriades, *Reconsidering Bureaucracy as Ideology*, στο G.E. Caiden - H. Siedentopf, *Strategies for Administrative Reform*, Lexington Books, Lex., Mass. 1982, σσ. 39-57.
- D. Argyriades, *Bureaucracy and Debureaucratization*, Νέα Υόρκη, 1989, αδημοσίευτη μελέτη.
- C. Argyris, *Intergrating the Individual and the Organization*, 1964, Wiley, New York.
- O. Beetham, *Bureaucracy*, 1987, Open University Press, Milton Keynes.
- D. Bell, *The Coming of Post Individual Society*, 1973, Basic Books, New York.
- J. Bendor, *Formal Models of Bureaucracy*, 1988, 18, 3, *British Journal of Political Science*, 353-395.
- W. Bennis, *Beyond Bureaucracy*, 1973, McGraw Hill, New York.
- P.M. Blau - M.W. Meyer, *Bureaucracy in Modern Society*, 1971, Random House, New York.
- D. Boddy, *IT and Organizations: some empirical findings*, στο D. Pitt - B.S. Smith, βλ. παρακάτω.
- S. Booth - D. Pitt, *Paradigms Lost: Reflections on the coming organisational revolution*, 1983, 17, 5, *Futures*.
- S. Brittan, *The Economic Consequences of Democracy*, 1975, 5, *British Journal of Political Science*, 129.
- S. Brittan, *The Role and Limits of Government*, 1982, Temple Smith, London.
- J. Buchanan - G. Tullock, *The Calculus of Consent*, Michigan U.P., Ann Arbor, 1962.
- T. Burns - G. Stalker, *The Management of Innovation*, 1961, Tavistock, London.
- J. Burnham, *The Managerial Revolution*, Penguin Books, 1945.
- T. Γιαννίτσης, *Περισσότερο ή λιγότερο κράτος;*, *Ta Néa*, 10 Ιουνίου 1986.
- N. Chester, *Fringe Bodies, guayos and all that*, 1976, 57, *Public Administration Review*, 51-4.
- M. Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon*, Chicago U.P., 1964.
- H. Cleveland, *The twilight of hierarchy: Speculations on the global information society*, 1985, 45, *Public Administration Review*, 188.
- K. Deutsch, *The Crisis of the State, Government and Opposition*, 16, 3, 1981, 331-343.
- M. Crozier, et al., *The Crisis of Democracy*, N.Y.U. Press, N.Y. 1975.
- P. Drucker, *Managing the Knowledge Worker*, 1975, *Wall Street Journal*, Nov. 7.
- Π. Δαγδύλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, β' έκδοση, Σάκκουλας, 1984.
- M. Δεκελέρη (εκδ.), *Συστημική Θεωρία*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1986.
- M. Δεκελέρη (εκδ.), *Διοίκηση Συστημάτων*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1989.
- A. Doig, *The machinery of government and the growth of governmental bodies*, 1979, 57, *Public Administration*, 309-31.
- A. Downs, *Inside Bureaucracy*, Little, Brown, Boston, 1967.
- J. Douglas, *The overloaded crown*, 1976, 6, *British Journal of Political Science*, 483-505.
- Y. Dyor, *Policy Analysis: a new professional role in Government Science*, 1967, 25, *Public Administration Review*.
- P. Dunleavy, *Bureaucrats, Budgets and the Growth of the State*, 1985, 15, *British Journal of Political Science*, 299-328.
- P. Dunleavy - B. O'Leary, *Theories of the State*, Macmillan, London, 1987.
- G. V. Engel, *Professional autonomy and Bureaucratic Organization*, 1970, 15, *Administrative Science Quarterly*, 12-21.
- C. Ferguson, *The Feminist Case against Bureaucracy*, 1984, Temple University Press, Philadelphia.
- Σ. Φλογαίτη, *Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα*, 1987, Σάκκουλας, Αθήνα.
- J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, Penguin, 1969.
- J. Gershuny, *Social Innovation and the Division of Labour*, Oxford U.P., Oxford, 1982.
- A. Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Free Press, Glencoe, 1954.
- V.A. Graicunas, *Relationship in Organization*, στο L. Gulick - L.F. Urwick, *Papers on the Science of Administration*, repr. A.M. Kelley, N.Y., 1969.
- J. Habermas, *Legitimation Crisis*, Heinemann, London, 1976.
- J. Habermas, *The Theory of Communicative Action*, vol. 1, 2, Heinemann, London, 1984.
- R.H. Hall, *Organisations: Structure and Process*, 1972, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- J. Hannaway, *Supply creates demands: an organizational process view of administrative expansion*, 1987, 7, 1, *Journal of Policy Analysis and Management*, 118-134.
- F. von Hayek, *The Road to Selfdom*, 1944, Routledge and Kegan Paul, London.
- C. Hood, *Bureaucrats and budgeting benefits: How do British Central Departments measure up*, 1984, *Journal of Public Policy*, 163-79.
- C. Hood, *British administrative trends and the public choice revolution*, στο J.E. Lane, βλ. παρακάτω.
- C. Hood, *Administrative Analysis*, 1986, Wheatsheaf, Brighton.
- C. Hood, *Rolling back the State: Thatcherism, Fraserism and Bureaucracy*, *Governance*, 1988, 1, 3, 243-70.
- R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing values and political styles among Western Publics*, Princeton U.P., Princeton, 1977.
- H. Jacoby, *The Bureaucratization of the World*, 1973, University of California Press, Berkeley.
- J.L. Jowell, *Law and Bureaucracy*, Danellen, N.Y., 1975.
- B. Jessop, *The Capitalist State*, Robertson, Oxford, 1982.
- F. Kafka, (αποδίδεται σ' αυτόν), *Εγγραφοκτονία*, *Το Βήμα*, 13 Δεκεμβρίου 1987.
- H. Kaufman, *Are Government Organizations Immortal? Brookings Intitusion*, Washington D.C., 1976.
- A. King, *Overload: problems of governing in the 1970s*, 1975, 23, *Political Studies*, 283-96.
- C. Langrod, *Έκθεσις αφορώσα την αναδιοργάνωση των Δημοσίων Υπηρεσιών εν Ελλάδι*, ΟΟΣΑ, Αθήνα, 1964.
- A.A. Λάζαρη, *Ιδεολογία και πολιτική του οικονομικού φιλελευθερισμού*, *Το Βήμα*, 28.6.1987.
- J.E. Lane, *Bureaucracy and public choice*, Sage, London, 1987.
- H.J. Laski, *Bureaucracy, Encyclopaedia of the social sciences*, III, σ. 70-74.
- P.R. Lawrence - J. Lorsch, *Organization and Environment*, Harvard University Press, Boston.
- V.I. Lenin, *The State and Revolution*, 1976, Foreign Languages Press, Peking.
- W. Letwin, *On the study of public policy*, London School of Economics, London, 1979.
- R. Likert, *New Patterns of Management*, 1981, McGraw Hill International.
- J. Lynn - A. Jay, *Yes Minister*, B.B.C. T.V., London, 1981.
- A. Μακρυδημήτρης, *Θεμελιώδεις κατευθύνσεις στη διοικητική σκέψη και στη θεωρία των οργανώσεων*, 1986, Σάκκουλας, Αθήνα.
- A. Μακρυδημήτρης, *Η στοχοθεσία στα πλαίσια της διοικητικής σκέψης και πρακτικής*, στο Δεκελέρη, 1989.
- A.I. Μάνεσης, *Η «σχετική αυτονομία» του κράτους στο έργο του Νίκου Πουλαντζά*, 1980, 8, *Σύγχρονα Θέματα*, 5-8.
- I.E. Μανωλεδάκης, *Άτομο και κράτος*, *Ta Néa*, 17.11.1984.
- K. Marx, *Early Writings*, Penguin Books, 1975, Harmondsworth.
- K. Marx - F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, Foreign Languages Press, Peking, 1973.
- I. McLean, *Public Choice*, Blackwell, Oxford, 1987.
- R.K. Merton, *Bureaucratic structure and personality*, 1940, 17, *Social Forces*, 560-8.
- R. Michels, *Political Parties*, 1915, Dover, New York.
- R. Miliband, *Capitalist Democracy in Britain*, Oxford U.P., Oxford, 1982.
- C.W. Mills, *The Sociological Imagination*, Penguin, 1970.
- C.W. Mills, *The Power Elite*, Oxford U.P., N.Y., 1956.
- N. Mouzelis, *Organization and Bureaucracy*, 1975, Routledge and Kegan Paul, London.
- N. Μουζέλης, *Νεοφιλελευθερισμός και ανάπτυξη*, *Το Βήμα*, 6.9.1987.
- N. Μουζέλης, *Πόσο αναγκαίος είναι ο κρατικός παρεμβατισμός*, *Το Βήμα*, 25.10.1987.
- N. Μουζέλης, *Ανεργία και κρατικός παρεμβατισμός*, *Το Βήμα*, 5.2.1989.
- W. Niskanen, *Bureaucracy and Representative Government*, 1971, Aldine, Chicago.
- W. Niskanen, *Bureaucracy: Servant or Master?*, 1973, *Institute of Economic Affairs*, London.
- E. Nordlinger, *The Autonomy of the Democratic State*, Harvard U.P., Cam. Mass. 1981.
- N. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, 1974, Blackwell, Oxford.
- C. Offe, *Contradictions of the Welfare State*, 1984, Hutchinson, London.
- M. Olson, *The Logic of Collective Action*, 1965, Harvard U.P., Cambridge Mass.

- M. Olson, *The Rise and Decline of Nations*, 1982, Yale U.P., New Haven.
- V. Ostrom - E. Ostrom, Public choice: a different approach to the study of public administration, 1971, 31, *Public Administration Review*, 302-16.
- C.N. Parkinson, *Parkinson's Law or The Pursuit of Progress*, 1957, J. Murray, London.
- C. Perrow, *Complex Organizations: A Critical Essay*, 1979, Scott, Presman and Co, Glenview, Illinois.
- D.C. Pitt - B.C. Smith, *The Computer Revolution in Public Administration*, 1984, Wheatsheat, Brighton.
- L. Pliatzky, *Report on Non Departmental Public Bodies*, Cmd 7797, HMSO, London, 1980.
- N. Poulantzas, *State, Power and Socialism*, 1978, Verso, London.
- R. Rose, *Big Government: The Programme Approach*, Sage, London, 1984.
- H.A. Simon, The structure of ill - structured problems, 1973, 4, *Artificial Intelligence*, 181-201.
- E. Σπηλιωτόπουλος, *Εγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου*, 4η έκδοση, Σάκκουλας, 1986.
- W. Starbuck, Organizational Growth and Development, στο J.G. March, *Handbook of Organizations*, Rand, Chicago, 1965.
- P. Selznick, *The TVA and the Grassroots*, 1949, Harcourt Brace, New York.
- B. Smith, *Bureaucracy and Political Parties*, 1988, Wheatsheat, Brighton.
- K. Στεφανόπουλος, *Τα Νέα*, 12 Ιανουαρίου 1985.
- F. Taylor, *Scientific Management*, 1947, Harper and Row, New York.
- F. Thayer, *An End to Hierarchy and Competition: Administration in the Post-Affluent World*, 1981, New Viewpoints, London.
- G. Timsit, Τα νέα πρότυπα διοικήσεως, 1980, 3, *Διοικητική Μεταρρύθμιση*, 9-40.
- V.A. Thorpson, *Modern Organization*, 1961, Knopf, New York.
- A. Toffler, *The Third Wave*, 1980, Pan, London.
- D. Touraine, *The Post-Industrial Society*, 1971, Random House, New York.
- G. Tullock, *The Politics of Bureaucracy*, 1965, Public Affairs Press, Washington.
- L. von Mises, *Bureaucracy*, Hodge, London, 1945.
- M. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, Free Press, N.Y., 1947.
- M. Weber, *Essays in Sociology*, Routledge, Paperback, London, 1970.
- J. Woodward, *Industrial Organization*, 1980, Oxford University Press.
- B. Woodbridge, *Human Resource Planning: From Bureaucracy to Flexocracy*, International Institute of Administrative Sciences. Budapest Round Table, «Administration Without Bureaucratization» 30 August - 2 September 1988.
- E.O. Wright, To control or to smash bureaucracy: Weber and Lenin on politics, the state and bureaucracy, 1974-5, *Berkeley Journal of Sociology*, 69-105.

Κριτικές νομικές σπουδές στη Μ. Βρετανία

Προς μια μεταμοντέρνα αντίληψη του δικαίου;

ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

ΣΤΑ τέλη της δεκαετίας του '70 εμφανίστηκε στον αγγλόφωνο χώρο ένα σφριγηλό ρεύμα κριτικής της παραδοσιακής νομικής σκέψης, καθώς και της έμπρακτης εφαρμογής του δικαίου, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία. Οι καταβολές του ρεύματος αυτού ανατρέχουν κυρίως στη ριζοσπαστική πολιτική και πολιτισμική κληρονομιά της ε-κρηκτικής δεκαετίας του '60. Η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του πραγματοποιείται ήδη τα τελευταία χρόνια, μέσα σε ένα κλίμα αλλαγμένο, βαθιάς και πολύπτυχης κρίσης των κοινωνιών ώριμου καπιταλισμού, πληττομένων πλέον σταθερά από ελλειματική νομιμοποίηση. Παράλληλα, όμως, η δομική αναδιάρθρωση των προηγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών, τα πρωτόγνωρα όσο και σύνθετα προβλήματά της, η ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων έξω από τη σφαίρα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας και, τέλος, η χρεωκοπημένη εικόνα του σοβιετικού προτύπου κρατικού καπιταλισμού περιήγαγαν σε κρίση και τον ίδιο το μαρξισμό, ως αποτελεσματική θεωρία κοινωνικής κριτικής με κατεύθυνση το σοσιαλισμό.

Ένας ανανεωτικός και αδογμάτιστος μαρξισμός εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική πηγή έμπνευσης του κινήματος «κριτικών νομικών σπουδών» (critical legal studies), ιδίως στη Μεγάλη Βρετανία. Στις ΗΠΑ αντίθετα η ιστορικά ερμηνεύσιμη απουσία κινήματος και θεωρίας σοσιαλιστικού προσανατολισμού ευνοεί περισσότερο, ή έστω συχνότερα, την εκλεκτικιστική συνύφανση ετερογενών θεωρητικών οφειλών, όπως αυτή πιστοποιείται, φερ' ειπείν, στο έργο του Roberto M. Unger.¹

Ακόμη και στην Αγγλία εντούτοις, το ρεύμα των κριτικών νομικών σπουδών συσπειρώνει διανοούμενους, το έργο των οποίων αντλεί σημαντικά από πεδία όμοια αλλά όχι πια ταυτιζόμενα με το μαρξισμό, όπως η φεμινιστική προβληματική, η νεότερη Σχολή της Φραγκφούρτης, η ριζοσπαστική κοινωνική και πολιτική σκέψη, οι θεωρίες «μεταμοντερνισμού» (J.F. Lyotard), της λεγόμενης «αποδόμησης» (deconstruction) ή του M. Foucault.²

Είναι ευνόητο φυσικά ότι δεν πρόκειται για ενιαία «Σχολή» νομικής και πολιτικής σκέψης, με κοινή επιστημολογική συγκρότηση και ιδεολογική τοποθέτηση. Στο εσωτερικό του ρεύματος αυτού συμ-

βιώνουν τουναντίον νομικοί επιστήμονες με αφετηρίες και στοχεύσεις εξαιρετικά ποικίλες και διαφοροποιημένες. Αν παρ' όλα αυτά ήθελε κανείς να δώσει συνοπτικά το στίγμα των «κριτικών νομικών σπουδών», τότε θα μπορούσε να υποστηρίξει, μαζί με τους Peter Fitzpatrick και Alan Hunt, ότι: «το κεντρικό ζήτημα της κριτικής νομικής προσέγγισης έγκειται στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους η νομική παιδεία και θεωρία, καθώς και οι πρακτικές των δικαιικών θεσμών συντελούν στη στήριξη ενός διάχυτου συστήματος σχέσεων καταπίεσης και ανισότητας. Η κριτική θεωρία πασχίζει να αναπτύξει ριζοσπαστικές εναλλακτικές διεξόδους, εξετάζοντας κριτικά το ρόλο του δικαίου στη δημιουργία των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων που προωθούν την ανθρώπινη χειραφέτηση».³

Μολαταύτα οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των υποστηρικτών της κριτικής νομικής θεωρίας στη Μ.Βρετανία φαίνονται τόσο σημαντικές, ώστε παρατηρούνται αποκλίσεις μεταξύ τους ακόμη και σε θεμελιώδη ζητήματα, θεωρητικά αλλά και πολιτικού προσανατολισμού. Πέρα από την ανωτέρω κομβική παραδοχή, ως στοιχείο σύγκλισης ανάμεσά τους λειτουργεί οπωσδήποτε η διάθεση απομάκρυνσής τους από την κυρίαρχη «ορθοδοξία» της αγγλοσαξωνικής νομικής παράδοσης. Από το σημείο αυτό ωστόσο και πέρα διαπλάθεται μια αξιοπερσέκτη πολυφωνία απόψεων μεταξύ τους, μέχρι

και σε ζητήματα ξεχωριστής κρισιμότητας, με σπουδαίες ιδεολογικές και πολιτικές προεκτάσεις. Τέτοια ζητήματα ανακύπτουν ιδιαίτερα γύρω από τη δυνατότητα κατ' αρχήν μιας νέας «θεωρίας» δικαίου (Α), κατά πόσο αυτή θα υιοθετεί μία «ενδονομική» ή «εξωνομική» οπτική γωνία (Β) ή ακόμη ως προς την «κριτική» διάσταση της υπό αναζήτηση θεωρίας⁴ (Γ).

I

Α. Η δυνατότητα συστάσεως μιας καινούργιας «θεωρίας» δικαίου αποτελεί ζήτημα που προκαλεί έριδες μεταξύ όσων συμπλέουν με το ρεύμα. Μολονότι η γενική τάση του υπογραμμίζει την ανάγκη επεξεργασίας μιας εναλλακτικής αντίληψης των θεσμών και της νομικής επιστήμης, δεν λείπει ορισμένη τάση αρνήσεως του φιλόδοξου σχεδίου συγκροτήσεως μιας γενικότερης θεωρήσεως του δικαίου, ιδίως από την πλευρά των επηρεασμένων από τη μετα-δομωτική (post-structuralist) σκέψη και κάποιες απόψεις φιλοσοφίας της γλώσσας. Η απόρριψη της ιδέας για μια «συστηματική» κριτική νομική θεωρία γίνεται συχνά εν ονόματι μιας διανοητικής στάσης που επιθυμεί να υπερβεί τα δεσμευτικά σχήματα της νεωτερικότητας του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Η στάση αυτή ενισχύεται με επιχειρήματα γλωσσικής φιλοσοφίας, όπως ότι η γλώσσα ως όχημα κυκλοφορίας νοημάτων συνίσταται κοινωνικά και ιστορικά, άρα οι γλωσσικές χρήσεις εγγράφονται εκάστοτε σε έναν πνευματικό ορίζοντα επικοινωνίας, ο οποίος και διαγράφει ορισμένα όρια στην άρθρωση νοημάτων. Έτσι η «μεγάλη» φιλοσοφική ή επιστημονική θεωρία τείνει να υποκατασταθεί, υποτίθεται, από ένα σύνολο «γλωσσικών παιγνίων» και στρατηγικών ομιλίας (discourses).

Ολοένα περισσότερο γίνεται σήμερα πεποίθηση, ότι από το θάνατο του Hegel και εντεύθεν έχει παρέλθει αμετάκλητα η εποχή της συνθέσεως μεγάλων φιλοσοφικών ή και επιστημονικών συστημάτων. Ο Lyotard θα φθάσει στο σημείο να αμφισβητήσει την ευρετική γονιμότητα της κατηγορίας της «ολότητας», βασικής στην εγελιανο-μαρξιστική παράδοση, επιθυμώντας συνάμα την προσπέλαση σε ό,τι δεν μπορεί να αναπαρασταθεί αυστηρά και λογικά.⁵ Μερίδα των «κριτι-

κών νομικών σπουδών», αμφιβάλλοντας για τη δυνατότητα προνομιακής γνωστικής πρόσβασης στην κοινωνική πραγματικότητα από κάποια θεωρία, παλιότερη ή καινούργια, προσεγγίζει τους θεσμούς ως επίδοιο αντικείμενο διαφιλονικούμενο θεμικά από περισσότερες θεωρίες ή καλύτερα στρατηγικές διαλόγου. Η αντίληψη αυτή απηχεί πιθανότητα την εξαφάνιση της εμπιστοσύνης σε ένα ενιαίο ιστορικό υποκείμενο κοινωνικού μετασχηματισμού (εργατική τάξη), τη διάβρωση του ρόλου του κόμματος ως ενιαίου πολιτικού υποκειμένου και συλλογικού διανοούμενου της κινήσεως αυτής και, τέλος, την κρίση ταυτότητας του ίδιου του μαρξισμού, ως ενιαίας ή συνολικής (κοσμο)θεωρητικής αρχής.

Έτσι η μεταμοντέρνα προβληματική θέτει σε αμφισβήτηση τόσο το «συστηματικό» χαρακτήρα της κυρίαρχης νομικής δογματικής όσο και την ίδια την έννοια του νομικού «συστήματος», αναδεικνύοντας τον αντινομικό τρόπο λειτουργίας των νομικών θεσμών, υπογραμμίζοντας παράλληλα τις εντάσεις ή φυγόκεντρες τάσεις που διατρέχουν το ρυθμιστικό τους πεδίο. Εξάλλου μεταξύ των οπαδών της κινήσεως επικρατεί περίπου ομοφωνία ως προς την απόρριψη της αξιολογικής ουδετερότητας της νομικής επιστήμης. Διχογνωμία αναφέρεται κατά πόσο η σκοπούμενη εναλλακτική αυτοκατανόηση της νομικής επιστήμης μπορεί ή είναι επιθυμητό να οδηγήσει σε μία σφαιρική νομική μεταθεωρία.

Πάνω στο ζήτημα αυτό η θέση του A. Hunt⁶ είναι σαφής: η αποφυγή της «θεωρίας» άγει είτε σε σωπητές τοποθετήσεις πάνω σε γενικότερα φιλοσοφικά ζητήματα μέσω των χρησιμοποιούμενων εννοιών από τα αντιμαχόμενα γλωσσικά παίγνια: είτε σε άκριτη χρήση απόψεων κοινού νου, της τρέχουσας ιδεολογίας ή απόψεων εξαρτημένων από τη διαίσθηση των συμμετεχόντων. Κατά συνέπεια, ως κοινωνική επιστήμη η νομική είναι αναπόφευκτο να προϋποθέτει μία γενικότερη θεωρητική αντίληψη γύρω από το δίκαιο αλλά και το επιστημολογικό καθεστώς της. Οι δε απαντήσεις στα θέματα αυτά προσδιορίζονται ή επηρεάζονται αναπότρεπτα από τις αξιολογικές δεσμεύσεις, τις κοινωνικές και πολιτισμικές προσδέσεις των νομικών επιστημόνων.

Β. Ανεξάρτητα πάντως από την κατάφαση ή όχι σε μία κριτική «θεωρία» του δικαίου, με υψηλό επίπεδο αφαίρεση και λήψη θέσεων σε γενικόταρα φιλοσοφικά και επιστημολογικά ζητήματα, τίθεται σε όλες τις αποχρώσεις των κριτικών νομικών σπουδών το πρόβλημα του «ενδο-» ή «εξωνομικού» χαρακτήρα της κριτικής.⁷ Εναντίον της κρατούσας

θετικιστικής νομικής παράδοσης (τύπου H.L.A. Hart ή έστω και του Ronald Dworkin) επιρρίπτονται τη μομφή, ότι η θεώρηση των θεσμών μέσα από το πρίσμα του ίδιου του νομικού συστήματος συνεπάγεται άρρητη υιοθέτηση της αστικής νομικής ιδεολογίας, καθώς και την άκριτη σύγχυση μεταξύ νομικής ιδεολογίας και δικαιοκτικής πραγματικότητας.⁸ Η «ενδογενής» προσέγγιση επιχειρείται επομένως από τη σκοπιά των νομικών επαγγελματιών, ιδίως των δικαστών, ως λειτουργιών του δικαιοπολιτικού υποσυστήματος του ευρύτερου αστικού κοινωνικού συστήματος. Με αποτέλεσμα το δίκαιο να γίνεται αντιληπτό ως αυτοαναφερόμενη βαθμίδα ρύθμισης της κοινωνικής πραγματικότητας, ως αυτόκλητης θεσμική μορφή, αυτόνομη από το κοινωνικό σώμα και τις αντιφάσεις που το διαπερνούν.

Φιλελεύθεροι νομικοί, όπως ο Αμερικανός R. Dworkin, διατυπώνουν την κατηγορία, ότι οι κριτικές νομικές σπουδές κατατρίβονται σε μία καταστροφολογική απόρριψη του ισχύοντος δικαίου, ενεργώντας στην υπηρεσία «ανομολόγητων πολιτικών στόχων».⁹ Επίκριση αβάσιμη, αφού η κυρίαρχη τάση της κριτικής θεωρίας εκκινεί ακριβώς από την εκτίμηση της σύνθετης υφής του κρατούντος νομικού συστήματος. Από τη σκοπιά της κοινωνικής απελευθέρωσης, αυτή εντοπίζει στο σύγχρονο δίκαιο στοιχεία αρνητικά αλλά και θετικά. Τα πρώτα σχετίζονται με τη θεσμικά επικυρωμένη αναπαραγωγή της αλλοτρίωσης και κοινωνικής καταπίεσης. Ενώ τα δεύτερα αναφέρονται σε ορισμένες δικαιοπολιτικές κατακτήσεις ιστορικά δικαιωμένες, προορισμένες να διαφυλαχθούν και να καρποφορήσουν πληρέστερα, όταν η συλλογική συνύπαρξη οργανωθεί δημοκρατικά τόσο στην υλική της βάση όσο και στη γενικότερη επικοινωνιακή δράση των ανθρώπων (όπως είναι η εγγυητική λειτουργία θεσμών κράτους δικαίου).¹⁰

Κατά συνέπεια, η κριτική θεωρία adiceται αναντίρρητα από το απλουστευτικό δίλημμα –που διατυπώνει έμμεσα ο Dworkin–: «υπέρ ή κατά» του ισχύοντος δικαίου. Μήπως τούτο όμως σημαίνει ότι αυτή ικανοποιείται με μία «εξωνομική», κοινωνιολογίζουσα κριτική του δικαίου και της νομικής επιστήμης; Πάνω στο θέμα αυτό¹¹ η κριτική θεωρία φροντίζει να διαχωρίσει τη θέση της από ορισμένες τάσεις κοινωνιολογικής θεωρήσεως του δικαίου, που επικεντρώνουν την προσοχή τους σχεδόν αποκλειστικά στην κοινωνική και οικονομική λειτουργία κλάδων του δικαίου, δίχως να συνυπολογίζουν την κανονιστική τους ιδιαιτερότητα και δεσμευτική ισχύ τους. Η κριτική θεωρία αντίθετα επιθυμεί να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψιν η νομική δογματική, η νο-

μική γλώσσα, το κανονιστικό περιεχόμενο των νομικών νοημάτων και φυσικά οι τρέχουσες σημασίες και οι προϋποθέσεις των επαγγελματιών νομικών.

Από την άποψη αυτή, θα μπορούσε ενδεχομένως να χαρακτηριστεί ως «εξωτερική» κριτική, αν με τον όρο αυτό αποδίδεται η διάθεση αποστασιοποίησης από τους τρόπους με τους οποίους οι συλλειτουργοί του νομικού συστήματος (δικαστές, δικηγόροι κ.λπ.) κατανοούν, εφαρμόζουν και νομιμοποιούν το ισχύον δίκαιο. «Εξωτερική» κριτική επίσης, με την έννοια ότι υποβάλλει σε έλεγχο την άρχουσα νομική και πολιτική ιδεολογία, που διαχέεται στην ίδια τη σύσταση νομικών κατηγοριών όσο και στην καθημερινή χρήση τους από τους νομικούς.¹² Η κριτική θεωρία ωστόσο τείνει ουσιαστικά σε θεωρητική ανακατάληψη του πεδίου έρευνας, έτσι ώστε τελικά να υπερβαίνει σε μεγάλο βαθμό το (θετικιστικής εμπνεύσεως άλλωστε) διχοτομικό σχήμα: «ενδο-» ή «εξωνομική» προσέγγιση. Σε πολλούς κλάδους της νομικής επιστήμης υπάρχουν ήδη αξιόλογες συνεισφορές υποστηρικτών της κινήσεως, στις οποίες η προοδευτική πολιτική ευαισθησία τεκμηριώνεται συχνά με νομική θεμελίωση και κανονιστική επιχειρηματολογία.¹³

Γ. Αλληλένδετο ζήτημα με το προηγούμενο είναι επίσης ο χαρακτήρας, η ένταση και το βάρος του «κριτικού» διαβήματος των critical legal studies.¹⁴ Η κίνηση αποδίδει κατ' αρχήν βαρύνουσα σημασία στους τύπους θεωρητικής προσέγγισης της σύγχρονης νομικής πραγματικότητας. Στόχος της είναι η διάπλαση μιας «καλύτερης» θεωρίας για το δίκαιο και τη νομική επιστήμη, ικανής να θέτει και να πραγματεύεται ζητήματα γύρω από τα οποία η καθιερωμένη νομική σκέψη σιωπά ή δίνει επιστημονικά ανεπαρκείς απαντήσεις. Αναλαμβάνει γι' αυτό την κριτική αναψηλάφηση των μέχρι τούδε νομικών θεωριών, αναδεικνύοντας τόσο τις κοινωνικές προϋποθέσεις ή προεκτάσεις τους όσο και τις αδυναμίες τους, βάσει κριτηρίων κατά κάποιο τρόπο «ενδοεπιστημονικών». Στη διαδικασία του κριτικού ελέγχου της έρχεται έτσι στο φως όχι μόνο η κοινωνική και ιδεολογική αναφορικότητα των ποικίλων θεωριών δικαίου, αλλά και η δυνατότητα μιας προσεγγίσεως με φιλοσοφικές και επιστημολογικές προδιαγραφές διαλεκτικού χαρακτήρα, αν και ο όρος αυτός γενικά δεν φαίνεται ιδιαίτερα προσφιλής μεταξύ των υπερμάχων της αγγλοαμερικανικής κριτικής θεωρίας δικαίου.

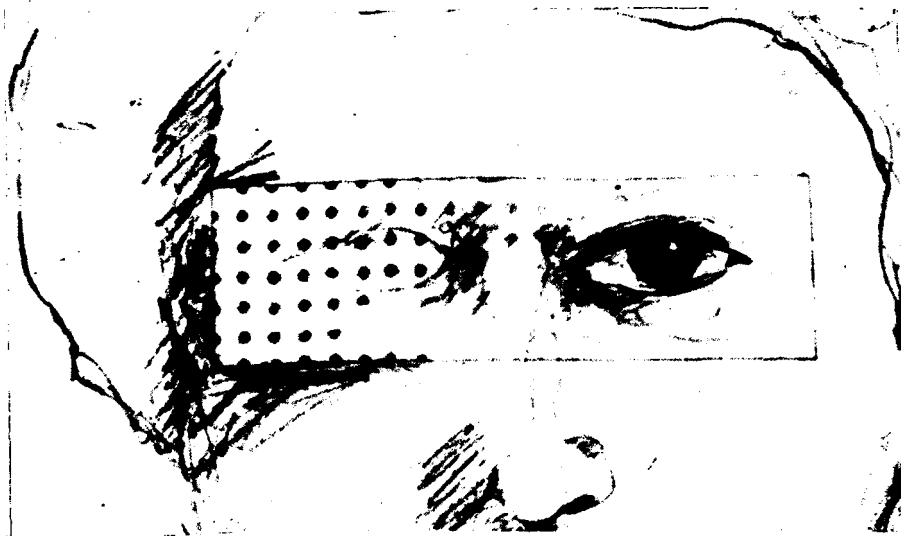
Οι προθέσεις και προδιαθέσεις των μελών της κινήσεως προσδίδουν συνάμα στις αναζητήσεις τους χαρακτήρα «ιδεολογικής κριτικής», με την έννοια ότι ανι-

χνεύουν τις κοινωνικές καταβολές των ανταγωνιστικών προς εκείνη θεωριών και ανακαλύπτουν τα ιδεολογικά συμφραζόμενά τους.¹⁵ Έτσι η κριτική θεωρία εκτιμά π.χ. ότι η προβληματική των κοινωνικών ιεραρχιών και των εξουσιαστικών σχέσεων αποτελεί συνήθως σημείο τυφλό

των ενώσεων που σχηματίζονται ελεύθερα από τους πολίτες». ¹⁶ Ή ακόμη δηλώνουν ότι στο («σοσιαλιστικό»;) πρότυπο πλουραλιστικής έννομης τάξης που προτείνουν «το κράτος, ως ξεχωριστή δημόσια εξουσία, διαθέτει περιορισμένο αριθμό λειτουργιών. Έργο του είναι η ρύθμι-

καίου αλλά αυτή την ίδια την παραγωγή δικαιικών νοημάτων.

Σημειωτέον ότι η εξουσία δεν θεωρείται πια απλώς ως κάποιος μηχανισμός που μπορεί να κατέχεται ως πράγμα, ταυτιζόμενος προς το κράτος ως κεντρικό βηματοδότη του, άποψη που επικρα-

στην αστική φιλελεύθερη θεωρία, κάτι που εξηγείται βέβαια με την εκ μέρους της σωπηρή ή ανοιχτή ιδεολογική αποδοχή της υφιστάμενης διατάξεως κοινωνικών σχέσεων ανισότητας. Η βρετανική κριτική θεωρία δικαίου, αντίθετα, τουλάχιστον μία όχι ευάριθμη μερίδα της, διαπνέεται από ένα γνωστικό αλλά και πολιτικό κίνητρο γύρω από τη δυνατότητα κοινωνικού μετασχηματισμού προς έναν ανθρωπιστικό σοσιαλισμό.

Δεν είναι μολαταύτα καθόλου αμελητέες οι διαφωνίες μεταξύ των υποστηρικτών της κινήσεως ως προς τη δομή και λειτουργία του δικαίου στην υπόθεση μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας. Λόγου χάρη οι Paul Hirst και Phil Jones όχι μόνο τονίζουν εμφατικά τις χειραφετητικές εξασφαλίσεις ή διεξόδους της εγκαθιδρυμένης έννομης τάξης (της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας), αλλά και απορρίπτουν ακόμη την ίδια την ιδέα της «κριτικής» ως ιθύνουσας θεωρητικής αρχής του υπό διαμόρφωση ρεύματος. Διατείνονται μάλιστα ότι: «η έννοια της “κριτικής” εγκλείει έναν πραγματικό κίνδυνο, δηλαδή την εγκατάλειψη, εν ονόματι του ριζοσπαστισμού, των γνήσιων ωφελειών που εμπεριέχονται στα δυτικά φιλελεύθερα νομικά συστήματα, καθώς και στις μορφές γνώσης που αναπτύχθηκαν από νομικούς θεωρητικούς κατά την κριτική επεξεργασία και σε υπεράσπιση του δυτικού φιλελευθερισμού. Ως φιλελευθερισμό εννοούμε μία θεμελιώδη μέριμνα για την ελευθερία του πολίτη και

ση της αμοιβαίας δράσης ιδιωτών και ενώσεων. Καμία αναφορά δεν γίνεται σε κράτος θεωρούμενο ως παντοδύναμη κρατική μηχανή, η οποία οργανώνει και διευθετεί διάφορες κοινωνικές ανάγκες και δραστηριότητες».¹⁷

II

Το σημείωμα αυτό θα μπορούσε να κλείσει με ορισμένες σκέψεις πρωτοβάθμιου χαρακτήρα, με αφορμή δύο διαλέξεις που έδωσε στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το Δεκέμβριο του 1988, ο Κώστας Δουζίνας, πανεπιστημιακός στη Νομική Σχολή του Lancaster. Ο συνάδελφος παρουσίασε μια ξεχωριστή εκδοχή κριτικής νομικής θεωρίας, με οφειλές, μεταξύ άλλων, στο μετα-δομισμό, τους M. Foucault, J. Derrida και J.-F. Lyotard. Η άποψή του παρουσιάζεται ως απόπειρα «αποδόμησης» (deconstruction) του «λογονομοκεντρισμού» των νομικών κειμένων,¹⁸ έργο που αναγορεύεται από αυτόν σε κύριο καθήκον της φιλοσοφίας του δικαίου στο εφεξής. Μία μεταμοντέρνα φιλοσοφία δικαίου θα έπρεπε να μετατεθεί σε ένα ριζικά διαφορετικό πεδίο προβληματικής από εκείνο του παραδοσιακού ή νεότερου νομικού θετικισμού. Στρεφόμενη προς τη θεωρία της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας της γλώσσας, θα αναδεικνυε ως αποφασιστικό ζήτημα όχι πια το νόημα αυτού ή εκείνου του κανόνα δι-

τούσε ακόμη και στο μαρξισμό, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '70. Η «εξουσία» πρέπει να κατανοείται πολύ περισσότερο ως διάχυτο δίκτυο ιεραρχικών σχέσεων μέσα και έξω από το κράτος, συνιστώμενο εν πολλοίς εκ των κάτω, εγκαλώντας μας συγχρόνως ως υποκείμενα λόγου και δικαίου.¹⁹

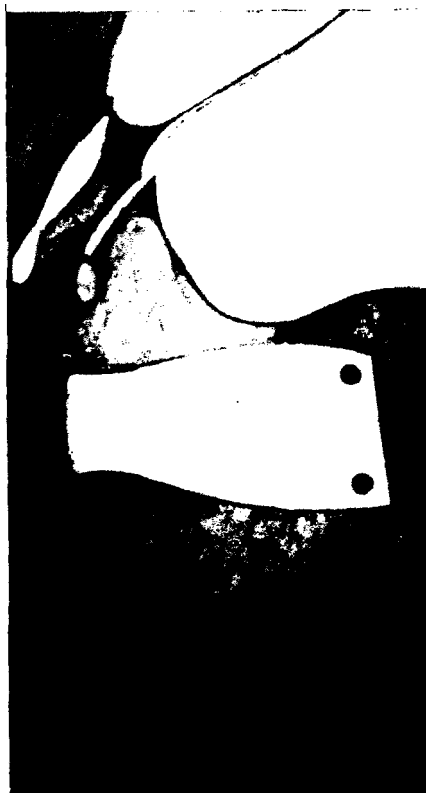
Σύμφωνα με τον ιδεολογικό λόγο των Νέων Χρόνων, η εξουσία, πάντα κατά την εν λόγω εκδοχή κριτικών νομικών σπουδών, νομοποιείται στο βαθμό που υποδύεται νόμιμους τύπους, τείνοντας παράλληλα να συγκροτηθεί σε συνεκτικό, κατά το δυνατόν, σύστημα κυριαρχίας. Το corpus ιδεών που διαπλέκεται με το συνταγματισμό της Νεωτερικότητας (modernism), όπως η ιδέα του κράτους δικαίου (Rule of Law, Rechtsstaat), υπαινίσσεται ένα είδος αυτονομιοποίησης του δικαίου, εφόσον τούτο εκφέρεται γλωσσικά με τρόπο γενικό και αφηρημένο. Οι σύγχρονοι κανόνες δικαίου δημιουργούν την εντύπωση ότι, χάρη στα ιδιαίτερα δομικά γνωρίσματά τους, ισχύουν εναντι όλων εξίσου, αφού ως όργανα γενικής και αφηρημένης ρύθμισης είναι αδύνατο να ταυτίζονται με μερικά, υποκειμενικά συμφέροντα. Χάρη στις προαναφερόμενες γλωσσικές τους ιδιότητες, οι κανόνες δικαίου εμφανίζονται ως λόγος «δηλωτικός» δεδομένων θεμελιωδών αρχών, ενώ η ερμηνεία τους από τα κρατικά όργανα είναι ουσιαστικά λόγος «δρών» ως προς την εκάστοτε ρύθμιση των βιοτικών σχέσεων.

Τα όργανα του κράτους, κατά πρώτο λόγο οι δικαστές, εξατομικεύουν το αφηρημένο νόημα των κανόνων δικαίου σε συγκεκριμένες επίδικες περιπτώσεις. Οι νομικές ερμηνείες εκ μέρους τους δεν υπακούουν ωστόσο σε κάποια ενιαία ερμηνευτική αρχή ολοκλήρωσης του νομι-

κού λόγου, όπως καταφαίνεται από το ευρύτατο φάσμα ερμηνευτικών προτάσεων σε επιμέρους νομικά ζητήματα.

Στην πραγματικότητα, η περίφημη απονομή της δικαιοσύνης, επάγεται η «αποδομική» προσέγγιση, δεν ευθυγραμμίζεται σε καμία αυστηρή κανονιστική λο-

γική. Η διατύπωση δικανικών κρίσεων είναι αντίθετα προϊόν μιας ψηλαφητής, ρευστής διαδικασίας, στην οποία επενεργούν αστάθμητοι παράγοντες, όπως η διαίσθηση, η διάθεση ή η προδιάθεση του εφαρμοστή του δικαίου.²⁰

Αντίστοιχα, οι διάδικοι μέσω των δικηγόρων τους, προκειμένου να κερδίσουν την επίδικη υπόθεση, θα είναι πολύ αποτελεσματικότερο να πληροφορηθούν την ψυχολογική διάθεση και τις συνήθειες του κρίνοντος κάθε φορά δικαστή, παρά να κόπτονται για μία περίτεχνη νομική θεμελίωση των ισχυρισμών τους, μελετώντας τόμους συγγραμμάτων ή νομολογίας.

Συμπερασματικά, τόσο η θεωρία όσο και η έμπρακτη εφαρμογή του σύγχρονου δικαίου εμφανίζονται να εκφέρονται ως αποκρυπτογράφηση του ορθού λόγου, που υποτίθεται πως εγκλείεται στα νομικά κείμενα, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι παρά γλωσσικές αποτυπώσεις του εξουσιαστικού λόγου που διαπερνά τα νομικά κείμενα.

Τις ανωτέρω απόψεις της «αποδομικής» νομικής προσέγγισης δεν συμμερίζονται άνευ ετέρου όλοι όσοι επιδίδονται σε κριτικές νομικές έρευνες στον αγγλόφωνο χώρο. Δεν πρέπει να λημονείται ότι στο εσωτερικό της κινήσεως διασταυρώνονται αντιλήψεις προερχόμενες από ποικίλους θεωρητικούς ορίζοντες, η σύντηξη των οποίων δεν είναι καθόλου εύκολο να επιτευχθεί. Η ανάπτυξη γόνιμου επιστημονικού διαλόγου των διάφορων εκφάνσεων του ρεύματος με ανάλογες κινήσεις της ηπειρωτικοευρωπαϊκής νομικής σκέψης προσκορύνει επιπλέον σε ένα σημαντικό προκρηματικό ζήτημα: τη διαφορετική ιστορική διαδρομή, δομή, λειτουργία του νομικού συστήματος Common Law σε σχέση με τα συστήματα κωδικοποιημένου δικαίου της γηραιάς ηπείρου. Η βασική αυτή διαφοροποίηση γίνεται πρόξενος πρόσθετων δυσκολιών σε μεταθεωρητικό επίπεδο, ως προς την αμοιβαία κατανόηση μεταξύ της αγγλοσαξωνικής και της ηπειρωτικής επιστημονικής νομικής κοινότητας. Δυσκολίες που επιτείνονται και εξαιτίας όχι ευκαταφρόνητων διαφορών πολιτισμικής και ιδίως φιλοσοφικής παράδοσης μεταξύ των δύο πλευρών της Μάγχης.

Με τις μεθοδολογικές αυτές προφυλάξεις και υπό τον όρο ότι δεν αλλοιώνεται το αληθινό πνεύμα των ιδεών της «αποδομικής» νομικής θεωρίας, θα μπορούσαν να γίνουν πρόχειρα οι ακόλουθες σκέψεις, υπό τύπον ενός πρωτόλειου διαλόγου. Η θεωρία αυτή διατυπώνεται ως αρκετά φιλόδοξη απόπειρα αναχώνευσης ετερόνυμων διανοητικών παραδόσεων. Δίχως αμφιβολία ξεφρνιάζει με το εύρος των ανοιγμάτων που επιχειρεί, ως θεωρία δικαίου, σε καινούργια πεδία των ε-

πιστημών του ανθρώπου, κάτι που οπωσδήποτε είναι θεμιτό και επιθυμητό. Εντυπωσιάζει ακόμη με την αδιαμφισβήτητη ριζοσπαστικότητα του λόγου της. Ιδιαίτερα στην απαγγελία της εξάντλησης του φιλοσοφικού και πολιτικού προγράμματος του Διαφωτισμού, αλλά και όλων των ανανεωτικών ή και ανατρεπτικών εγχειρημάτων στη συνέχεια των Νεότερων Χρόνων, συμπεριλαμβανομένου του κάθε αποχρώσεως μαρξισμού, ο αιχμηρός λόγος της παρουσιαζόμενης εδώ θεωρίας αγγίζει σχεδόν μία «αιρετική» κορύφωση.

Η «αποδομική» δικαιοπολιτική θεωρία εμφανίζεται λοιπόν σήμερα ως μία γοητευτική πρόκληση, κυρίως προς όσους εξακολουθούν να φρονούν ότι το όραμα μιας (σοσιαλιστικής) κοινωνίας ελεύθερης αυτοπραγμάτωσης, αξιοπρέπειας και αλληλεγγύης των ανθρώπων αποτελεί νόμιμο κληρονόμο των αξιότερων παραδόσεων του γερμανικού ιδεαλισμού και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού γενικότερα. Ο φόβος του Συστήματος, ως ενοποιητικής αρχής βίαιης κοινωνικής ολοκλήρωσης ή και ακεραιότητας (integrity) του ισχύοντος δικαίου, οδηγεί την κρινόμενη θεωρία στην υπογράμμιση των διαφορών, της πολλαπλότητας, της ρευστότητας, του απροσδιόριστου των κοινωνικών και νομικών πραγμάτων στο σύγχρονο κόσμο. Υιοθετεί συνειδητά μία στάση αντίστασης απέναντι στην καταθλιπτική πραγματικότητα που εξουσιάζει τους ανθρώπους του καιρού μας, προξενώντας μία σταδιακή διάβρωση της υποκειμενικότητάς τους.

Ο θρυμματισμός του βιωμένου κόσμου της υποκειμενικότητας, ατομικής και συλλογικής, δημιουργεί μία διάχυση των εστίων αντίστασης μέσα στο κοινωνικό σώμα και στο σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων μέσα σ' αυτό. Η θεωρία του μεταμοντερνισμού θεματοποιεί έτσι την κατ' αυτήν ανέκκλητη πια κρίση του Υποκειμένου, τόσο στο κοινωνικό πεδίο, μεταξύ άλλων αιτιών, ως απόρροια της ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στη λογική της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής και αναδιάρθρωσης, όσο και σε επίπεδο πνευματικό, ως διάγνωση της διάλυσης του «ολοποιούντος Λόγου» του cogito της δυτικής φιλοσοφίας. Η διαλεκτική προβληματική υποκειμένου και αντικειμένου της εγελιανο-μαρξικής παράδοσης εγκαταλείπεται, προς αναζήτηση άλλων μορφών διαμεσολάβησης μεταξύ θεωρίας, πράξης και εξουσίας. Αμφισβητώντας κάθε «μεγάλη» θεωρία του δυτικού πολιτισμού, η θεωρία της «αποδόμησης» περιορίζεται να διαπιστώσει την ανταγωνιστική παρουσία γλωσσικών παιγνίων, εν μέρει αντίστοιχων προς την ανταγωνιστική δομή των κοινωνικών σχέσεων στο σύγχρονο κόσμο, με ανάλο-

γες στρατηγικές επιβολής. Εξάλλου δυ-
σπιστώντας και προς τις χειραφετημένες
εξαγγελίες κάθε κοινωνικού και πολιτι-
κού προγράμματος του δυτικού ορθολο-
γισμού, μη εξαιρουμένου του μαρξισμού,
η κρινόμενη θεωρία αποκρούει την ιδέα
ενός «αρχιμήδειου σημείου», γύρω από

συνταγματική θεωρία και φιλοσοφία του
δικαίου είναι υποχρεωτικά αρνητικές.
(...) άρνηση αυτού που υπάρχει, αυτού
που η «θεωρία» μας λέει ότι υπάρχει, μ'
άλλα λόγια αυτού που ο λόγος στη σύνδε-
σή του με την εξουσία φτιάχνει».²¹

Η θεωρία της «αποδόμησης» εντού-

μείο να αντιπροτείνει μία συνεκτική, αν
όχι ολοκληρωμένη, θεωρητική σύλληψη
για το δίκαιο, τη νομική επιστήμη και με-
θοδολογία. Οι παρατηρήσεις που έπο-
νται αφορούν ως εκ τούτου κυρίως στις
θεμελιώδεις παραδοχές, βάσει των ο-
ποίων η «αποδομική» θεωρία αναζητεί

το οποίο θα μπορούσε να αρθρωθεί το
κανονιστικό θεμέλιο μιας κριτικής κοι-
νωνικής θεωρίας και πολιτικής πράξης.

Έτσι όμως τίθεται σε αμφισβήτηση αυ-
τή η ίδια η ικανότητα του πρακτικού
Λόγου να συλλαμβάνει τη δυνατότητα
μιας «καλύτερης» κοινωνίας, ως ιδέα
ρυθμιστική (regulative idea) της ιστορι-
κής πράξης των καταπιεζομένων. Τέτοια
ιδέα θα ήταν ιδίως η διευρυνόμενη εφαρμο-
γή των αρχών της πολιτικής δημοκρατίας
στον τρόπο της παραγωγής της κοινωνι-
κής ζωής των ανθρώπων, με απώτερο
σκοπό η πραγμάτωση της ελευθερίας και
ευτυχίας του ενός να αποβεί προϋπόθεση
της ελευθερίας και ευτυχίας των άλλων,
σε πλαίσια δημοκρατικού σοσιαλισμού.

Η καθ' εαυτήν ορθή διαπίστωση του
αιχμαλωτισμού της υποκειμενικότητας
στην αφομοιωτική χράνη των βιομηχανι-
κών κοινωνιών αποτελεί πρόταση εμπει-
ρική. Αυτή όμως όχι μόνο δεν καταλύει
το «δέον» της μετάβασης σε μία ανθρωπι-
νότερη κοινωνία έλλογων σκοπών, αλλά
αντίθετα καθιστά ακόμη επιτακτικότερο
το απελευθερωτικό αυτό αίτημα, εν όψει
μάλιστα της οικουμενικής διάστασης των
προβλημάτων της ανθρωπότητας και του
πλανήτη. Δικαιολογημένα, νομίζω, πριν
από λίγα μόλις χρόνια ο Κώστας Δουζί-
νας υποστήριζε με επιχειρηματολογική
θέρμη πως: «Ο ρόλος της κριτικής θεω-
ρίας είναι να βοηθήσει στην ανατροπή
αυτού του μοντέλου, να αρνηθεί την απο-
λογία και να βοηθήσει στο χτίσιμο νέων
ουτοπιών. Με αυτή την έννοια, η κριτική

τους, αρνούμενη την ίδια τη δυνατότητα
της πρακτικής φιλοσοφίας να στοχάζεται
«ιδέες ρυθμιστικές» του πράττειν, ουσια-
στικά παραιτείται από κάθε λόγο (dis-
course) δεοντολογικού χαρακτήρα.²² Πέ-
ρα από τις προθέσεις των υποστηρικτών
της, καταλήγει σε ένα σχετικιστικό τύπο
κοινωνικής παρατήρησης μάλλον παρά
κριτικής, ο οποίος, αποποιούμενος μία
προβληματική ορθοπραξία, μένει μετέω-
ρος, ανοιχτός ίσως σε κάθε είδους ανορ-
θολογισμό ή αυθαιρεσία αποφάσεων (de-
cisionism). Έτσι π.χ. από την αντίληψη
της θεωρίας περί γλωσσικών παιγνίων
λείπει κάποιος προβληματισμός ως προς
το ηθικό κίνητρο της γλωσσικής επικοι-
νωνίας. Απουσιάζει επομένως ένα κρι-
τήριο διαβάθμισης της ποιότητας των ι-
στορικά ενεργών γλωσσικών παιγνίων,
σε αναφορά με τα κοινωνικά δρώμενα,
τα διαφορετικά επίπεδα αξιολογικών
στάσεων, που αναπτύσσονται αντινομι-
κά στους κόλπους της κοινωνίας και τους
κοινωνικούς φραγμούς μιας πραγματικά
ελεύθερης από καταναγκασμούς επικοι-
νωνιακής δράσης των ανθρώπων.

Ο «αποχαιρετισμός στα μεγάλα αφη-
γήματα» —κατά μία περισσότερη ορθό-
δοξη διατύπωση—, η άρνηση ενός κανο-
νιστικού υπόδαθρου κοινωνικής κριτικής
και η απουσία μεταθητικής προβληματι-
κής,²³ εκ μέρους της θεωρίας της «απο-
δόμησης», έχει εξαιρετικά σοβαρές επι-
πτώσεις σε μία σειρά ζωτικών ζητημάτων
κοινωνικής και νομικής θεωρίας. Βέβαια
η θεωρία αυτή πολύ απέχει από το ση-

μία μεταμοντέρνα κατανόηση της σύγ-
χρονης νομικής πραγματικότητας και
θεωρίας. Προηγουμένως εκτέθηκε η ε-
κτίμηση, ότι η κριτική εμβέλεια της θεω-
ρίας αυτής αποβαίνει σε τελική ανάλυση
περιορισμένη. Καταγγέλλοντας την οίηση
των έσχτων νομιμοποιήσεων, ουσιαστι-
κά παραιτείται εκ των προτέρων από την
πρόκριση ενός πρόσφορου θεμέλιου κοι-
νωνικής κριτικής, ενός δεσμευτικού ο-
ράματος.²⁴

Τα αποθέματα κριτικής διαθέσεως ε-
ξασθενίζουν ακόμη περισσότερο, εφόσον
ως θεωρία του δικαίου η «αποδόμηση»
αρκείται να αποκαλύπτει τις εξουσιαστι-
κές εξαρτήσεις της νομικής γλώσσας. Κα-
τά την αντίληψή της, υπό την προϋπόθε-
ση φυσικά ότι αυτή μεθερμηνεύεται εδώ
ορθά, το σύγχρονο νομικό σύστημα είναι
μία απλώς εξουσιαστική δομή, συγκε-
ντρωτική και συνεκτική, άρα κάθε «ενδο-
νομική» προσέγγιση, είτε στη νομική δογ-
ματική είτε στη μεθοδολογία (ερμηνείας)
του δικαίου, αποτελεί εξουσιαστικό λό-
γο, από τον οποίο η «αποδόμηση» τηρεί
προσεκτικά τις αποστάσεις της, περι-
φρουρώντας την ιδεολογική της καθαρό-
τητα. Έτσι η θεωρία αυτή, ύστερα από
μία κοινωνιολογίζουσα και πάντως όχι ι-
στορικά υλιστική κριτική, προβαίνει σε
(ηθική;) καταγγελία του κρατούντος νο-
μικού συστήματος σχεδόν en bloc.

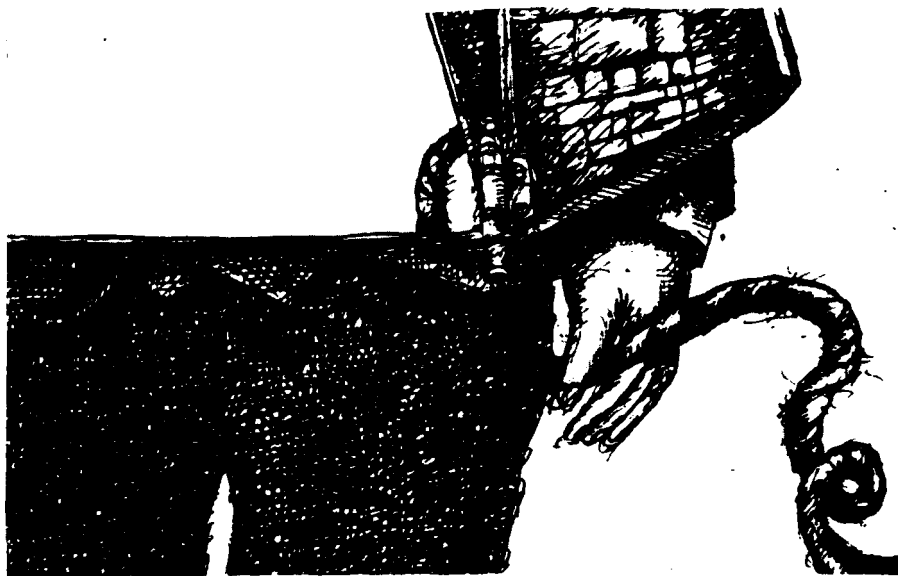
Αντίστοιχη προς την ανωτέρω θεωρη-
τική κατανόηση του δικαίου είναι και η
μεταθεωρητική άποψή της ως προς τη με-
θοδολογία ερμηνείας του δικαίου και θε-

μελιώσεως των νομικών κρίσεων. Η νομική εκδοχή της «αποδόμησης» αποποιείται το έργο της αναπτύξεως μιας εναλλακτικής στρατηγικής νομικής επιχειρηματολογίας, διότι κάτι παρόμοιο θα συνεπαγόταν πιθανώς κατ' αυτήν την είσοδο σε πεδίο και μέσα αντιπαράθεσης που ε-

της φιλοσοφίας δικαίου. Η άποψη αυτή ελέγχεται ωστόσο ως αδόκιμη, αφού οι κανόνες δικαίου κατ' αρχήν δεν ταυτίζονται σημασιολογικά με τα νομικά κείμενα και έπειτα είναι γνώμονες ρύθμισης ανθρώπινης συμπεριφοράς, με χαρακτηριστικά δεοντολογικά, αλλιώτικο από τον αφήγη-

νία, με κριτήρια «εργαλειακής» ορθολογικότητας.

Στο σύγχρονο νομικό σύστημα η νομική θεωρία της «αποδόμησης» βλέπει μόνα μια εξουσιαστική δομή, που διευκολύνει τη διαιώνιση των υφιστάμενων σχέσεων κυριαρχίας/υποταγής. Αυτό που

πέλεξε ο αντίπαλος. Αν κάθε νομικός λόγος –αλλιώς ειπωμένο, διαβούλευση με νομικά επιχειρήματα γύρω από κάποιο ζήτημα ή ορισμένη βιοτική σχέση με νομικό ενδιαφέρον– είναι «εξουσιαστικός», τότε ανάλογα χρωματίζεται αρνητικά και η μεταθεωρητική προβληματική νομικής επιχειρηματολογίας. Έτσι η θεωρία της «αποδόμησης» απολήγει σε περίπου συνειδητή αποχή από την ενασχόληση με νομική μεθοδολογία κανονιστικού χαρακτήρα, καθώς και τα παρεπόμενα ζητήματα θεμελίωσης των δικανικών κρίσεων (process of deductive and second-order justification).²⁵ Κατ' αυτήν, πρόκειται για θέμα «τεχνικό» ή δευτερεύον, αφού στην πραγματικότητα το προέχον είναι η διαισθητική και μη ορθολογική διαδικασία σχηματισμού δικανικής κρίσεως από την πλευρά του δικαστή (process of discovery).

Η παραίτηση αυτή συνδέεται επίσης με μία ειδικότερη θεωρία της «κειμενικότητας» (textuality). Αυτή, ορτώντας τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ λογοτεχνίας και φιλοσοφίας, φθάνει να θεωρεί εξίσου ως φορέα νοήματος εν γένει ένα λογοτεχνικό, φιλοσοφικό ή νομικό κείμενο. Αν έτσι είχε το πράγμα, τότε η νομική ερμηνεία δεν θα διέφερε από τη φιλολογική. Η ερμηνευτική κατανόηση του μυθιστορητήματος «Δικαιοσύνη» του Friedrich Dürrenmatt θα ήταν περίπου ίδια, σε τελική ανάλυση, με την κατανόηση ενός σύγχρονου νομικού συστήματος, από τη σκοπιά της νομικής δογματικής ή

ματικό λόγο της λογοτεχνίας.²⁶

Οι προαναφερόμενες απόψεις επιδέχονται σοβαρή κριτική για τη μονομερείά τους. Ίσως κατά βάθος η «αποδόμηση» να υπολαμβάνει μία αμοιβαία επικάλυψη της νομικής ή ηθικοπρακτικής «αρχής» (principle) με την «Αρχή» (authority, power), οδηγούμενη σε μία ενιαία αρνητική στάση απέναντί τους. Η εκτίμηση αυτή θα ήταν ωστόσο υπερβολική, αφού ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός επέμενε αντίθετα σε μία σχέση έντασης μεταξύ τους, ώστε να εξασφαλίζεται τουλάχιστον ένα minimum περιεχομενικής ορθολογικότητας στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα ύπαρξης των πολιτών, ακριβώς μάλιστα έναντι της εξουσίας. Επειδή όμως η κρινόμενη θεωρία έχει εκ των προτέρων παραιτηθεί από μία κανονιστικά θεμελιωμένη κοινωνική κριτική, ολισθαίνει τελικά σε μία αναγωγιστική (reductionist) ερμηνεία του φιλοσοφικού και πολιτικού διαβήματος του Διαφωτισμού. Το τελευταίο το ανάγει στο ιστορικό πλαίσιο διατύπωσης και ακόμη περισσότερο της καλοβωμένης υλοποίησής του,²⁷ από το 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Αποτέλεσμα της μη διαλεκτικής αποτίμησης του «διαφωτιστικού» προγράμματος, εκ μέρους της «αποδόμησης», είναι ότι αυτή προβαίνει σε αναδρομική καταγγελία του, με το επιχείρημα ότι ο ορθολογισμός του Διαφωτισμού «δεν ήταν δυνατό παρά να» καταλήξει σε εξοντωτική κυριαρχία της οικονομικής ή πολιτικής εξουσίας του αστισμού πάνω στη φύση και την κοινω-

παρακάμπτεται από αυτήν είναι το ιδιαίτερο κανονιστικό περιεχόμενο των αρχών του θετού δικαίου και συνακόλουθα η εγγυητική αποστολή –μέχρις ενός σημείου και η έμπρακτη εγγυητική λειτουργία– των θεσμών ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου. Εν ονόματι του αποφεναικισμού των κυρίαρχων τύπων άσκησης της νομικής επιστήμης, καταλήγει έτσι να λυγίζει το ραβδί προς το αντίθετο άκρο. Μικρή απόσταση μεσολαβεί από τη συλλήβδην καταγγελία της θεωρίας κράτους δικαίου ως απλού ιδεολογήματος μέχρι την αδιαφορία για την υπεράσπιση των κανονιστικών ερεισμάτων προστασίας των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών των πολιτών. Έτσι όμως, παραφράζοντας μία εύστοχη παρομοίωση του Norberto Bobbio,²⁸ πετιέται μαζί με τα βρωμόνερα του αστικού νομικο-πολιτικού συστήματος και το νεογέννητο βρέφος της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας. Η συνέπεια αυτή –αθέλητη πιθανότητα από τους συνηγόρους της «αποδόμησης»– προσλαμβάνει διάσταση αληθινά δραματική στις σημερινές συνθήκες ανάδυσης ενός νέου κρατικού ανταρτισμού,²⁹ στο πλαίσιο του σύγχρονου «μεταφορντιστικού» αστικού κράτους. ■

1. Βλέπε κυρίως το έργο του, *The Critical Legal Studies Movement* (Harvard University Press, 1986), ιδίως 4ο κεφάλαιο και σ. 121-122. Επίσης το πρόσφατο τρίτομο έργο του, με γενικό τίτλο: *Politics, A Work in Constructive Social Theory* (Cambridge University Press, 1987), ιδίως τον πρώτο τόμο, *Social Theory: Its Situation and Its Task*, όπου ο Unger παρουσιάζει τη φυσιογνωμία των ιδεών του, κρίνοντας συγγενικές ή αντίπαλες θεωρίες. Περισσότερο επηρεασμένες αντίθετα από το μαρξισμό οι μελέτες των συλλογικών τόμων: D. Kairys (ed.), *The Politics of Law: A Progressive Critique* (Pantheon Books, New York, 1982) και P. Beirne/R. Quinney, *Marxism and Law* (J. Wiley and Sons, 1982).
2. Δες το κατατοπιστικό άρθρο του Alan Thomson, «Critical Legal Education in Britain», στον τόμο της επόμενης υποσημείωσης, σελ. 183-197. Η πιο σφαιρική και διαφωτιστική παρουσίαση των Critical Legal Studies οφείλεται στον Alan Hunt, ηγετική μορφή του ρεύματος στη Μεγάλη Βρετανία και σήμερα στον Καναδά, «The Theory of Critical Legal Studies», *Oxford Journal of Legal Studies* (1986), σ. 1-45.
3. P. Fitzpatrick - A. Hunt (eds.), πρόλογος στο συλλογικό τόμο: *Critical Legal Studies* (Basil Blackwell Ltd, 1987), σ. 1. Σε παρόμοια κατεύθυνση προβλ. Κώστα Μ. Σταμάτη, «Υπάρχει ακόμα έδαφος για φιλοσοφία του δικαίου στη σύγχρονη εποχή;», «Νομικό Βήμα» (Ιαν. 1986), σ. 35-45.
4. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. επίσης A. Hunt, «The Critique of Law: What is 'Critical' about Critical Legal Theory?», στον τόμο της σημ. 3, σ. 5-19.
5. Βλ. Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, με προλεγόμενα Θ. Γεωργίου (Γνώση, Αθήνα, 1988), σ. 9-19. Του ίδιου, «Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι μεταμοντέρνο», *Λεβιάθαν*, τ. 2 (1988), σ. 9-20.
6. A. Hunt, ό.π., (σημ. 4), σ. 8-10.
7. Στο ίδιο, σ. 10-13.
8. Βλ. A. Hunt, «The Ideology of Law», *Law and Society Review* (1985), σ. 11-37.
9. Βλ. R. Dworkin, *Law's Empire* (Fontana Press, 1986), σ. 275. Απάντηση στον Dworkin από φεμινιστική σκοπιά επιχειρούν οι Anne Bottomley, Susie Gibson, Belinda Meteyard, «Dworkin; Which Dworkin? Taking Feminism Seriously», στον τόμο της σημ. 3, σ. 47-60.
10. Βλ. σχετικά A. Hunt, «The Future of Rights and Justice», *Contemporary Crisis* 9 (1985), Amsterdam, σ. 309-326.
11. Βλ. A. Hunt, ό.π., (σημ. 4), σ. 13-16.
12. Λόγου χάρι αναφορικά με τη διάκριση: ιδιωτικό / δημόσιο δίκαιο, για την οποία βλ. M. Horvitz, «The History of the Public/Private Distinction», *University of Pennsylvania Law Review* (1982), σ. 1423 επ. Επίσης Nicolas Rose, «Beyond the Public/Private Division: Law, Power and the Family», στον τόμο της σημ. 3, σ. 61-76.
13. Ένα απάνθισμα περιέχει ο τόμος της σημ. 3, με μελέτες των Roger Cotterrell, Hugh Collins, David Nelken, Peter Fitzpatrick, Joanne Conaghan/Louise Chudleigh, Pad-
dy Ireland/Ian Crigg-Spall/Dave Kelly και Francis Snyder, πάνω στο εμπόρματο, ιδιωτικό, ποινικό δίκαιο, τη διεύθυνση ρατσισμού στο δίκαιο, το εργατικό, εμπορικό και ευρωπαϊκό δίκαιο αντίστοιχα.
14. Βλ. προπαντός A. Hunt, ό.π., σημ. 11.
15. Βλ. A. Hunt, ό.π., σημ. 8.
16. P. Hirst - Ph. Jones, «The Critical Resources of Established Jurisprudence», στον τόμο της σημ. 3, σ. 21-32.
17. Στο ίδιο, σ. 29.
18. Όπως την εκθέτει συνοπτικά σε ένα πρώτο σχεδιάσμά της, σε άρθρο του από κοινού με τον Ronnie Warrington, «On the Deconstruction of Jurisprudence: Fin(n)is Philosophiae», στον τόμο της σημ. 3, σ. 33-46. Ο Κώστας Ε. Δουζίνας είναι γνωστός στο ελληνικό νομικό κοινό από την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη του, *Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας. Συνταγματισμός και κριτική θεωρία* (Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1986), σελίδες 75. Έργο που ανταποκρίνεται σε πρωτόμηση φάση της διανοητικής του πορείας, σαφώς επηρεασμένο από το μαρξισμό και κατά δεύτερο λόγο από τον Foucault. Σημείο μετάβασης στη σημερινή, μεταμοντέρνα προβληματική του στάθηκε η ενδιάμεση χρονικά μελέτη του, γραμμένη μαζί με τον R. Warrington (Μάιος 1986), με τίτλο: «Domination, exploitation and suffering: Marxism and the opening of closed systems», *American Bar Foundation Research Journal*, αρ. 4 (1986), σ. 801-828.
19. Για την πρόσληψη παραπλήσιων ιδεών του Foucault εκ μέρους του Ν. Πουλαντζά στο τελευταίο έργο του, βλ. Βούλα Τσινόρεμα, «Κράτος και εξουσία, το ύστερο έργο του Ν. Πουλαντζά. Πουλαντζάς και Φουκώ: όψεις μιας κριτικής συνάντησης», *Ο Πολίτης*, τ. 96ο (Δεκ. 1988), σ. 35-40. Κάπως γενικότερα, δες το ενημερωτικό βιβλίο του Barry Smart, *Foucault, Marxism and Critique* (Routledge-Kegan Paul, 1985). Επίσης βέβαια τις μελέτες του Μ. Φουκώ, με γενικό τίτλο *Εξουσία, γνώση και ηθική* (Ύψιλον, Αθήνα, 1987).
20. Στο σημείο αυτό ο Κ. Δουζίνας ακολουθεί μια γραμμή ανάλυσης του αμερικανικού «νομικού ρεαλισμού», ιδιαίτερα ενός από τους αυθεντικότερους εκφραστές του, του Oliver Holmes (1841-1935).
21. Κ. Δουζίνας, *Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας*, ό.π., σ. 72 (υποσημ. Κ.Σ.).
22. Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Albrecht Wellmer: «Θα μπορούσαμε εδώ να μιλήσουμε για μια πλουραλιστική και ασυνεχή, μια μετευκλείδεια έννοια του λόγου, σε αντίθεση για παράδειγμα με τη συναινετική έννοια του λόγου στον Habermas, ο οποίος κατά την άποψη του Lyotard εμφανίζεται ως μια τελευταία μεγάλη απόπειρα να κρατηθεί στην «ολοποιούσα» ιδέα της συμφύλιωσης του γερμανικού ιδεαλισμού (ή της μαρξιστικής παράδοσης), ήτοι την ενότητα αλήθειας, ελευθερίας και δικαιοσύνης. Σε ένα χαρακτηριστικό χωρίο, το οποίο όχι τυχαία υπενθυμίζει την αναρχική επιστημολογία του Feyerabend, ο Lyotard διενκρινίζει τι είδους δικαιοσύνη θα μπορούσε να υπάρξει πέραν της συναινέσεως: «η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας και αυτονομίας, της πολλαπλότητας και αμεταφρασσιμότητας των περιπλεγμένων γλωσσικών παιγνιδιών, η απόρριψη της αναγωγής τους με έναν κανόνα ο οποίος παρ' όλα αυτά πρόκειται να είναι ένας γενικός κανόνας «ας παίξουμε κι ας παίζουμε ειρηνικά»». («Διαλεκτική μοντερνισμού και μεταμοντερνισμού», *Λεβιάθαν*, ό.π., σ. 36). Και πιο κάτω υποστηρίζει: «για ποιον εφαρμόζεται ο κανόνας «ας παίξουμε εν ειρήνη» και ποιος θα τον τηρήσει; Ο Lyotard, στο τέλος του δοκιμίου του *Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, σχηματίζει μια εναλλακτική λύση, η οποία επαναλαμβάνει με σιγουριά τις αφέλειες της φιλελεύθερης και αναρχικής παράδοσης» (σ. 57).
23. Κεντρικό μέλημα, αντίθετα, της σπουδαίας μελέτης του Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Φορμαλισμός, ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης», ανατ. από τον τιμητικό τόμο *Μνήμη Σάκη Καράγιωργα* (Αθήνα, 1988), σ. 361-398.
24. Δίκαια αποφαινεται ο A. Wellmer, ό.π., σ. 35: «Δεν είναι ανατιολόγητο ότι για τον Lyotard τον εβδομήντα το πάθος της λήθης αντικαθιστά το πάθος της κριτικής. (...) Από αυτή την άποψη, η «επανάσταση του μεταμοντερνισμού», όπως την αποκάλεσε ο Jean Baudrillard, μπορεί να ιδωθεί ως η «γίγαντιαία διαδικασία της απώλειας της σημασίας», η οποία οδήγησε στην «καταστολή όλων των ιστοριών, των αναφορών και των σκοπιμοτήτων».
25. Κόλτα σχετικά Neil MacCormick, *Legal Reasoning and Legal Theory* (Clarendon Press, Oxford, 1978), σ. 19, επ., 101 επ. και Παύλου Σούρλα, *Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη* (Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981), σ. 239.
26. Για το χαρακτήρα της Νομικής ως πνευματικής, κοινωνικής και πρακτικής επιστήμης, βλέπε προπαντός Π. Σούρλα, *Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου* (Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1986), σ. 42-55.
27. Βλέπε πρόχειρα τις καιρίες σκέψεις του J. Habermas, με αφετηρία τη νεωτερική αισθητική, «Το μοντέρνο: ένα ημιτελές έργο», στο περιοδικό *Λεβιάθαν*, τ. 1 (1988), σ. 83-98.
28. N. Bobbio, *Για ποιο σοσιαλισμό* («Ευρώπη», Αθήνα, 1982), σ. 110.
29. Βλ. πρόχειρα τις διανοητικές μελέτες του Λουίτζι Φεραγγόλι με γενικό τίτλο: *Ανταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής* (Στοχαστής, Αθήνα, 1985). Επίσης Γιώργου Πάσχου, «Πολιτική δημοκρατία και κρατικός αυταρχισμός», στο τομίδιο των Κ. Ψυχοπαίδη, Κ. Τσουκαλά και Γ. Πάσχου, *Αντί εισαγωγής στις κοινωνικές επιστήμες*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1986, σ. 51-65. Κώστα Μ. Σταμάτη, «Πολιτική δημοκρατία και ελευθερίες στο σύγχρονο αυταρχικό αστικό κράτος», *Ο Πολίτης*, τ. 95 (Οκτ. 1988), σ. 15-19.
30. Αντί άλλων βλ. Joachim Hirsch/Roland Roth, *Das neue Gesicht des Kapitalismus. Vom Fordismus zum Post-Fordismus* (VSA-Verlag, Hamburg, 1986).

Κλινική εμπειρία και παιδαγωγική

JANINE FILLOUX

ΠΑΡΟΤΙ η εκπαιδευτική και παιδαγωγική πρακτική, ανέκαθεν και κατά βάθος, περιγράφτηκε και καθορίστηκε σαν μια πρακτική της ανθρώπινης σχέσης, είναι να απορεί κανείς όταν διαπιστώνει πόσο το νόημα αυτής της αλήθειας δεν έχει ακόμα αρκετά εκτιμηθεί, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο διενεργείται η έρευνα στην παιδαγωγική, όπως επίσης και τον τρόπο με τον οποίο μορφώνονται οι εκπαιδευτικοί, οι παιδαγωγοί και οι διδάσκοντες.

Το βάρος που δόθηκε, στο χώρο της έρευνας, στη μελέτη της γνώσης σαν αντικείμενο αποσπασμένου από το γνωστικό υποκείμενο, καθώς επίσης και στους νόμους και τις αντικειμενικές και οργανικές προϋποθέσεις απόκτησης αυτής της γνώσης, δεν αφήνει ακόμα περιθώρια για μια κατανόηση σε βάθος της σχέσης του υποκειμένου με τη γνώση, δηλαδή των υποκειμενικών και μοναδικών προϋποθέσεων πρόσβασης στη γνώση.

Στο χώρο της μόρφωσης πρέπει να παρατηρήσουμε επίσης ότι η ουσία της εκπαίδευσης των παιδαγωγών περιορίζεται στο πρόβλημα του περιεχομένου που πρέπει να μεταδοθεί και στις συνθήκες βελτίωσης της παιδαγωγικής μετάδοσης σε συνάρτηση με μια ψυχολογία της μάθησης. Όταν υπάρχει ψυχολογική μόρφωση, αυτή ισοδυναμεί τις περισσότερες φορές με μια πληροφόρηση πάνω στην ψυχολογία του παιδιού και ειδικότερα στους νόμους της γνωστικής του ανάπτυξης. Οι ψυχολογικές γνώσεις που στηρίζουν την αλληλεξάρτηση μεταξύ της γνωστικής ανάπτυξης και της ανάπτυξης της ικανότητας του σχετίζονται (développement relationnel), όπως επίσης και μεταξύ της γνωστικής και διανοητικής, έχουν το προνόμιο να αναγνωρίζονται και να προτρέπουν σε καινούργιες πρακτικές μεθόδους μόνο στους περιθωριακούς ή ειδικευμένους τομείς της παιδαγωγικής, στους οποίους απαιτείται να έχει κανείς μια μόρφωση προσωπικού επιπέδου, θέτοντας ερωτήσεις πάνω στα ελατήρια της παιδαγωγικής και εκπαιδευτικής του θέσης.

Το σχολείο ως τόπος μάθησης

Δικαιολογημένα λοιπόν θα μπορούσε κανείς ν' αναρωτηθεί γιατί στο σχολείο οι γνώσεις που παρέχει η κλινική εμπειρία

είναι τόσο δύσκολο να συνδεθούν με την παιδαγωγική. Με το να στρέφει το ενδιαφέρον της προς την έρευνα του ανθρώπινου ψυχισμού και να καταργάζεται πρακτικές μεθόδους έχοντας σαν αντικείμενο το ίδιο το υποκείμενο μέσα στη μοναδικότητα της ιστορίας του, η κλινική εμπειρία παρουσιάζεται πάνω απ' όλα σαν μια κουλτούρα του μοναδικού και της διαφοράς. Απ' την πλευρά του, το σχολείο μένει, στις αρχές και την έκδηλη λειτουργία του, ο τόπος της μάθησης όπου η γνώση και η συμπεριφορά –αντικείμενα της παιδαγωγικής μεταβίβασης– θεωρούνται ιδανικά μεταβιβάσιμες και απομωώσιμες απ' όλους με τον ίδιο τρόπο.

Η σχολική παιδαγωγική είναι επομένως κι αυτή πάνω απ' όλα μια κουλτούρα του συλλογικού και του όμοιου, στην οποία η θέση που είναι αφιερωμένη στη μοναδικότητα κάθε ατομικής ανάπτυξης υποβιβάζεται στους όρους της σχολικής αποτυχίας ή επιτυχίας. Θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι οι επίσημες οδηγίες αφήνουν καμιά φορά στους παιδαγωγούς περισσότερη ελευθερία απ' όσο αυτοί νομίζουν πως έχουν. Έτσι, τα προγράμματα που καθορίζουν το επίπεδο απόκτησης των γνώσεων για κάθε σχολική χρονιά ερμηνεύονται συνήθως από τους διδάσκοντες σαν να μπορούσαν αυτά να καθορίσουν υποχρεωτικά τη σειρά της μετάδοσης και ενσωμάτωσης των γνώσεων. Το βάρος των θεσμοθετημένων υποχρεώσεων αναγκαστικά υπερτιμάται στο χώρο της πρακτικής.

Μέσα σ' ένα τέτοιο σύστημα, το να ανατρέχει κανείς στον κλινικό ψυχολόγο, σ' εκείνον που χρησιμοποιεί ψυχολογικές δοκιμασίες ή στον ψυχοθεραπευτή, έχει ουσιαστικά σκοπό τη διάγνωση των δυσκολιών που συναντούν οι μαθητές και την επανόρθωση, εάν αυτό είναι εφικτό, της αποτυχίας της παιδαγωγικής.

Καλό θα ήταν λοιπόν να ξεκινήσουμε από μια σχέση αντίθεσης της παιδαγωγικής και της κλινικής εμπειρίας, προκειμένου να κατανοήσουμε τη φύση των αντιστάσεων που υπάρχουν. Μπορεί κανείς ν' αναρωτηθεί μήπως απέναντι στην αποτυχία ή αναφορά στη γνώση του κλινικού επιστήμονα –που είναι μια γνώση επανορθωτική, ικανή να λύσει τα προβλήματα που ο παιδαγωγός δεν μπόρεσε να λύσει– δεν τείνει να δυναμώσει αυτή την αντίθεση αντί να τη μειώσει, διατηρώντας στους παιδαγωγούς την ψευδαίσθηση ότι θα μπορούσαν να είναι άσχετοι με τις ψυχολογικές γνώσεις εφόσον τις αμφισβητούν κατά την εξάσκηση του επαγγέλματός τους. Εάν υπάρχουν ειδικοί που μπορούν –ή θεωρούνται ικανοί– να πουν γιατί κάτι «δεν πάει καλά», εμείς μπορούμε κάλλιστα ν' αποφύγουμε ν' αναρωτηθούμε γιατί αυτό το κάτι «δεν πάει καλά».

Το δίλημμα του παιδαγωγού: Ανάμεσα στην αγάπη και τη γνώση

Κι όμως, παρ' όλα αυτά, κανένας παιδαγωγός δεν αγνοεί στη διάρκεια της καθημερινής του πρακτικής ότι το μάθημα που παραδίδει δεν είναι και το μάθημα που παίρνουν οι μαθητές. Οι διαδικασίες ελέγχου μπορούν να το επιβεβαιώσουν. Ο παιδαγωγός δεν αγνοεί ότι χωρίς «επαφή», χωρίς «κίνητρο» των μαθητών, χωρίς «αυθεντία», κάθε παιδαγωγικό σχέδιο κινδυνεύει να ναυαγήσει. Μ' άλλα λόγια, η γνώση που αποκτά από την πρακτική του μαθαίνει αναμφίβολα ότι ο μοχλός της παιδαγωγικής μετάδοσης είναι ακριβώς της τάξης μιας ψυχοσυγκινησιακής δυναμικής: το μάθημα είτε «πιάνει», είτε «δεν πιάνει».

Μ' αυτή την έννοια, το επάγγελμα του παιδαγωγού παρουσιάζεται συνήθως σαν ένα επάγγελμα για το οποίο χρειάζεται κλίση, σαν ένα επάγγελμα τέχνης για το οποίο «δεν είναι όλοι φτιαγμένοι». Η

σκέψη αυτή μεταφράζει την αναπαράσταση ότι «κάποιο πράγμα» δεν θα μπορούσε να οριστεί μ' έναν καθαρά λογικό ή διδακτικό ή ακόμα τεχνικιστικό (techniciste) ορισμό της παιδαγωγικής εργασίας και ότι αυτό το «κάτι» θα προερχόταν από ένα ταλέντο ή ένα προσωπικό χάρισμα περισσότερο ή λιγότερο ακαθόριστο, αν όχι μυστηριώδες.

Ο παιδαγωγός ξέρει λοιπόν από την πείρα του ότι η διδακτική σχέση φέρει μέσα της την ίδια την αποτυχία της — πόσο μάλλον όταν στηρίζεται σ' ένα πρόστιμο επιστημονικού ορθολογισμού, που διατείνεται ότι μελών τον επισημότητα του χαρακτήρα —, εφόσον, επιδιώκοντας να δομήσει αναγκαστικά το παιδί έξω από αυτό που είναι πραγματικά, κινδυνεύει να μη συναντήσει παρά το κενό που η ίδια φέρει μέσα της. Αν μείνουμε εδώ, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο παιδαγωγός δεν μπορεί να αναπαράσχει τον εαυτό του παρά σαν τον αίτιο μιας θανατηφόρου βίας κάτω από το κάλυμμα μιας επαγγελματικής αποδοτικότητας υπέρμετρα εκλογικευμένης. Γι' αυτό τον λόγο υποστηρίζει με σθένος ότι πρέπει να δώσει όλο του τον εαυτό προκειμένου η παιδαγωγική σχέση να μην καταλήξει στην αδράνεια και ο «διδασκοποιημένος» (didactisé) μαθητής να μην του στείλει πίσω, σαν σε καθρέφτη, την ωχρή αντανάκλαση της γνώσης του. Όμως, τι σημαίνει το να δώσει κανείς όλο του τον εαυτό; Τι είναι η τέχνη του παιδαγωγού; Τέτοιου είδους είναι οι ερωτήσεις που θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη μας.

Είναι άραγε η τόσο συχνά αναφερόμενη ικανότητα να δίνεις και ν' αγαπάς; Για ποια αγάπη πρόκειται λοιπόν; Η παραδοσιακή σοφία του παιδαγωγού διδάσκει ότι τα πάθη δεν θα μπορούσαν να εκφραστούν ελεύθερα μέσα στον παιδαγωγικό χώρο δίχως τον κίνδυνο να τον καταστρέψουν. Να αναφερθούμε γι' αυτό στον Σωκράτη, που θεωρούσε τον εαυτό του ειδικό στην αγάπη — μας και δεν διδάσκει κανείς καλά παρά μόνο όταν αγαπά — κι ο οποίος όμως έκανε την αγνότητα απαραίτητη προϋπόθεση της ελευθερίας του πνεύματος, κόβοντας έτσι κάθε σχέση με την παιδευτική παιδαγωγική. Να αναφερθούμε επίσης στο ιδανικό μιας παιδαγωγικής σχέσης απελευθερωμένης από την αγάπη, προκειμένου η σχολική εμπειρία να είναι «εμπειρία της άκαμπτης και απρόσβλητης ετερότητας των πραγμάτων του πνεύματος», όπως την ήθελε ο Alain· ή ακόμα στον Rousseau που έβαλε στη θέση της επιθυμίας του παιδαγωγού την υποταγή στη δύναμη των πραγμάτων. Από τον Σωκράτη στον Alain, η απαγόρευση των ερωτικών παρορμητικών ικανοποιήσεων δομεί την παιδαγωγική σχέση. Θα πρέπει

όμως να παρατηρήσουμε επίσης ότι από την παιδαγωγική της αρχαίας Ελλάδας έως τη σύγχρονη παιδαγωγική πραγματοποιείται μια απώθηση της σχέσης μεταξύ παιδαγωγικής και αγάπης. Ο Σωκράτης μπορούσε να επιβεβαιωθεί, μεθολογικά τουλάχιστον θα μπορούσε να

πει κανείς, σαν ο αγνός εραστής εκείνων των οποίων το πνεύμα ήθελε να μορφώσει. Ο Alain δεν μπορούσε παρά να αποκλείσει αμυντικά μια παρόμοια άποψη.

Έτσι, μέσα στο κίνημα του σύγχρονου ορθολογισμού, η έρευνα του νοήματος αυτού που θα σήμαινε για τον καθένα το να δίνει όλον του τον εαυτό στη διάρκεια της παιδαγωγικής πρακτικής, του γίνεται η ίδια αντικείμενο απαγόρευσης. Είναι αυτό για το οποίο δεν πρέπει κανείς να θέτει ερωτήσεις. Στη θέση της αναγνώρισης των συναισθημάτων που πραγματικά αναπτύσσονται απέναντι στους μαθητές, είτε πρόκειται για αγάπη, είτε για μίσος ή αδιαφορία, βρίσκουμε πιο συχνά την υποχρέωση να αγαπάμε. Το «είναι αλήθεια πως πρέπει να αγαπάμε τους μαθητές» θα έρθει να αντικαταστήσει το σωκρατικό «τους αγαπώ». Μετά απ' αυτό, ανάμεσα στην αγάπη και τη γνώση δεν θα έχουμε πια ένα δίλημμα αλλά μια εναλλαγή. Έτσι, η εκπαιδευτική και διδακτική λειτουργία διαχωρίζονται η μία από την άλλη, ανταγωνίζονται μεταξύ τους στη διάρκεια του παιδαγωγικού έργου. Εάν θέλει να είναι μόνο διδάσκων δεν μπορεί να είναι παιδαγωγός.

Εάν τυχόν θέλει να παραμείνει εκπαιδευτικός, κάτι τέτοιο μπορεί να αποβεί σε βάρος του τεχνικού ρόλου του διδάσκοντος. Δεν του απομένει πια λοιπόν παρά να αναρωτηθεί πώς να πράξει ώστε η γνώση να μην είναι νεκρό γράμμα στο σχολικό χώρο. Πώς να πράξει ώστε η

σχολική εργασία να είναι μια ζωντανή εργασία που δημιουργεί, που διαμορφώνει, ξέροντας ότι αν η εργασία αυτή δεν δημιουργεί τίποτα, κάτι τέτοιο θα σημαίνει τη θανατηφόρα υποταγή του μαθητή στο σύστημα, απάντησης στον καταναγκασμό του οποίου αυτός είναι το αντικείμενο. Στη περίπτωση αυτή δεν υπάρχει άλλη επιλογή εκτός από εκείνη ανάμεσα στη βία και τη φυγή: στην αποχή και την καταστροφή του παιδαγωγικού χώρου.

Το ενεργό σχολείο: Να προσεγγίσουμε το σχολείο στη ζωή

Μπορεί κανείς έτσι να καταλάβει γιατί η μέριμνα να προσεγγίσουμε το σχολείο στη ζωή έγινε το έμμοινο ζήτημα της σύγχρονης παιδαγωγικής σκέψης. Προκειμένου να ξεφύγει από τον φαντασιωσικό κίνδυνο του θανάτου που ενυπάρχει στο σχολικό καταναγκασμό — αυτό που ο Ευγένιος Ιονέσκο απεικονίζει στο «Μάθημα» —, ο παιδαγωγός θα στραφεί αναγκαστικά προς την ψυχολογική γνώση: γνώση για το παιδί, γνώση για τη σχέση, γνώση για τις σχέσεις μέσα σε μια ομάδα, γνώση για τους θεσμούς, με σκοπό να βρεθούν τα μέσα που θα μειώσουν τη διάσταση μεταξύ του σχολείου και της ζωής, χωρίς παρ' όλ' αυτά να αφήνει ο ίδιος την εντύπωση ότι υπολογίζει αυτό που τα χωρίζει.

Μνημένο από το κίνημα του Νέου Σχολείου, ειδικότερα σε σχέση με την ανάπτυξη της ψυχολογίας του παιδιού, αυτό το κίνημα ψυχολογικοποίησης (psychologisation) βρίσκει στη Γαλλία τη μεγαλύτερη εξάπλωση του κάτω από την επίδραση των γνώσεων περί δυναμικής των μικρών ομάδων, περί μη-κατευθυνουσας στάσης απέναντι στον άλλο (non-directivité), ροτζεριανής έμπνευσης, και την εξάπλωση της ψυχαναλυτικής σκέψης. Στη διάρκεια των τελευταίων χρόνων, η εικόνα του παιδαγωγού απλού μεταδότη γνώσεων, δηλαδή μεταδότη μιας συγκροτημένης γνώσης, εξασθενεί προς όφελος της εικόνας του εμψυχωτή (αυτού που δίνει ζωή, που εμψυσά), ψυχολόγου, ψυχοκοινωνιολόγου, ψυχο- ή κοινωνικο-αναλυτή των σχέσεων μέσα στην ομάδα-τάξη και μέσα στο σχολείο. Παράλληλα, το ιδανικό της μετάδοσης των γνώσεων και της συμπεριφοράς που πρέπει να μαθαίνει κανείς, αντικαθίσταται από την ιδέα του «να μάθεις να μαθαίνεις». Έτσι, το ενεργό σχολείο διενεργεί μια μετατόπιση από τη μετάδοση στην εκμάθηση, από τον καθηγητή στο μαθητή, από τον καταναγκασμό της συγκροτημένης γνώσης στις συνθήκες οικειοποίησης

και δημιουργίας της γνώσης: ή η γνώση είναι σημαντική για κάποιον, ή μπορεί να προξενήσει αλλαγές στο χαρακτήρα του ανθρώπου, ή δεν είναι τίποτε άλλο από ένα αποδυναμωμένο αντικείμενο, φетиχοποιημένο στην αγοραστική του αξία. Η ιδέα της μη-κατευθύνουσας στάσης απέναντι στον άλλο γίνεται ο άξονας στον οποίο αναφέρεται η παιδαγωγική σκέψη.

Η ιδέα της μη-κατευθύνουσας στάσης απέναντι στον άλλο

Αυτή η ιδέα της μη-κατευθύνουσας στάσης απέναντι στον άλλο εγκαθιστά όρια στη βία που μπορεί να ασκηθεί από έναν άνθρωπο πάνω σ' έναν άλλο. Βρίσκεται λοιπόν στην καρδιά του προβλήματος της αυθεντίας και της εξουσίας του ενήλικου πάνω στο νέο. Αυτό που αμφισβητεί στον παιδαγωγικό χώρο είναι, από τη μια, η παντοδυναμία του παιδαγωγού, ο οποίος θεωρεί τον εαυτό του απόλυτο κύριο της γνώσης αποβλέποντας έτσι στο θετικό και σίγουρο χαρακτήρα της δίχως να θέτει ερωτήσεις· κι από την άλλη το γεγονός ότι χρησιμοποιεί γι' αυτό το σκοπό όχι μόνο τη δική του βεβαιότητα αλλά κι εκείνη των αριθμών ή των μηχανών που χρησιμοποιούνται στη διδασκαλία. Ο Lewis Carroll μας κάνει μια λαμπρή και πνευματώδη παρουσίαση αυτής της παντοδυναμίας του παιδαγωγού στο πρόσωπο του Heunrty Deumpty (Από την άλλη πλευρά του καθρέφτη), ενός ανθρώπακου που γεννήθηκε από ένα αυγό και ο οποίος συζητά με τη μαθήτριά-Αλίκη κρεμασμένος στην άκρη ενός ψηλού τοίχου τόσο στενού που η Αλίκη αναρωτιέται πώς μπορεί και κρατά την ισορροπία του. Η μη-κατευθύνουσα ιδέα αντιστρέφει λοιπόν τη δομή που χαρακτηρίζει την αυταρχική μετάδοση και η οποία είναι συναφής με τις κατευθυνόμενες μεθόδους, στις οποίες ο καθηγητής είναι ο ενεργητικός πόλος και συμπληρωματικά ο μαθητής ο παθητικός πόλος.

Για να είναι ο μαθητής ο ενεργητικός πόλος της δικής του εκμάθησης, πρέπει ο παιδαγωγός να ξέρει να αρνείται να επεμβαίνει και να αναζητά στη θέση του μαθητή, να αποφεύγει να προωθεί τις ερωτήσεις του προγράμματος στη θέση των ερωτήσεών του ή ακόμα να αποκλείει συστηματικά τις λέξεις του μαθητή, για να βάλει στη θέση τους τις δικές του ή εκείνες της γνώσης στην οποία αναφέρεται.

Η ιδέα της μη-κατευθύνουσας στάσης απέναντι στον άλλο, κληρονόμος της σωκρατικής μαιευτικής, θεμελιώνει επιστημολογικά τη θέση του παιδαγωγού μέσα στον παιδαγωγικό χώρο σαν θέση της αυθεντίας (του αυθέντη), χωρίς παρ' όλ'

αυτά να την αποκλείει από μια λειτουργία αναπαράστασης της γνώσης. Οι παρεξηγήσεις, τα αναθέματα, οι φόβοι των οποίων είναι το αντικείμενο, δεν έχουν φαινομενικά άλλη προέλευση από το γεγονός ότι αμφισβητεί τη νομιμότητα των μορφών της εξουσίας του ενήλικου πάνω

στους νέους μέσα κι έξω από το σχολικό χώρο.

Η παιδαγωγική των σχέσεων

Γι' αυτό, γύρω ακριβώς απ' αυτή την ιδέα της μη-κατευθύνουσας στάσης προς τον άλλο αποκρυσταλλώνεται η προσδοκία να ξεφύγουμε από την αυταρχική υποταγή που χαρακτηρίζει τη σχέση ενήλικου-νέου μέσα στη διδασκαλική κοινωνία όπως την ήθελε ο Durkheim: κυριαρχία μιας γενιάς πάνω στην άλλη.

Από το 1960, ιδιαίτερα κάτω από την επίδραση του Αμερικανού ψυχολόγου Carl Rogers και της θεωρίας του για την ανθρώπινη σχέση σαν σχέση θεραπευτική, η ιδέα της μη-κατευθύνουσας παιδαγωγικής, που εσφαλμένα αποδόθηκε στον Rogers —ο ίδιος θα μιλήσει για μια «παιδαγωγική επικεντρωμένη στο μαθητή»— κάνει να ξεσπάσει η αντίθεση μεταξύ παιδαγωγικής και θεραπευτικής εργασίας. Η στάση συναισθηματικής συμμετοχής (empathie) και ανεπιφύλακτης αποδοχής του άλλου, που συνιστούσε ο Rogers ως την κατ' εξοχήν μη-κατευθύνουσα στάση, θα γίνει το εξιδανικευμένο αντίδοτο κάθε βίας, κάθε καταναγκασμού.

Στο ακραίο σημείο αυτού του κινήματος, ο παιδαγωγός θα φτάσει ακόμα και να μην παραδέχεται τη μετάδοση οποιασδήποτε συγκροτημένης γνώσης προς όφελος μιας επικέντρωσης πάνω στο «συναι-

σθημα» και τη «σχέση», αλλοιώνοντας έτσι ριζικά την παιδαγωγική σχέση και μετατρέποντάς τη σε μια σχέση εμπειριακή (expéiencielle), στην οποία θα αποκαλυφθεί η έννοια της θλίψης του όσον αφορά το θέμα της αυθεντίας. Όντας δάσκαλος-καλή μητέρα όλο κατανόηση, δάσκαλος-σύντροφος, θα γίνει ο δάσκαλος που αγαπά και που δε μπορείς παρά να αγαπήσεις, που ψάχνει στη σχέση του με τους μαθητές του μιαν αντασφάλιση που δεν βρίσκεται στο σχολείο ή στην κοινωνία. Κάτω από το δανεισμένο πρόσωπο του θεραπευτή που ακούει προσεκτικά τον άλλο, ο παιδαγωγός θα βυθιστεί ολοκληρωτικά στην προσπάθειά του να κυριαρχήσει πάνω στη συγκίνηση, ξεσκαπάζοντας έτσι το θανατηφόρο πειρασμό που είναι συνυφασμένος με την παιδαγωγική σχέση.

Μέσα σ' έναν έτσι διευθετημένο χώρο τα πολιτιστικά διαμεσολαβητικά αντικείμενα της παιδαγωγικής σχέσης δεν θα είναι πια παρά προσήματα για εκείνο που δεν μπορεί να εκφραστεί με λόγια και για εκείνο που δεν μπορεί να μεταδοθεί. Παιδαγωγοί και παιδευόμενοι θα ζήσουν ίσοι μέσα στην αυταπάτη του πραγματοποιημένου ονείρου εξάλειψης κάθε σχέσης γενεών και γενεολογίας, στην αυταπάτη μιας σχέσης ισότητας στηριγμένης πάνω στην άρνηση κάθε πολιτιστικής κληρονομιάς που θα μπορούσε να μεταδοθεί και να ενσωματωθεί, θα είναι ίσοι αγνοώντας αυτή την πολιτιστική κληρονομιά και αρνούμενοι το χρέος που θεμελιώνει την ιεραρχία των γενεών.

Σ' αυτή τη διαδρομή, η ιδέα της μη-κατευθύνουσας στάσης απέναντι στον άλλο χάνει την επιστημολογική και μεθοδολογική της θέση, του εγγυητή της δραστηριότητας του μαθητή, προς όφελος λιβιδινικών και ναρκισσιστικών ανταμοιβών, δηλαδή της προσπάθειας πραγματοποίησης απαγορευμένων επιθυμιών. Πολλοί από τους παιδαγωγούς που ακολούθησαν αυτό το δρόμο θα πληρώσουν ακριβώς για τους ίδιους το τίμημα αυτού του αδιέξοδου. Η τρέχουσα ιστορία του σχολείου, κυριαρχημένη από το σύμπτωμα της αποτυχίας, και η ιστορία του παιδαγωγικού κινήματος των τελευταίων χρόνων δείχνουν επομένως ότι εάν η κριτική και οι διαπιστώσεις των κατευθυνουσών μεθόδων, έκφρασης της παντοδυναμίας του παιδαγωγού —στο βαθμό που εγκαθιδρύουν μια απαίτηση στέρησης από την ικανότητα του σκέπτεσθαι, του δραμ και του λέγειν του παιδιού-μαθητή— δεν πρέπει πια να γίνονται, δεν απομένει παρά να βάλουμε τις βάσεις της ιδέας της μη-κατευθύνουσας στάσης απέναντι στον άλλο στην παιδαγωγική, προκειμένου να την υλοποιήσουμε μέσα σε καινούργιες πρακτικές μεθόδους. Πι-

στεύουμε ότι εδώ βρίσκεται το έργο μιας κλινικής προσέγγισης της παιδαγωγικής.

Η συνεισφορά της ψυχανάλυσης

Με τη φροϋδική ανακάλυψη του ασύνειδου, η φύση της παιδαγωγικής εργασίας κι εκείνου που μπορεί να την εμποδίσει γίνεται κατανοητή μ' έναν καινούργιο τρόπο. Πρεσβεύοντας ότι δεν συμβαίνουν τα πάντα στη σκηνή της ιστορίας, δηλαδή στη σκηνή αυτού που μπορεί να γίνει αντικειμενικά αντιληπτό, η φροϋδική και μετα-φροϋδική σκέψη επιτρέπει να συνειδητοποιήσουμε την παιδαγωγική σαν πρακτική της ανθρώπινης σχέσης. Πρέπει πάνω στην άλλη σκηνή, τη σκηνή του ασύνειδου, όπου ζωντανεύει η επιθυμία των συμμετεχόντων στην παιδαγωγική σχέση — επιθυμία εκείνου που εκπαιδεύει, που διδάσκει, επιθυμία αυτού που σκοπεύει να εκπαιδευτεί και να μορφωθεί —, να ψάξουμε την αλήθεια της παιδαγωγικής πράξης και τις μεταμορφώσεις της. Μ' αυτό τον τρόπο, αυτό που είχε αποκλειστεί από τη γνώση γίνεται ακριβώς πιθανό αντικείμενο γνώσης. Η χαρισματική και καλλιτεχνική διάσταση του επαγγέλματος του παιδαγωγού, αυτό το σκοτεινό και υπολειπόμενο «κάτι», βρίσκεται στο κέντρο της ενασχόλησης των ερευνητών και των εκπαιδευτικών. Το να αναγνωρίζει κανείς τη διάσταση της φαντασίωσης, φανταστικό σενάριο όπου η επιθυμία μπαίνει στη σκηνή, το να ξεχωρίζει τη λειτουργία του ή των φαντασιωσικών σεναρίων (fantasmatiques) σε κάθε διαδικασία που έχει σαν σκοπό τη μόρφωση, αυτό ακριβώς είναι το έργο της κλινικής μεθόδου που έχει σαν σημείο αναφοράς την ψυχανάλυση.

Κάθε εκμάθηση στηρίζεται σε μια επιθυμία

Η ψυχανάλυση μας μαθαίνει ότι κάθε εκμάθηση στηρίζεται σε μια επιθυμία, δηλαδή σε κάτι που δεν μπορεί να κατανοηθεί σαν καθαρά γνωστική λειτουργία. Το να μπορείς να μαθαίνεις σημαίνει να μπορείς να κατακτάς προοδευτικά τη σχέση σου με τους άλλους και το περιβάλλον. Μια τέτοια κατάκτηση μπορεί να παρεμποδιστεί από παθολογικούς μηχανισμούς. Εάν κάποιος δεν επιθυμεί να μάθει, είναι γιατί, γι' αυτόν ή τον άλλο λόγο, υπάρχει μια αξεπέραστη απαγόρευση της επιθυμίας να ξέρει: η πράξη της μάθησης φορτίζεται επομένως με άγχος. Το να πιέσουμε αυταρχικά ένα παιδί να μάθει σημαίνει να του επιτρέψουμε να στερηθεί να εκλάβει την επιθυμία, να για γνώση σαν πηγή αυτονομίας, και ταυτόχρονα να ικανοποιήσει την ανάγκη του

να εξαρτάται από τον ενήλικο. Όταν δεν το πιέζουμε, νιώθει την αναγκαιότητα της ανάληψης της ενοχής για την ευχαρίστηση να ξέρει περισσότερα ή το άγχος της επιθυμίας να ξέρει πάρα πολλά. Αυτό είναι το τίμημα που πρέπει να πληρώσει το παιδί προκειμένου να φτάσει στην αυτονομία του, στον προσωπικό του στόχο.

Η επιθυμία για γνώση είναι γνώση της επιθυμίας

Η ψυχανάλυση μας μαθαίνει ακόμα ότι η επιθυμία να ξέρεις βρίσκει τη ρίζα της στη σεξουαλική περιέργεια. Ο Freud θεωρεί ότι το αίτημα για γνώση βρίσκεται στις ερωτήσεις που γίνονται στη μητέρα για στο αίνιγμα της γέννησης. Η ερώτηση πάνω στο αίτιο της καταγωγής του κάθε ανθρώπου βρίσκεται στις ερωτήσεις που γίνονται στη μητέρα πάνω στο αίτημα της γέννησης. Η ερώτηση πάνω στο αίτιο της καταγωγής του κάθε ανθρώπου βρίσκεται λοιπόν στην καρδιά της σχέσης του με τη γνώση. Ακολουθώντας τον Freud, η Melanie Klein συνδέει αυτό που ονομάζει «επιστημοφιλική ορμή» με την επιθυμία να γνωρίσουμε το εσωτερικό της μητέρας και να διεισδύσουμε σ' αυτό. Συνδέοντας η Klein τις σαδιστικές ορμές με τις πρώτες επιστημοφιλικές ανάγκες, μας επιτρέπει να καταλάβουμε τις αναστολές στη γνώση σε σχέση με μια πολύ δυνατή ασυνείδητη ενοχή. Έτσι, για τον Freud, αλλά και για τη Melanie Klein, τα εμπόδια στη γνωστική ανάπτυξη πρέπει να προσεγγιστούν με όρους άγχους. Συνέπεια αυτού είναι η αναγνώριση του εξαιρετικά προβληματικού χαρακτήρα της γνώσης και της πρόσβασης του κάθε ανθρώπου σε αυτή.

Σύμφωνα με τον Freud, η επιθυμία για γνώση εμφανίζεται στο παιδί στην ίδια περίοδο που η σεξουαλική ζωή αγγίζει το πρώτο ύψιστο σημείο της, από τον 3ο έως τον 5ο χρόνο, δηλαδή στην οιδιπόδεια περίοδο, αυτήν την καθοριστική στιγμή για τη δόμηση της προσωπικότητας. Μέσα σε αυτή την προοπτική, η γνωστική ανάπτυξη του παιδιού, η πρόσβαση του στη δραστηριότητα του σκέπτεσθαι εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο έζησε το οιδιπόδειο πρόβλημά του.

Κάτι τέτοιο επιτρέπει επίσης να καταλάβουμε γιατί η είσοδος στο δημοτικό, που απαιτεί την εκμάθηση και την αφομοίωση των βασικών μηχανισμών, αντιστοιχεί στο τέλος αυτής της περιόδου. Η «λύση» και η απώθηση της οιδιπόδειας σύγκρουσης σηματοδοτεί μέσα στη συγχνησιακή εξέλιξη του παιδιού τον αποχωρισμό από τα γονεϊκά αντικείμενα. Είναι

αυτό που καθιστά δυνατή την επένδυση των σχολικών σπουδών, του παιδαγωγού και της ομάδας των ομοίων. Μέσα σ' αυτή την προοπτική, οι συγκρούσεις μεταξύ παιδιού και παιδαγωγού θα πρέπει να αναχθούν στην παραγνώριση των διαφορετικών παραλλαγών της γνωστικής ανάπτυξης του παιδιού. Για την ψυχανάλυση, το να κρατήσουμε τη γνωστική ανάπτυξη μακριά από τη συναισθηματική ανάπτυξη, ή να διατεινόμαστε ότι η γνώση μπορεί να είναι αντικειμενοποιημένη, ανεξάρτητα από τη σχέση που έχει ο άνθρωπος μ' αυτή, προέρχεται από ένα μηχανισμό άμυνας με σχάση (clivage). Όμως, ακριβώς στη σχάση αυτή, που έχει σαν αποτέλεσμα την αποσιώπηση της καταγωγής της επιθυμίας για γνώση και κατά συνέπεια την αποκοπή της διαδικασίας εκμάθησης από τη ζωντανή πηγή της, θα πρέπει να δούμε την ίδια την ενέργεια του ασύνειδου και της απώθησής του παιδαγωγού ως ενήλικου.

Η αφιέρωση¹ στην παιδαγωγική και οι κίνδυνοι του επαγγέλματος

Αυτό που συνιστά την επαγγελματική — και μάλιστα παθιασμένη — μοίρα των εκπαιδευτικών και των παιδαγωγών είναι το ότι αφιερώνονται στην παιδική ηλικία ενώ ταυτόχρονα αμύνονται απέναντι σ' αυτή. Οι κίνδυνοι του επαγγέλματος προέρχονται από αυτή ακριβώς τη μοίρα, σαν τρόπος να αντιμετωπιστούν οι ίδιες μας οι απωθήσεις, οι κρυμμένες παιδικές μας ορμές, το ίδιο μας το ασύνειδο. Εάν η παιδαγωγική κατάσταση στο σχολείο ορίζεται πριν απ' όλα σαν την πρόσωπο με πρόσωπο σχέση ενός ενήλικου με μια ομάδα παιδιών, η ερώτηση, που για τον ψυχαναλυτή θα επαναδραστηριοποιείται συνεχώς ασύνειδα, στον παιδαγωγό θα είναι η ερώτηση της δικής του οιδιπόδειας προβληματικής, δηλαδή όλων εκείνων των διαδικασιών που εγκλείουν τις ορμές, τα συναισθήματα, τις θέσεις που διευθέτησαν τη δική του σύγκρουση με τους γονείς του στη διάρκεια της παιδικής του ηλικίας, διαδικασίες που έμειναν ενεργές χωρίς ο ίδιος να το συνειδητοποιήσει. Ταυτισμένος με το παιδί που υπάρχει μέσα του, θα περιμένει η συμπεριφορά του παιδιού απέναντί του να είναι σε όλα σύμφωνη (ή σε όλα αντίθετη) με τη συμπεριφορά που είχε ο ίδιος απέναντι στους δικούς του γονείς όταν ήταν παιδί. Έτσι το έργο του παιδαγωγού, που στη φροϋδική ορολογία έγκειται στο να υποτάξει την «αρχή της ηδονής» στην «αρχή της πραγματικότητας», θα κινδυνεύει συνέχεια να χαθεί μέσα σε αυταρχικούς χειρισμούς, έκφραση της αγωνίας του μπροστά στην

απειλή ενός παρορμητικού ξεχειλίσιματος από την πλευρά της ομάδας των παιδιών και ικανής να αμφισβητήσει ξανά τους τρόπους που έχει ο ίδιος για να αμύνεται ενάντια στις δικές του ορμές.

Μ' αυτή την έννοια, η ψυχανάλυση μας επιτρέπει να διακρίνουμε στους τρόπους λειτουργίας του σχολικού θεσμού τα όρια, τα περιφράγματα, τις απαγορεύσεις, σχετικά με αυτό που θεωρείται ικανό να δραστηριοποιηθεί κάτω από την επίδραση του ασύνειδου στα πλαίσια μιας παιδαγωγικής σχέσης. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η προσπάθεια «εκλογίκευσης» που περιγράφεται στους στόχους, στους κανονισμούς, στην κατάσχεση σχεδίων κ.λπ., αποσκοπεί στο να οργανώσει κατ' επανάληψη τους όρους ανταλλαγής στον παιδαγωγικό χώρο, προκειμένου να τον προστατεύσει από τους κινδύνους μιας πολύ μεγάλης συναισθηματικής και συγκινησιακής εμπλοκής κι απ' τις δυο πλευρές. Εάν η αρχή της πραγματικότητας παραχωρεί τη θέση της στην αρχή της ηδονής, υπάρχει κίνδυνος το σχολείο να μην είναι πια παρά ένα πεδίο μάχης επιθυμιών και αιτημάτων, που η φροϋδική σκέψη μας έμαθε να αναγνωρίζουμε σαν συστατικό της ανθρώπινης ψυχής: αίτημα να σε αγαπούν, να σε αναγνωρίζουν, να σε τιμωρούν, επιθυμία να επιβεβαιωθείς, αλλά και αντίθετα επιθυμία να μείνεις κάτω από την εξάρτηση και την προστασία των γονέων.

Αν κανείς όμως δεν προσέξει, αυτή η ανάγκη ελέγχου των ασύνειδων διαδικασιών που λειτουργούν μέσα στην παιδαγωγική σχέση, μ' άλλα λόγια αυτή η ανάγκη κοινωνικοποίησης, παρασύρει μέσα στους διάφορους τρόπους άμυνας τον ίδιο τον αποκλεισμό της επιθυμίας να μάθεις και να μεταδώσεις γνώσεις. Εδώ βρίσκεται το σωκρατικό μάθημα: εάν η επιστήμη διδάσκεται, η αρετή δεν διδάσκεται. Όταν επιθυμούμε να διδάξουμε την αρετή, κινδυνεύουμε να αλλοιώσουμε τον άνθρωπο και να τον αποστερήσουμε από την ίδια του τη δραστηριότητα σκέψης.

Πάνω σ' αυτό το θέμα, ο Freud θα πει ότι εάν «ο πρωταρχικός σκοπός κάθε εκπαίδευσης είναι να μάθει στο παιδί να κυριαρχεί πάνω στα ένστικτά του» και ότι μ' αυτή την έννοια «η εκπαίδευση πρέπει (κατά συνέπεια) να παρεμποδίζει, να απαγορεύει, να καταστέλλει», πράγμα «που εφάρμοσε πάντοτε εκτενώς», η ψυχανάλυση έδειξε ότι «αυτή η καταπίεση των ενστίκτων ήταν ακριβώς αιτία νευρώσεως». Η εκπαίδευση επομένως δεν έχει μόνο θετικά στοιχεία αλλά φέρει μέσα της και το φορτίο της βλαβερότητάς της. Εκεί είναι που πρέπει «να βρει το δρόμο της ανάμεσα στη Σκύλλα της παροχής ανεξέλεγκτης ελευθερίας (Laissezfaire) και τη Χάρυβδη της απα-

γόρευσης». Ο Freud όμως δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αποδίδει στην εκπαίδευση τον θεμελιώδη αμφίθυμο χαρακτήρα της. Στα πλαίσια της θεωρίας του για την ανάπτυξη της προσωπικότητας, βάζει όρια στη δράση του παιδαγωγού ως εκπαιδευτικού. Θεμελιώνοντας επι-

ρήξη των σχέσεων αίματος, δηλαδή των σωματικών σχέσεων.

Ο λόγος του ιστορικού, του φιλόσοφου, της παράδοσης και του ποιητή μόρεσαν πάντοτε να μας πουν ότι η παιδαγωγική σχέση ήταν σχέση συμβολικής γενεαλογίας που αποκλείει μια σχέση σώμα

στημονικά το γεγονός ότι τα πρώτα χρόνια της ζωής έχουν τεράστια σημασία για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και προωθώντας την ιδέα των συστατικών παρορμητικών παραγόντων που παραμένουν αμείωτοι σε κάθε εκπαιδευτική εργασία, ο Freud μας απαλλάσσει από την πλάνη μιας υποτιθέμενης εκπαιδευτικής παντοδυναμίας της εκπαιδευτικής εργασίας στο σχολικό πεδίο.

Η παιδαγωγική ως πρακτική μύησης

Το να μπορεί κανείς να παραδεχτεί ότι η επιθυμία του παιδαγωγού είναι επιθυμία της επιθυμίας της ηδονής να γεννά, είναι αυτό που μια ψυχαναλυτική ανάγνωση των μύθων και των φαντασιώσεων επιτρέπει να αναγνωρίσουμε σαν συστατικό στοιχείο της θέσης του παιδαγωγού στο σχολικό πεδίο. Αυτό σημαίνει ότι η σημαντική σκηνή της παιδαγωγικής σχέσης είναι η σκηνή μιας επιθυμίας τεκνογονίας: επιθυμία μιας τεκνοποίησης κι επιθυμία μιας γέννησης. Πρόκειται όμως για μια δεύτερη γέννηση σαν γέννηση του πνεύματος, και για μια δεύτερη τεκνοποίηση ως πολιτιστική δημιουργία. Εδώ βρίσκεται το νόημα που επαληθεύεται στη σωκρατική μαιευτική, μεθοδολογία του τοκετού. Μέσα στην έννοια και τη λειτουργία της μύησης, η παιδαγωγική είναι ταυτόχρονα η αναβίωση της γέννησης σαν γέννηση του σώματος αλλά και η

με σώμα. Ας σκεφτούμε την ιστορία της Héloïse και του Abélard, τον «Οικοδιδάσκαλο» του Brecht και, πιο κοντά σε μας, την Gabrielle Russier³ που πέθανε επειδή παραβίασε την απαγόρευση. Μέσα σ' αυτή την προοπτική, οι διαφορετικές στιγμές προοίσιου στη διάρκεια των σχολικών σπουδών μπορούν να κατανοηθούν σαν διαδικασίες μύησης, σαν τελετουργίες περάσματος, ομολογες με τις λειτουργίες μύησης των παραδοσιακών κοινωνιών. Η είσοδος στο δημοτικό σχολείο – «το μεγάλο σχολείο» – σημαίνει τη στιγμή της προσχώρησης στον πολιτιστικό κώδικα μέσα από τα βασικά μαθήματα: η είσοδος στην Α' Γυμνασίου την αποκοπή από τη σχέση μ' έναν μόνο δάσκαλο και τη μετάβαση στην ύπαρξη μιας πλειονότητας παιδαγωγικών μορφών, υποκατάστατων των γονεϊκών μορφών, ενώ η υποχρεωτική εκπαίδευση μέχρι την εφηβεία και η δοκιμασία του baccalaureat⁴ την πρόσβαση στην ενεργό ζωή, δηλαδή στην κατάσταση του ενήλικου.

Οπωσδήποτε, μια τέτοια σημασία τείνει όλο και περισσότερο να απωθείται στη διάρκεια της ανάπτυξης του σύγχρονου σχολείου. Η θέση της γνώσης στη κοινωνία, τα τεχνολογικά μέσα διάδοσης και ιδιοποίησης της γνώσης, τα υπερσχύοντα συμπερασματικά δεδομένα, όπως αυτό που συνιστά την επέμβαση των γονέων στο σχολείο, αποκρύπτουν όλο και περισσότερο το μυθικό νόημα της παιδαγωγικής και συμβάλλουν στο να

πάψει πια το σχολείο να κοινωνικοποιεί και να καλλιεργεί, στερώντας έτσι τους παιδαγωγούς από τη συμβολική τους θέση. Το πρόσφατο κίνημα της δημιουργίας των επονομαζόμενων «παράλληλων σχολείων» αποδεικνύει, εάν κάτι τέτοιο χρειάζεται, ότι η παραδοσιακή διαφωνία μεταξύ γονέων και καθηγητών, όπου οι μεν κατηγορούν τους δε είτε για υπερβολική εξουσία είτε για υπερβολική ελαστικότητα, βρίσκει τις ρίζες της σε μια έχθρα και ένα ναρκισσιστικό ανταγωνισμό που έχει σαν σκοπό την κατοχή του παιδιού. Η διεκδίκηση του δικαιώματος ελέγχου του παιδιού στο σχολείο μπορεί να οδηγήσει μέχρι και στον αποκλεισμό του αντιπάλου, μ' άλλα λόγια στο φαινόμενο οι γονείς να φτάνουν να γίνονται οι ίδιοι εκπαιδευτικοί.

Από την πλευρά τους οι παιδαγωγοί, ψάχνοντας μια δικαιολογία για την προσφυγή τους στην ψυχολογία, στη «γνώση του παιδιού», προσφέρουν στον εαυτό τους το δικαίωμα να επιβλέπει τους οικογενειακούς ερωτικούς δεσμούς με την πρόφαση ότι ψάχνουν δήθεν να βρουν τα αίτια της αποτυχίας στο σχολείο μέσα στις οικογενειακές συνθήκες. Στη λαίμαργία τους να αντιμετωπίσουν «περιπτώσεις μαθητών», εγγράφεται η επιθυμία τους να παραβιάσουν τη φύση των δεσμών που τους καθορίζει ο πολιτισμός και να αναγνωριστούν έτσι σαν οι πρώτοι γεννήτορες.

Ο Πυγμαλίων στο σχολείο:

Για τον καλό και τον κακό μαθητή

Τα τελευταία χρόνια, πολλές έρευνες περιγράφουν τις συνέπειες της αναπαραγωγής του σχολικού συστήματος και την ανισότητα των ευκαιριών στο σχολείο. Η ψυχανάλυση απ' την πλευρά της επιτρέπει να φωτίσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτή η αναπαραγωγή, που καθορίζει τις μορφές της σχολικής επιτυχίας και αποτυχίας, εδραιώνεται, απ' ενός, στη συμβολική λειτουργία της παιδαγωγικής και, απ' ετέρου, στη λειτουργία της σαν διαδικασία μύησης. Εάν η επιθυμία του παιδαγωγού εμφανίζεται σαν μια φαντασίωση τεκνογονίας, που σαν τέτοια είναι απαγορευμένη να γίνει, όπως είπαμε πιο πάνω, επιθυμία της επιθυμίας της ηδονής να γεννά, η παιδαγωγική σχέση δεν μπορεί να είναι παρά αναπαραγωγή μιας μοναδικής μορφής, δημιουργία του άλλου μαθητή όμοιου μ' εμάς, δημιουργία αποκλειούσα τη διαφορά και την ετερότητα.

Ο μύθος του Πυγμαλίωνα απεικονίζει ακριβώς αυτό. Ο «καλός μαθητής» παίρνει λοιπόν την αξία ενός καθρέφτη μέσα στον οποίο αντικατοπτρίζεται η εικόνα

του (καλού) παιδαγωγού επαναληπτικά από τάξη σε τάξη κι από χρονιά σε χρονιά. Μέσα σε αυτή τη ναρκισσιστική θεώρηση, ο «κακός μαθητής» ενσαρκώνει τον καθρέφτη που θαμπώνει από το πένθος της εικόνας του, για να μην πούμε το κακό καταδικωτικό μάτι. Εξ ου και η

ανεπιείκεια απέναντι σ' αυτόν τον «κακό μαθητή». Ποιος σου επιτρέπει να ταράξεις έτσι το καθαρό νερό που με ξεδιψά; του ζητούν να απαντήσει με τρόπο επαναληπτικό και αγωνιώδη. Για να καταλήξει να βρει, μέσα στην αδυναμία να απαντήσει σε μian ερώτηση που τον απειλεί, τη μαρτυρία, κάτω από τον αμείωτο σκοταδισμό της, της αδυναμίας του να σκεφτεί. Όταν η παιδαγωγική προβληματική μένει κλεισμένη μέσα στους τοίχους της τάξης, όταν κανένας λόγος πάνω σ' αυτό που βιώνεται δεν μπορεί ν' ακουστεί σε άλλους χώρους, η κακή επίδοση του μαθητή δεν μπορεί παρά να παραπέμψει τον παιδαγωγό στην ίδια του τη ναρκισσιστική προβληματική. Έτσι, η επιτυχία του μαθητή θα είναι η «δική του» επιτυχία, η αποτυχία του μαθητή η «δική του» αποτυχία.

Γι' αυτό, στο σύμπτωμα της σχολικής αποτυχίας απαντά η δυσφορία του εκπαιδευτικού, δηλαδή μια καταθλιπτική συμπτωματολογία που γενικεύεται στο εκπαιδευτικό σώμα.

Το αίτημα κυριαρχίας

Η οδύνη που δημιουργείται μ' αυτόν τον τρόπο ωθεί πολύ συχνά τους παιδαγωγούς να βρουν φάρμακο στους πόνους τους καλλιεργώντας τη γη της επαγγελίας που προέρχεται από τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Όταν δεν σκέφτονται τους

εαυτούς τους, η γνώση των ανθρωπιστικών σπουδών και ο παράλληλος ενθουσιασμός για τις σύγχρονες παιδαγωγικές τεχνολογίες έρχονται να εκτεθούν στην καλή ή κακή παιδαγωγική τους συνείδηση· είτε όμως η μόρφωση είναι κάτι το οποίο ζητά κανείς από μόνος του, είτε έχει λιγότερο ή περισσότερο επιβληθεί –κατ' εικόνα αυτού που συμβαίνει στην παιδαγωγική σχέση με τους ίδιους τους μαθητές–, φαίνεται ότι αυτό το αίτημα της κυριαρχίας εγγράφεται συνήθως με τους όρους ενός «τι να κάνω;» ή «πώς πρέπει να είμαι;» Τι να κάνω ώστε να κινήσω το ενδιαφέρον των μαθητών; Πρόκειται για το κατ' εξοχήν αίτημα ενορχήστρωσης και κυριαρχίας για να γεμίσουν τα κενά, αίτημα όμως από το οποίο εκείνος που ασκεί το επάγγελμα του εκπαιδευτικού κινδυνεύει να βρεθεί σε κατάσταση παιδικής εξάρτησης, κατ' εικόνα του μαθητή μέσα στην τάξη του, απέναντι στον ερευνητή που κατέχει μια γνώση που θεωρείται ισχυρή και επανορθωτική. Πολύ συχνά άλλωστε βρίσκεται κλεισμένος μέσα σε αυτό το αίτημα, όταν η προσφορά του ερευνητή –προσφορά μιας «αντικειμενικής» γνώσης– έρχεται να οργανώσει τους όρους της απάντησης στο αίτημα για μόρφωση με τη μορφή ενός προτύπου εφαρμοσμένου στο χώρο της πράξης. Έτσι, η απαραίτητη σχέση της θεωρίας και της πρακτικής παίρνει τη μορφή μιας σχέσης υποταγής της πρακτικής –σαν χώρου εμπειρίας– στη θεωρία, σαν χώρου μιας κατασκευασμένης γνώσης, κάνοντας αυτή την τελευταία να λειτουργήσει με δογματικό τρόπο. Μια τέτοια σχέση έχει λογικά σαν συνέπεια την περικύκλωση της πρακτικής με απαγορεύσεις στο όνομα της επιστημονικής γνώσης, τη στέρηση του καθηγητή από την εμπειρία του, τον αποκλεισμό του σαν ανθρώπου που γνωρίζει τη μοναδική του εμπειρία.

Βλέπουμε λοιπόν ότι εάν τυχόν ικανοποιηθεί ένα τέτοιο αίτημα, δεν μπορεί παρά να αναπαράγει περισσότερο ή λιγότερο πιστά την παιδαγωγική σχέση δασκάλου–μαθητή. Μ' άλλα λόγια, οι ερωτήσεις που του επιτρέπει να θέσει μια κλινική προσέγγιση, μένουν για πάντα συγκαλυμμένες.

Ιδιαίτερα συγκαλυμμένη μένει η πιθανότητα να μάθουμε να αναγνωρίζουμε τα όρια της εξουσίας μας διαφορετικά από ό,τι με όρους αποτυχίας. Το ίδιο συμβαίνει και με τον κίνδυνο μιας μόρφωσης η οποία περιλαμβάνει τη γνώση που προέρχεται από την κλινική εμπειρία: το να μπορεί να αναγνωρίζει κανείς τον άλλον σαν ελεύθερο και ενεργό συμμετοχο μέσα στη διαδικασία εκμάθησης, να μπορεί κανείς να τον αναγνωρίζει σαν υποκείμενο που προσπαθεί επίσης να αλλάξει εκείνον που βρίσκεται απέναντί του.

Μια συνεχιζόμενη μόρφωση

Μόνο μια συνεχιζόμενη μόρφωση, που θα επιτρέπει στον καθένα να ανταλλάξει με άλλους τις ερωτήσεις που συναντά στην καθημερινή του πρακτική, να ανακαλύψει τι απέγιναν οι εκπαιδευτικές του προσδοκίες (ναυαχ) και η παιδαγωγική του επιθυμία, να μετρήσει την αγωγή, την ευχαρίστηση και τη δυσανεμία του, φαίνεται να μπορεί να δημιουργήσει ένα σύνδεσμο του κλινικού και του παιδαγωγικού και να οδηγήσει στην έρευνα σημαντικής γνώσης για τον καθένα. Από τη στιγμή που δεχόμαστε ότι η παιδαγωγική πρακτική είναι πρακτική της ανθρώπινης σχέσης, φαίνεται απαραίτητο να μην μπορούμε ν' αποφύγουμε μια προσωπική μόρφωση, δηλαδή έναν προβληματισμό πάνω στον ίδιο μας τον εαυτό, πάνω στις επιθυμίες εξουσίας, κυριαρχίας που αναγκαστικά διακινδυνεύουμε. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κανένα πρότυπο δεν θα μπορούσε να υπερσχύσει σ' αυτό τον χώρο, ατομική μόρφωση ή μόρφωση σε ομάδα. Η ουσία είναι να μπορούν οι παιδαγωγοί να μιλούν μεταξύ τους, να προσπαθούν να παραδεχτούν ότι καλούνται να κάνουν το ίδιο έργο, ότι μοιράζονται τις ίδιες δυσκολίες και ότι τα θεμέλια της επαγγελ-

ματικής αποδοτικότητάς τους δεν πρέπει να αναζητηθούν αποκλειστικά σε μια γνώση συγκροτημένη έξω από αυτούς.

Revue Française de Pédagogie, n°64,
Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1983

Μετάφραση: ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στα γαλλικά, η λέξη «ναυ» χρησιμοποιείται κατ' αρχήν στο θρησκευτικό λεξιλόγιο για να δηλώνει το τάμα, την αφιέρωση του ανθρώπου στο Θεό ή σε κάποιον άγιο και κατ' επέκταση την υπόσχεση ή τον όρκο. Παράλληλα όμως σημαίνει και ευχή ή θέληση.
2. Abélard Pierre (1079-1142): Γάλλος θεολόγος και φιλόσοφος της Σχολαστικής Σχολής, περίφημος τόσο για την πρωτοτυπία των φιλοσοφικών θεωριών του όσο και για τον πολυθρύλητο και μυθιστορηματικό έρωτά του για την μαθήτριά του Heloise (1101-1164). Αν και αργότερα τη νυμφεύθηκε κρυφά, τιμωρήθηκε με ευνουχισμό από τον θείο της, επίσκοπο Flubert, ενώ η ίδια κλείστηκε σε μοναστήρι.
3. Russier Gabrielle: Γαλλίδα καθηγήτρια φιλόλογος η οποία στις 10.7.1968 καταδικάστηκε σε 12 μήνες φυλάκιση με αναστολή και πρόστιμο 500 φράγκων για αποπλά-

νηση ανηλίκου, μετά από τις σχέσεις της μ' ένα μαθητή της. Αυτοκτόνησε το Σεπτέμβριο του 1969 στη Μασσαλία, σε ηλικία 32 χρονών.

4. Το «baccalauréat» είναι ο πρώτος πανεπιστημιακός τίτλος και παραχωρείται ως δίπλωμα στο τέλος των σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abraham A., *Le monde intérieur des enseignants*, EPI, 1972.
- Bigeault J.P., Terrier G., *L'illusion psychanalytique en éducation*, P.U.F., 1978.
- Filloux J., *Du contrat pédagogique, le discours inconscient de l'école*, Dunod, 1974.
- Flacellier R., *L'amour en Grèce*, Hachette, 1971.
- Freud S., *Trois essais sur la théorie de la sexualité*, Gallimard, 1962.
- Freud S., «6η διάλεξη», στο *Nouvelles conférences sur la psychanalyse*, Gallimard, 1936.
- Hameline D., *Le domestique et l'affranchi. Essai sur la tutelle scolaire*, Les éditions ouvrières, 1977.
- Kaes et al., *Fantasme et formation*, Dunod, 1973.
- Kaes et al., *Désir de forme et formation du savoir*, Dunod, 1976.
- Klein M., *Essais de psychanalyse*, Payot, 1968.
- Oury F., Vasquez A., *Vers une pédagogie institutionnelle*, Maspéro, 1967.
- Rosenthal R.A., Jacobson L., *Pygmalion à l'école*, Casterman, 1971.

ΟΜΟΛΟΓΑ ΕΤΒΑ

ΜΕ ΝΕΑ ΥΨΗΛΟΤΕΡΑ ΕΠΙΤΟΚΙΑ ΜΕΧΡΙ 21%

21%

ΟΜΟΛΟΓΑ ΕΤΒΑ. Η ΣΙΓΟΥΡΗ ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΜΕ ΤΟ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟ ΕΠΙΤΟΚΙΟ.

Τα ΟΜΟΛΟΓΑ ΕΤΒΑ είναι νέα υψηλότερα επιτόκια που σας προσφέρουν απίστευτες δυνατότητες επένδυσης και χρημάτων σας. Τα ΕΤΒΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΤΙΠΟΤΙ ΟΜΟΛΟΓΑ ΕΤΒΑ έχουν ετήσιο επιτόκιο 19%, 20% και 21% αντίστοιχα, που είναι σίγουρα για εμάς τα καλύτερά τους. Έτσι, επενδύοντας στους ΟΜΟΛΟΓΟΥΣ ΕΤΒΑ, μπορείτε να αποκομίσετε με τον πιο σίγουρο τρόπο τους κέρδεις και τις δυνατότητες της.

Ποιός είναι λοιπόν το ΟΜΟΛΟΓΟ ΕΤΒΑ;

- είναι ασφαλισμένο
- εξασφαλίζει εισόδημα
- είναι σίγουρο να μεταβιβάζεται χωρίς διακοπές

Η ΕΤΒΑ προσφέρει ΔΩΡΕΑΝ φιλικά και ομόνομα σας στεφθαυροποιώντας την.

Το ΟΜΟΛΟΓΟ ΕΤΒΑ είναι κερτά σας ότι το έχετε στα χεράκια σας. Τα ΕΤΒΑ στην Ελληνική Εταιρεία Επένδυσεων Χρηματοοικονομικών και στις συνεργαζόμενες Τράπεζες.

Αν λοιπόν, έχετε ή έχετε στο μέλλον ή μεγάλο κεφάλαιο, κερτά την πιο σίγουρη επένδυση.

Αγοράστε ΟΜΟΛΟΓΑ ΕΤΒΑ!

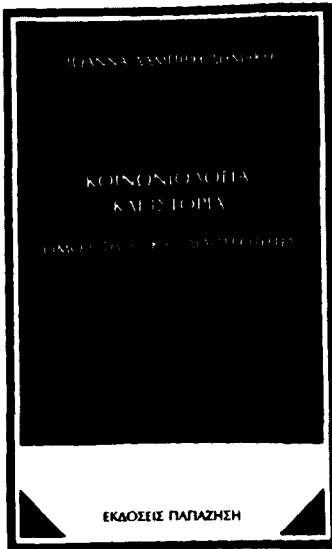
Πολύτιμο το ταμείο διασώζετε κάθε μέρα.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΟΜΟΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ Α.Ε.

Ιστορία και Κοινωνιολογία Η ελληνική διάσταση μιας διεπιστημονικής σχέσης

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ

ΙΩΑΝΝΑΣ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ
Κοινωνιολογία και ιστορία.
Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες
Αθήνα: Παπαζήσης, 1989

ΑΝ και το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής έρευνας στην Ελλάδα στηρίζεται σε προσεγγίσεις που δεν ευνοούν την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων ως συνάρτηση του ιστορικού χρόνου, ο ιστορικός προσανατολισμός αποτελεί κεντρικό συστατικό πολλών σημαντικών έργων των σύγχρονων Ελλήνων κοινωνιολόγων. Οι κοινωνιολογικές μελέτες με ιστορική ματιά είναι σχετικά λίγες. Συγκαταλέγονται όμως μεταξύ των πιο χαρακτηριστικών και πρωτότυπων που έχουν προκύψει από τη δουλειά Ελλήνων κοινωνιολόγων.¹

Η στενή αυτή σχέση όμως μεταξύ ιστορίας και κοινωνιολογίας, που εκφράζεται με σημαντικές κοινωνιολογικές μελέτες, που μπορούν συγχρόνως να ενταχθούν και στην ελληνική ιστοριογραφία, δεν οδήγησε έως τώρα σε ανάλογες θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις. Παρά τον ιστορικό προσανατολισμό ενός σημαντικού τμήματος των πιο γνωστών Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων, έλειπε μια μελέτη στην οποία να συζητούνται οι θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί που αφορούν στη σχέση ιστορίας και κοινωνιολογίας.²

Το βιβλίο της Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη, που πραγματεύεται τις πιο σημαντικές όψεις αυτής της σχέσης, όπως έχει διαμορφωθεί από τις σύγχρονες εξελίξεις των κοινωνικών επιστημών, έρχεται να καλύψει αυτό το κενό. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η παρουσίαση των θεμάτων από τη συγγραφέα, επειδή δεν καθλώνει σε κλειστές προς τον επιστημονικό διάλογο θεωρήσεις, μπορεί να βοηθήσει, παρά τις όποιες ιδιομορφίες, στην ανάπτυξη συζητήσεων γύρω από αυτά τα θέματα.

Γιατί όμως ήταν σημαντικό να αναπτυχθεί μια τέτοια συζήτηση; Ποια θα ήταν η σημασία της για την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα;

Στο ειδικό τεύχος των *Σύγχρονων Θεμάτων* που εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1988 και ήταν αφιερωμένο στα «Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογρα-

φία του νέου ελληνισμού», καταγράφεται η πλούσια δραστηριότητα ενός σημαντικού τμήματος της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας. Εάν όμως η συντακτική επιτροπή του περιοδικού προσπαθούσε να προσελκύσει συμβολές για ένα ανάλογο αφιέρωμα με θέμα τα «Σύγχρονα ρεύματα στην ελληνική κοινωνιολογία», θα προσέκρουε, ίσως σε ανυπέρβλητα εμπόδια, όπως άλλωστε και στην περίπτωση που θα ήθελε να κάνει ένα αφιέρωμα για οποιοδήποτε άλλη κοινωνική επιστήμη πέραν της ιστορίας. Κι αυτό γιατί στα πλαίσια καμιάς άλλης κοινωνικής επιστήμης — ίσως με εξαίρεση την νομική, της οποίας όμως το επιστημολογικό πρότυπο διαφέρει αισθητά από αυτό των άλλων κοινωνικών επιστημών — δεν μπόρεσε να συγκροτηθεί ακόμα στην Ελλάδα μια επιστημονική κοινότητα, στα πλαίσια της οποίας να αναπτύσσεται τόσο η θεματολογία, όσο και ορισμένοι μεθοδολογικοί προβληματισμοί, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την μόνιμη και αποκλειστική προσφυγή σε ξένα δάνεια.

Όπως φάνηκε και από το αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων*, παρά τα τόσα, πολλές φορές όχι άδικα, παράπονα για τις ελλείψεις και τις ενοχλητικές ατέλειες στο χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας, και παρά την κακή κατάσταση των ιστορικών σπουδών, που στηρίζονται σε παρωχημένα πρότυπα και εξακολουθούν να είναι προσκολλημένες στις φιλολογικές σπουδές, υπάρχει αρκετή παραγωγή, πρωτοτυπία και συχνά θαυμαστή ερευνητική ευσυνειδησία, ώστε η ελληνική ιστοριογραφία, παρά τις όποιες ελλείψεις της, να μπορεί να σταθεί δίπλα στις άλλες εθνικές κοινότητες των ιστορικών. Επίσης, τα φαινόμενα θεωρητικής και μεθοδολογικής αφέλειας μειώνονται σταθερά.

Παρά την πρόοδο όμως, ιδιαίτερα οι Έλληνες ιστορικοί που ασχολούνται με τους δύο τελευταίους αιώνες, παραμένουν αποκομμένοι από τη διεθνή κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων. Το στοιχείο της γλώσσας και η επικέντρωση της προσοχής κατά κανόνα σε ελληνοκεντρικά θέματα, αποτελούν αποφασιστικό παράγοντα αυτής της απομόνωσης. Η έλλειψη διασυνδέσεων όμως με τη διεθνή επιστημονική κοινότητα οφείλεται και σε έναν άλλο παράγοντα: Στην αδυναμία της ελληνικής ι-

στοριογραφίας να δημιουργήσει εκείνες τις διεπιστημονικές προεκτάσεις που οδηγούν στην παραγωγή θεωρίας και μεθοδολογίας της ιστορίας.

Τα συμβάντα και τα ιστορικά γεγονότα που διαμορφώνονται στον ελληνικό χώρο ενδιαφέρουν έναν πολύ στενό κύκλο επιστημόνων. Οι γενικεύσεις όμως και τα μεθοδολογικά συμπεράσματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από τη μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, θα μπορούσαν να κάνουν την ελληνική ιστοριογραφία ενδιαφέρουσα για έναν πολύ πλατύτερο κύκλο ερευνητών και γενικότερα ενδιαφερομένων για ιστορικά ζητήματα. Άλλωστε αυτό το στοιχείο είναι που κινεί το διεθνές ενδιαφέρον για την παραγωγή των εθνικών ιστοριογραφιών, και όχι η συμβαντολογική τους διάσταση. Αυτό το στοιχείο τις εντάσσει σε ένα διεθνικό σύστημα επιστημονικής αλληλοτροφοδότησης.

Είναι γνωστό, βέβαια, ότι οι ιστορικοί διεθνώς κλείνουν προς τον εμπειρισμό. Οι περισσότεροι ιστορικοί πιστεύουν πως πρέπει να αντιμετωπίζουν το υλικό τους με αμεσότητα, χωρίς την παρεμβολή ενοχλητικών γι' αυτούς θεωρητικών και μεθοδολογικών συζητήσεων. Η παραγωγή της ιστορικής γνώσης στηρίζεται, τις πιο πολλές φορές, σε ακραίες εκδοχές της επαγωγικής μεθόδου. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι οι ιστορικοί ανησυχούν σε μικρότερο βαθμό απ' ό,τι άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, για τα προβλήματα που μπορούν να προκύψουν από την εξάρτηση της μεθόδου και της διαδικασίας συναγωγής συμπερασμάτων από απόκρυφες παραδοχές.

Αυτή η τάση για τήρηση κάποιας απόστασης ασφαλείας από θεωρητικές και μεθοδολογικές συζητήσεις που χαρακτηρίζει τους ιστορικούς, έδωσε τη δυνατότητα στους Έλληνες ερευνητές του χώρου της ιστορίας να αξιοποιήσουν εγχώριες δυνατότητες χωρίς να αισθάνονται ότι μειονεκτούν. Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει σε άλλους χώρους των κοινωνικών επιστημών (όπως η κοινωνιολογία και ακόμα περισσότερο η οικονομολογία, η γνωστική ταυτότητα των οποίων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με γενικεύσεις που έχουν νόημα μόνο όταν αποκτούν σημασία για τη διεθνή επιστημονική κοινότητα), οι ιστορικοί

σεν αναγκάζονται κάθε τόσο να στρέψουν το βλέμμα προς τις ξένες επιστημονικές κοινότητες, στις οποίες λαμβάνουν χώρα θεωρητικές και μεθοδολογικές συζητήσεις που δεν υπάρχουν στην Ελλάδα. Τα θεωρητικά και μεθοδολογικά δάνεια επικαλύπτονται στον χώρο της ιστορίας από την επικέντρωση της προσοχής στην επεξεργασία του πραγματολογικού υλικού.

Ενώ όμως στην Ελλάδα η αμεσότητα ως προς την επεξεργασία του πραγματολογικού υλικού και οι δυνατότητες πρωτοτυπίας που αυτό προσφέρει, έδωσαν ένα προβάδισμα στην ιστορία έναντι των κοινωνικών επιστημών, η ανάπτυξη των οποίων προϋποθέτει σοβαρές θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις, η έλλειψη διεπιστημονικών διασυνδέσεων δημιουργεί προβλήματα στην περαιτέρω ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας. Όλα τα σημαντικά βήματα στην εξέλιξη της ιστοριογραφίας, στα πλαίσια των μεγάλων ακαδημαϊκών πολιτισμών, στηρίχθηκαν στη γονιμοποίηση συζητήσεων που έγιναν στη φιλοσοφία ή στις άλλες κοινωνικές επιστήμες.³ Ακόμα και στην Ελλάδα οι κύκλοι και οι προσωπικότητες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση σχολών ή τάσεων με κάποια διάρκεια, δεν ήταν αυτοί που ασχολήθηκαν αποκλειστικά με την ανάγνωση κάποιων πηγών, αλλά αυτοί που συνέδεσαν την ιστοριοδική τους δραστηριότητα με το ενδιαφέρον για τα πνευματικά ρεύματα της εποχής τους και την πρόοδο στις άλλες επιστήμες.⁴ Η έλλειψη τέτοιων συζητήσεων, ή η αδυναμία αφομοίωσής συζητήσεων που εκτυλίσσονται σε άλλες χώρες με δημιουργικό τρόπο, δυσχεραίνει την ποιοτική εξέλιξη της έρευνας στην Ελλάδα. Το στοιχείο που έδωσε τη δυνατότητα της έως τώρα ανάπτυξης, δηλαδή οι σχετικά χαμηλού επιπέδου ανάγκες σε θεωρία και μεθοδολογία, αποτελεί συγχρόνως και τροχοπέδη για την ποιοτική αναβάθμιση.

Με την τροπή που έχει πάρει η εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών τα τελευταία χρόνια, οι μεθοδολογικές και θεωρητικές συζητήσεις στο χώρο της ιστορίας, πέρα από τους φιλοσοφικούς, επιστημολογικούς προβληματισμούς, συνδέονται στενά, κατά κύριο λόγο, με τις εξελίξεις στην κοινωνιολογία και, κατά δεύτερο λόγο, στις πολιτικές επι-

στήμες και την οικονομολογία (αλλά και σε άλλες κατευθύνσεις των επιστημών του ανθρώπου, όπως η ψυχανάλυση).⁵ Ακριβώς επειδή η αδυναμία των άλλων κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα δυσχεραίνει την αναγνώριση και την προώθηση τέτοιων διεπιστημονικών σχέσεων, η συνειδητοποίηση της σημασίας τους μπορεί να προέλθει από την πληροφόρηση για τον τρόπο με τον οποίο τέτοιες σχέσεις διαμορφώνονται στις επιστημονικές κοινότητες άλλων χωρών και την επισήμανση κατευθύνσεων στις οποίες η σχετική θεωρητική και μεθοδολογική συζήτηση θα μπορούσε να κινηθεί στην Ελλάδα.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ της Ι.Λ.-Δ., με θέμα τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ κοινωνιολογίας και ιστορίας, μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στον επιστημονικό διάλογο σε αυτή την κατεύθυνση. Έχουν βέβαια προηγηθεί εκδόσεις μεταφρασμένων έργων ή άλλων που έχουν γραφεί στην Ελλάδα, όπως το βιβλίο του Θ. Βέικου, που θα πρέπει να θεωρηθεί μια συμβολή σε αυτή την κατεύθυνση, παρά την καθήλωση της προσέγγισης του συγγραφέα σε προμεθοδολογικό στάδιο.⁶

Στις έως τώρα εκδόσεις όμως, η σχέση κοινωνιολογίας και ιστορίας αποτελεί περιθωριακό αντικείμενο και, όπου συζητιέται, χαρακτηρίζεται από μια επιφυλακτικότητα που απορρέει περισσότερο από την ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα, τονίζοντας ειδικές πτυχές χωρίς να γίνονται διαφανή τα κριτήρια επιλογής τους.

Η Ι.Λ.-Δ. δεν στόχευσε βέβαια στο να καλύψει μέσα σε 200 σελίδες όλες τις πτυχές της σχέσης μεταξύ δύο επιδόσεων κατευθύνσεων των κοινωνικών επιστημών. Οι συζητήσεις άλλωστε γύρω από αυτό το θέμα ξεκίνησαν τουλάχιστον πριν έναν αιώνα. Οι τρόποι προσέγγισης είναι πολλοί, και οι σχέσεις και οι διαφορές μεταξύ τους δημιουργούν σύνθετες διαπλοκές. Οι ιστορικές διαδρομές αυτής της συζήτησης γίνονται ακόμα πιο πολυδαίδαλες εάν λάβουμε υπ' όψιν μας και τους τόσους επιστημολογικούς προσανατολισμούς και τις παραλλαγές τους. Ένα μεγάλο μέρος των συμβολών προέρχεται από την πένα σημαντικών διανοητών, όπως ο Μ. Weber.⁷ Δεν θα ήταν υπερβολή

εάν λέγαμε ότι ένας τρόπος να γραφούν σημαντικά κεφάλαια της ιστορίας των κοινωνικών επιστημών είναι μέσα από τη σχέση της ιστορίας με την κοινωνιολογία και την οικονομολογία.⁸

Μέσα από αυτόν τον κύκλωμα αναζητήσεων, η συγγραφέας ανασύρει με ευστοχία τα στοιχεία που επιτρέπουν να διαφανούν με διαύγεια τα κυριότερα σημεία των συζητήσεων γύρω από τη σχέση κοινωνιολογίας και ιστορίας.⁹ Δίνει έμφαση κυρίως – αν και όχι αποκλειστικά – στον τρόπο με τον οποίο η σχέση αυτή διαμορφώθηκε κατά τα μεταπολεμικά χρόνια. Με συστηματικό τρόπο, ακολουθούμενο από κριτικό σχολιασμό, παρατίθενται τα βασικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη συζήτηση των σχέσεων και των διαφορών μεταξύ των δύο επιστημών.

Τα κύρια σημεία που συνθέτουν το σχήμα της παρουσίασης, αφορούν τα εξής:

Τη διαφορετική σχέση με το στοιχείο της χρονικότητας, τις διαφορές ως προς την αντιμετώπιση του ζητήματος της επιστημονικής γενίκευσης, τη σημασία της διάκρισης μεταξύ ολισμού και ατομισμού για τη θεώρηση των σχέσεων και των διαφορών μεταξύ κοινωνιολογίας και ιστορίας, τη σημασία των εννοιολογήσεων για τις απαρχές της έρευνας και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων, τις ομοιότητες και τις διαφορές ως προς τις μεθόδους και τις τεχνικές έρευνας.

Θα πρέπει να είναι προφανές, μετά από την παράθεση αυτής της θεματολογίας, ότι δεν γίνεται πάντα εφικτό στη συγγραφέα να κινηθεί σε χαμηλά επίπεδα λογικής και εννοιολογικής συνθετότητας. Παρ' όλα αυτά, η ανάγνωση δεν προϋποθέτει ιδιαίτερα εξειδικευμένες γνώσεις.

Από αυτή την άποψη, το βιβλίο μπορεί να θεωρηθεί εισαγωγικό και ιδιαίτερα κατάλληλο για πανεπιστημιακή χρήση. Μπορεί να αποτελέσει το βασικό βοήθημα, η ανάγνωση του οποίου θα δείξει το δρόμο για τη βιβλιογραφική αναζήτηση.

Το βιβλίο ίσως όμως γινόταν πιο εύχρηστο σε αυτή την κατεύθυνση, εάν το χαρακτήριζε μια μεγαλύτερη πληρότητα ως προς τις περιγραφές των έργων στα οποία αναφέρεται. Στα πλαίσια της συζήτησης των επιμέρους προβλημά-

των αναφέρονται σημαντικά έργα, είτε μεθοδολογικού περιεχομένου, όπως αυτά του Max Weber, είτε σημαντικές ιστορικές μονογραφίες, όπως αυτές του Fernand Braudel ή του Charles Tilly, που επηρέασαν όχι μόνο τους ιστορικούς αλλά και πολλούς κοινωνιολόγους. Νομίζω ότι μια περιληπτική παράθεση του περιεχομένου αυτών των έργων, των επιχειρημάτων ή και των κύριων μεθοδολογικών επιλογών που κάνουν οι συγγραφείς κατά τη χρήση του πραγματολογικού υλικού, παρά το γεγονός ότι ίσως μεγάλωνε κάπως τον όγκο του βιβλίου, ίσως επέτρεπε μια ανάγνωση που θα προσανατόλιζε ιδιαίτερα τους φοιτητές, αλλά και τους εκφιλολόγων ιστορικούς, σε συγκεκριμένες μεθοδολογικές δοκιμές, και θα επέτρεπε από ενδεχόμενες γενικολογίες.¹⁰

Η ΑΝΑΦΟΡΑ όμως στον εισαγωγικό ρόλο αυτού του πονήματος της Ι.Λ.-Δ. δεν θα πρέπει να δημιουργήσει την εντύπωση ότι αξίζει ανάγνωσης μόνο από κοινωνικούς επιστήμονες που κάνουν τα πρώτα τους βήματα. Όσοι έμπειροι ερευνητές (είτε είναι κοινωνιολόγοι είτε ιστορικοί είτε ανήκουν σε άλλες κατευθύνσεις των κοινωνικών επιστημών) δεν έχουν προσεγγίσει έως τώρα το θέμα και θέλουν να γνωρίσουν αυτή την προβληματική, θα μπορούσαν μέσα από αυτές τις σελίδες να προσανατολιστούν προς νέα γι' αυτούς πεδία, χωρίς να πλήξουν, όπως ίσως θα συνέβαινε με ένα εγχειρίδιο για πρωτοετείς. Μπορούμε να πούμε μάλιστα, ότι η διάταξη του υλικού, τα κριτήρια σύγκρισης των δύο κοινωνικοεπιστημονικών κατευθύνσεων και ο τρόπος που έχει γίνει η χρήση αυτών των κριτηρίων, μπορούν να τοποθετήσουν ακόμα και αυτούς που έχουν εντρυφήσει στο θέμα σε μια νέα οπτική γωνία. Από αυτή την άποψη, το βιβλίο αυτό περιέχει στοιχεία πρωτότυπης επιστημονικής συμβολής.

Η σκοπιά που υιοθετείται εδώ, παραπέμπει κυρίως τις σύγχρονες επιστημονικές πρακτικές που κυριαρχούν και στις δύο επιστημονικές κατευθύνσεις στις οποίες αναφέρεται η συγγραφέας. Το σημείο απαρχής δεν είναι η επεξεργασία φιλοσοφικών εννοιών και η ενσωμάτωσή τους σε μεθοδολογικούς προβληματισμούς. Η προσέγγιση της Λ.-Δ.

διαφέρει επομένως ουσιαστικά από αυτή που επέλεξε ο Βέικος στο βιβλίο του, για τη Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας – μπορεί να θεωρηθεί ότι αυτές οι δύο μελέτες αλληλοσυμπληρώνονται.

Εάν θέλαμε να κρίνουμε τον τρόπο της Λ.-Δ. από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της γνώσης και της επιστήμης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει πολλά πλεονεκτήματα. Με αυτόν αποφεύγεται το λάθος που γίνεται από όσους νομίζουν ότι οι ερευνητικές πρακτικές είναι άμεσο αποτέλεσμα των επιστημολογικών διακηρύξεων. Η συγγραφέας, διαλέγοντας έναν πιο βατό δρόμο παρουσίασης, μας δείχνει τις μεθοδολογικές διαφορές μεταξύ κοινωνιολογίας και ιστορίας, στηριζόμενη κυρίως σε αυτό που κάνουν οι κοινωνιολόγοι και οι ιστορικοί, και όχι σε αυτό που διακηρύσσουν ότι θα ήταν καλό να κάνουν βάσει των δεδηλωμένων ή μη επιστημολογικών τους προτιμήσεων.

Ο σκελετός της παρουσίασης είναι εμπνευσμένος από τέσσερα ερωτήματα που τίθενται από τον Neil Smelser¹¹ – αν και θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η προσέγγιση που επιλέγεται δεν είναι η μόνη δυνατή που θα μπορούσε να απορρέει από το σχήμα του Smelser. Παραθέτω το απόσπασμα του κειμένου της Λ.-Δ., από το οποίο φαίνεται ο τρόπος διαμόρφωσης των συντεταγμένων που ορίζουν την προσέγγισή της.

Ο διακεκριμένος αυτός μαθητής του T. Parsons προτείνει τέσσερα βασικά κριτήρια για να μπορέσει να συγκρίνει ο ερευνητής τη μια επιστήμη με την άλλη:

(α) Το υλικό που μελετούν και επιχειρούν να συστηματοποιούν και να ερμηνεύουν οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι.

(β) Τα πλαίσια αναφοράς που χρησιμοποιούν (...)

(γ) Τους τρόπους με τους οποίους οι εκπρόσωποι των δύο κλάδων προχωρούν στην ανάλυση και στην αιτιακή ερμηνεία των δεδομένων που τους ενδιαφέρουν. Με σημείο εκκίνησης το γενικό αυτό κριτήριο κατέληξα στο να θέσω ειδικότερα ερωτήματα σε σχέση με τη φύση της κοινωνιολογικής και ιστορικής ερμηνείας:

(i) Το αν η κοινωνιολογία είναι κατ' εξοχήν γενικεύουσα επιστήμη, ενώ η ιστορία εξειδικεύουσα (ιδιογραφική) επιστήμη.

(ii) Το αν η κοινωνιολογία ερμηνεύει βασικά τη δομική συγκρότηση και αλλαγή συλλογικών κοινωνικών μορφωμάτων

(λ.χ. ομάδων, τάξεων, στρωμάτων, κοινωνιών), ενώ η ιστορία τις προθέσεις και τις πράξεις επώνυμων δρώντων ατόμων.

(iii) Το αν ο επιστημονικός εννοιολογικός εξοπλισμός της κοινωνιολογίας –ο οποίος της χρησιμεύει στο επίπεδο της ερμηνείας– είναι πλουσιότερος από ό,τι ο αντίστοιχος εξοπλισμός της ιστορίας.

(δ) Τέλος, ο Smelser προτείνει ως κριτήριο σύγκρισης τις ερευνητικές μεθόδους που οι δύο αυτές επιστήμες εφαρμόζουν.¹²

Η ΜΕΘΟΔΟΣ όμως που ακολουθεί η Ι.Λ.-Δ., ενώ της επιτρέπει να αποφύγει τα προβλήματα που συνεπάγεται η αναγωγή στην επιστημολογία, είναι αντιιστορική. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι μια μελέτη που δεν αποσκοπεί μόνο στο να επισημάνει την σημασία της κοινωνιολογίας για τους ιστορικούς, αλλά και στο να δείξει την σημασία της ιστορικότητας για όλες τις κατευθύνσεις των κοινωνικών επιστημών, παρασύρεται σε μια αντιιστορική σκοπιά. Η αιτία αυτού του ολισθήματος, που, όπως μπορεί κανείς να συνάγει από το σύνολο του βιβλίου, συμβαίνει παρά τις προθέσεις της Ι.Λ.-Δ., μπορεί να εξηγηθεί από τη χαλαρή έως ανύπαρκτη σχέση της μεθοδολογίας της με στοιχεία της κοινωνιολογίας της επιστήμης και της γνώσης, όπως επίσης και με στοιχεία της θεωρίας της ιδεολογίας.

Οι θεωρίες, οι μεθοδολογίες και τα επιστημολογικά πρότυπα, όσο και αν δεν θέλουν να το παραδεχθούν οι «πλατωνιστές των μοντέλων»,¹³ έχουν τη δική τους ιστορικότητα και είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό, αν και όχι αποκλειστικά, παράγωγα μιας εποχής και των διεργασιών που συντελούνται σ' αυτή. Οι τρόποι με τους οποίους κατασκευάζουν θεωρίες οι κοινωνιολόγοι ή οι διαφορές στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν το πραγματολογικό υλικό οι κοινωνιολόγοι και οι ιστορικοί, δεν μπορεί να εξετασθεί έξω από συγκεκριμένα κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια, όσο και αν οι επιστημονικές διαδικασίες πάντα έχουν μια σχετική αυτονομία προς τις διαδικασίες κοινωνικής δόμησης. Πολύ περισσότερο μάλιστα που οι κοινωνικές επιστήμες, που έχουν ως αντικείμενο τα κοινωνικά πράγματα, με πολύ μεγάλη δυσκολία μπορούν να αποδεσμευτούν από τους τρόπους του σκέπτεσθαι που κυριαρχούν σε μια εποχή και που με τη σειρά

τους είναι σε μεγάλο βαθμό απόρροια των κοινωνικών και πολιτικών αντιπαράθεσεων.

Πάμπολλες παρατηρήσεις της Ι.Λ.-Δ. στο βιβλίο της για τη σχέση ιστορίας και κοινωνιολογίας, ιδίως όμως σκέψεις που παρουσιάζει σε ένα προγενέστερο έργο της με θέμα την κοινωνιολογική μεθοδολογία,¹⁴ πείθουν ότι δεν είναι οπαδός εκείνων των αντιλήψεων, σύμφωνα με τις οποίες τα συστατικά στοιχεία των θεωρητικών και μεθοδολογικών απόψεων θα πρέπει να κρίνονται ανεξάρτητα από πολιτισμικές και ιδεολογικές επιρροές. Αυτός όμως ο προσανατολισμός του τρόπου σκέψης της δεν γονιμοποιείται εδώ, με αποτέλεσμα η θεώρησή της να γίνεται στατική.

Έτσι, η αναφορά στον τρόπο προσέγγισης των ιστορικών και των κοινωνιολόγων, ενώ αναφέρεται στις επιστημονικές πρακτικές μιας συγκεκριμένης εποχής –της μεταπολεμικής–, τοποθετείται κατά κάποιο τρόπο έξω από το χρόνο. Ακόμα και οι αναφορές σε διαμάχες γύρω από τη σχέση κοινωνιολογίας και ιστορίας που διαδραματίστηκαν σε παλιότερες περιόδους, είναι υποταγμένες. Οι τρόποι πράξης όμως των επιστημόνων, οι επιστημολογικές και μεθοδολογικές οριοθετήσεις, δεν είναι συνήθως αποκλειστικά αποκύημα ερευνητικών δεοντολογιών, όσο και αν αυτό διατείνονται όσοι κατασκευάζουν τις μυθολογίες των επιστημών. Η σχέση ιστορίας και κοινωνιολογίας έχει υποστεί ριζικές μεταβολές μέσα στο χρόνο, και διαφέρει ουσιαστικά από εποχή σε εποχή. Πρώτα απ' όλα, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η «αποϊστοριοποίηση» της κοινωνιολογίας είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο και συναρτάται με τη διάδοση και αποδοχή, αφ' ενός, του δομολειτουργισμού, αφ' ετέρου, του συνδυασμού του θετικισμού με τον μεθοδολογικό ατομισμό.

Σε προηγούμενες εποχές η κοινωνιολογία δεν ήταν αντιιστορική. Παρά το γεγονός ότι οφείλει την κοινωνική, την ιστορική και την γνωστική της ταυτότητα στην σταδιακή αποσύνδεσή της τόσο από την πολιτική οικονομία όσο και από τις διάφορες εκδοχές του ρομαντικού ιστορισμού, το πρόβλημα της ιστορικότητας, σε διάφορες κάθε φορά παραλλαγές, παραμένει στο επίκεντρο. Θεωρητικοί όπως ο Comte και ο Spen-

cer, αλλά και ο Marx, ήταν προσκολλημένοι σε τελεολογικά και εξελικτιστικά σχήματα που πήγάζαν από το επιστημολογικό πρότυπο της φιλοσοφίας της ιστορίας. Κατά την περίοδο 1870-1920, την οποία ο Wolf Lepenies ονομάζει κλασική περίοδο συγκρότησης της κοινωνιολογικής σκέψης ως αυτόνομης κατεύθυνσης, είναι σαφής η στροφή προς μια αντίληψη της ιστορικότητας πέραν των τελεολογιών. Τα σχήματα της φιλοσοφίας της ιστορίας δεν αποτελούν πλέον τη βάση της κοινωνιολογικής θεώρησης. Δίνουν τη θέση τους στο πρόβλημα της διάκρισης των εποχών και της ανακάλυψης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, καθώς και στη διαχρονική σύγκριση.¹⁵

Τίθεται λοιπόν το εξής ερώτημα:

Πόσο μεγάλο μέρος των στοιχείων που καθορίζουν τη δομή της πραγματεύσεως των σχέσεων ιστορίας και κοινωνιολογίας στο βιβλίο της Ι.Λ.-Δ. θα ήταν διαφορετικό, εάν δεν είχε σαν ιστορικό σημείο αναφοράς τη μεταπολεμική περίοδο, αλλά το μεσοπόλεμο, την περίοδο 1870-1920 ή την περίοδο των θεμελιωτών της κοινωνιολογίας στο 19ο αιώνα;

Η υποστήριξη της άποψης ότι μια τέτοια διαχρονική θεώρηση θα οδηγούσε στην αντιμετώπιση μιας διαφορετικού τύπου συνθετότητας των πραγμάτων, επομένως και σε διαφορετικές επιλογές κατά την διαδικασία μείωσης της συνθετότητας που συνεπάγεται κάθε προσπάθεια εξήγησης και παρουσίασης, δεν σημαίνει ότι η Ι.Λ.-Δ. θα έπρεπε να είχε γράψει ένα διαφορετικό βιβλίο από αυτό που έγραψε.

Η τοποθέτηση όμως της οπτικής μας μέσα στο χρόνο της ιστορίας των κοινωνικών επιστημών, θα άφηνε περισσότερους δρόμους ανοιχτούς. Θα μας επέτρεπε, εκκινώντας από τη δική τους πρόταση για τον τρόπο θεώρησης των σχέσεων κοινωνιολογίας και ιστορίας, να οδηγηθούμε σε ένα ευρύτερο φάσμα ερμηνειών.

ΠΕΡΑ από αυτή τη βασική κριτική παρατήρηση, θα μπορούσαμε να θέσουμε υπό συζήτηση μια σειρά άλλα σημεία του βιβλίου. Αποτελεί ένα από τα θετικά του στοιχεία ότι με πολλά από τα θέματα που θίγει, προσφέρει ιδέες για τη διεύρυνση συζητήσεων, που δεν εί-

να βέβαια δυνατόν να εξαντλήσει καμία μονογραφία, ή για την ανάπτυξη εναλλακτικών θεωρήσεων. Το κείμενο περιέχει εναύσματα για κριτικές συζητήσεις. Σε πολλές κατευθύνσεις. Θα μπορούσαν να χωριστούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες:

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν συζητήσεις που αφορούν την ιστορική καταβολή των επιστημολογιών και των ερευνητικών πρακτικών, καθώς και τη σημασία των αντίστοιχων διαμαχών που εμφανίζονται στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών. Στη δεύτερη και στην τρίτη κατηγορία ανήκουν οι συζητήσεις που αφορούν στις διαφορετικές έννοιες της ιστορικότητας και του ιστορισμού, και αυτές που αφορούν τους τρόπους οριοθέτησης των διαφόρων κατευθύνσεων των κοινωνικών επιστημών. Στην τέταρτη κατηγορία ανήκουν συζητήσεις από τις οποίες θα μπορούσαν να προκύψουν απόψεις για τη σχέση των τριών πρώτων κατευθύνσεων με την εφαρμογή συγκεκριμένων μεθόδων και τεχνικών της ιστορικής και της κοινωνικής έρευνας.

Εάν το βιβλίο της Ι.Λ.-Δ. προκαλέσει τέτοιες συζητήσεις στο χώρο των κοινωνιολόγων και των ιστορικών, αυτές θα έχουν θετικές επιπτώσεις όχι μόνο στην κατεύθυνση της ιστορικής έρευνας, αλλά και της κοινωνιολογίας. Εάν οι Έλληνες ιστορικοί, εκείνο δηλαδή το τμήμα των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων που παρουσιάζουν την πιο πλούσια και πρωτότυπη παραγωγή, σε σύγκριση πάντα με τα άλλα τμήματα του χώρου των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα, εντείνουν τις πιέσεις τους για την ανάπτυξη των διεπιστημονικών σχέσεων με τους Έλληνες κοινωνιολόγους, θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για νέους επιστημονικούς ρόλους. Η έμπρακτη αναγνώριση της σημασίας της κοινωνιολογίας για την ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας, μπορεί να αποτελέσει μια πρόκληση και για τους κοινωνιολόγους. Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα μπορεί να ανασυνταχθεί υποστηριζόμενη από τις προόδους της ιστοριογραφίας, χρησιμοποιώντας μάλιστα με γόνιμο τρόπο τους πιο προωθημένους επιστημολογικούς προβληματισμούς στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Μέσα από ένα διπολικό σχήμα κοινωνιολογίας-ιστορίας μπορεί

να αναπτυχθεί μια νέα δυναμική που να αντιστοιχεί στις σύγχρονες διεθνείς τάσεις, τόσο στην κοινωνιολογία όσο και στην ιστορία. Η δουλειά πολλών από τους πιο αναγνωρισμένους Έλληνες κοινωνιολόγους έχει ήδη δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο.

Η Ι.Λ.-Δ., γράφοντας την πρώτη σχετική μελέτη στην ελληνική γλώσσα, δεν μπορεί βέβαια να προκαλέσει μια διαδικασία που κανένας συγγραφέας δεν μπορεί να προκαλέσει με την πράξη της συγγραφής. Μια τέτοια διαδικασία μπορεί όμως να ξεκινήσει με τον πολλαπλασιασμό των πράξεων ανάγνωσης, ιδίως εάν κάποιοι προσεκτικοί αναγνώστες, που τυχαίνει να είναι και ερευνητές, θελήσουν στο μέλλον να συμβάλουν στην ανάπτυξη ενός διαλόγου γύρω από ζητήματα τα οποία πλέον έχουν τεθεί και με ένα ελληνόγλωσσο κείμενο. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Είναι γνωστές οι ιστορικές εργασίες Ελλήνων κοινωνιολόγων όπως ο Μ. Μουζέλης, ο Κ. Τσουκαλάς ή ο Β. Φίλιας. Στο πλαίσιο της ιστορικής κοινωνιολογίας μπορούν όμως να ενταχθούν και ορισμένες εργασίες πολιτικών επιστημόνων. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ δύο βιβλία: Δερτιλής Γ. (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση. 1880-1909*, Αθήνα: Εξάντας. Μavrogordatos, G. Th. (1983), *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley: University of California Press.
2. Πέρα από οποιαδικύ αναφορές του Θ. Βέικου στο ζήτημα, οι σχέσεις κοινωνιολογίας-ιστορίας έχουν προσεγγισθεί αποσπασματικά σε μεταφρασμένα βιβλία. Βλ. Βέικος, Θ. (1987), *Θεωρία και μεθοδολογία της Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο. Λε Γκοφ, Ζ.-Νορά, Π. (1975), *Το έργο της ιστορίας*, Αθήνα: Ράππας. Τοπόλσκι, Γ. (1983), *Προβλήματα Ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Αθήνα: Θεμέλιο. Braudel, F. (1987), *Μελέτες για την ιστορία*, Αθήνα: Μνήμων.
3. Δεν αναφέρομαι εδώ μόνο στην προφανή επίδραση της φιλοσοφίας της ιστορίας στην ιστορική μεθοδολογία. Η σημασία της επιρροής διανοητών όπως ο Κ. Marx, ο J. Burckhardt ή ο Μ. Weber, όπως επίσης και οι θεωρητικές εμπνεύσεις των διανοητών της «σχολής» των Annales ή των διαφόρων τάσεων της οικονομικής ιστορίας στη Μ. Βρετανία και στις Η.Π.Α., θα πρέπει να τοποθετηθούν σε ευρύτερα πλαίσια.
4. Οι συνεντεύξεις των Κ. Θ. Δημαρά και Ν. Σβορώνου στο ειδικό τεύχος των *Σύγχρονων Θεμάτων* δίνουν με ιδιαίτερα ανάγλυφο τρόπο αυτή τη διάσταση.
5. Wehler, H.-U. (Ed.) (1974), *Geschichte und Psychoanalyse*, Frankfurt a. M. – Berlin – Wien: Ullstein.
6. Ο Βέικος –στο βιβλίο που ήδη αναφέραμε– προσεγγίζει το αντικείμενό του έχοντας στραμμένη την πλάτη προς την έρευνα. Τα προβλήματα της επεξεργασίας του πραγματολογικού υλικού και της συναγωγής συμπερασμάτων δεν τον απασχολούν. Ο λόγος περί μεθόδου που αναπτύσσει εξυπηρετεί τη θεωρία και όχι το πέρασμα από την κατασκευή θεωρητικών πλαισίων και μεθοδολογικών πλαισίων προς την πραγματολογική ανάλυση. Πρόκειται ουσιαστικά για λόγο περί μεθόδου της κατασκευής θεωρίας της ιστορίας και όχι περί μεθοδολογίας της έρευνας. Η Ι.Λ.-Δ. βρίσκεται πιο κοντά στη μεθοδολογία της έρευνας.

7. Για τον τρόπο με τον οποίο ο M. Weber προσεγγίζει την σχέση κοινωνιολογίας και ιστορίας, αλλά και τις ευρύτερες φιλοσοφικές διαστάσεις αυτού του ζητήματος, βλ. Psychopædis, K. (1984), *Geschichte und Methode*, Frankfurt a.M. – New York: Campus.
8. Η συζήτηση περί ιστορισμού και περί της σημασίας της διαφοράς μεταξύ ιστορικής και παραγωγικής μεθόδου στην οικονομολογία, που έλαβε χώρα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού, και στην οποία έλαβε μέρος και ο M. Weber, ήταν καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών. Θα πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι η μη αναφορά στη σημασία αυτής της συζήτησης αποτελεί μια από τις ελλείψεις του βιβλίου της Ι.Λ.-Δ. Ο υπερτονισμός από την συγγραφέα της πολύ λιγότερο σημαντικής συζήτησης μεταξύ Durkheim και Seignobos αλλοιώνει την εικόνα των καταστάσεων που επικρατούσαν στις κοινωνικές επιστήμες σε μια εποχή με αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση του επιστημολογικού προτύπου κυρίαρχων τάσεων στην κοινωνιολογία. Η μαρξιστική συζήτηση για τις σχέσεις ιστορίας και κοινωνιολογίας –και οικονομολογίας– κινήθηκε σε διαφορετικές κατευθύνσεις, που αποκλίνουν ουσιαστικά από τα μεθοδολογικά πρότυπα των κυρίαρχων κατευθύνσεων της κοινωνιολογίας. Ίσως αυτό το γεγονός εξηγεί γιατί η Ι.Λ.-Δ. δεν μπόρεσε να εντάξει αυτή την πράγματι σύνθετη συζήτηση στο πλέγμα των σκέψεων που παρουσιάζει.
9. Παρά το ευρύ φάσμα των σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών, είναι εμφανής η υπεροχή της αγγλόγλωσσας βιβλιογραφίας. Αρκετές πλευρές του τρόπου με τον οποίο συζητήθηκαν οι σχέσεις μεταξύ ιστορίας και κοινωνιολογίας στη Γαλλία και στη Γερμανία δεν παρουσιάζονται στο βιβλίο επαρκώς. Ιδιαίτερα για τη γερμανική συζήτηση, βλ. Best, H. (1988), «Historische Sozialforschung als Erweiterung der Soziologie. Die Konvergenz sozialwissenschaftlicher und historischer Erkenntniskonzepte», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 40: 1-14.
10. Ένας λόγος για τον οποίο θα ήταν καλό να γίνει αυτή η συμπλήρωση είναι ότι πολλά από αυτά τα βιβλία είναι δυσεύρετα στην Ελλάδα. Τη μέθοδο της περιληπτικής παρουσίασης έχουν ακολουθήσει και οι συγγραφείς του γνωστού βιβλίου που επιμελήθηκε η Th. Skocpol (*Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984). Στην περίπτωση ενός βιβλίου που γράφεται για το ελληνικό κοινό θα έπρεπε οι περιλήψεις να είναι πιο εκτενείς.
11. Smelser, N. (1968), *Essays in Sociological Explanation*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, σσ. 34-35.
12. σελ. 21-22.
13. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει τη μεθοδολογική προσέγγιση όσων οικονομολόγων υιοθετούν το νεοκλασικό «παράδειγμα». Albert, H. (1976), «Modell-Platonismus. Der neoklassische Stil des ökonomischen Denkens in Kritischer Beleuchtung», στο Topitsch, E. (Ed.) (1976), *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln: Kiepenheuer & Witsch.
14. Λαμπύρη-Δημάκη, Ι. (1986), *Η κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας. Επίσης: (1989), *Η έννοια της κρίσης*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
15. Lepenies, W. (Ed.) (1981), *Geschichte der Soziologie. Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Συμπληρωματικά περί οικονομικής ιστορίας

Μαραθών, 24.8.89

Αξιότιμοι Κύριοι Εκδότες,

ΑΝ και έχει διαρρεύσει πάνω από ένα εξάμηνο από την έκδοση του τεύχους του Δεκεμβρίου 1988, αφιερωμένου στην Ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού, παρ' όλα αυτά πιστεύουμε ότι οποιεσδήποτε σκέψεις που αφορούν το θέμα αυτό είναι πάντοτε επίκαιρες, αφού δύσκολα εξαντλείται ένα τέτοιο τεράστιο θέμα.

Συγκεκριμένα, επιθυμούμε να κάνουμε ορισμένες προσθήκες στην εργασία του Γ. Δερτιλή, «Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα», σελ. 84-93.

Ειδικότερα, ο οικονομολόγος που δημιούργησε κατ' εξοχήν «σχολή» ήταν ο Δημήτριος Καλιτσουνάκης (1888-1982).¹ Δίδαξε ως υφηγητής Πολιτικής Οικονομίας στην Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, κοντά στον καθηγητή Νικ. Γουνιράκη, αργότερα τακτικός καθηγητής (1922) στην ΑΣΟΕΕ μέχρι το 1959. Με την ευκαιρία της συνταξιοδότησής του εκδόθηκε από την Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών τιμητικός τόμος με τίτλο «Οικονομία και Κοινωνία» (Αθήνα 1960).

Η δράση του, τόσο η συγγραφική όσο και η πανεπιστημιακή, υπήρξε πολυσχιδής: εξέδιδε για πενήντα συνεχή χρόνια το περιοδικό «Αρχαίον των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών» (1921-1971), στο οποίο είχαν δημοσιευθεί μελέτες από το χώρο των Κοινωνικών Επιστημών, από επώνυμους εγκρίτους συγγραφείς, αλλά και αγνώστους και νεαρούς επιστήμονες, οι οποίοι κατεξιώθησαν στον επιστημονικό χώρο αργότερα. Ακόμα και ο Άγγελος Αγγελόπουλος υπήρξε μαθητής του Δ. Καλιτσουνάκη, παράλληλα δε η διδακτορική του διατριβή² δημοσιεύθηκε στο «Αρχαίο».

Στα σαράντα περίπου χρόνια της διδακτικής του προσφοράς, τόσο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στην ΑΣΟΕΕ όσο

και στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών (ΠΑΣΠΕ), δίδαξε σε πολλούς μαθητές, οι οποίοι αργότερα διέπρεψαν στον ελληνικό και διεθνή χώρο. Θα ήταν φυσικά αδύνατο να αναφερθούν όλοι – άλλωστε θα μπορούσαμε να παραλείψουμε πολλά ονόματα: χαρακτηριστικά αναφέρουμε, εκτός από τον ακαδημαϊκό Άγγελο Αγγελόπουλο, τους Χαράλαμπο Σεπεντζή, Δημ. Γκολέμη, τον Νικ. Κακαβά από την ΑΣΟΕΕ και τον Σάββα Σπέντζα από την ΠΑΣΠΕ.

Πιστεύουμε ότι είναι παράλειψη η μη αναφορά του ονόματος του σεβαστού διδασκάλου και εθνικού άνδρα και μεγίστου πατριώτη Δημ. Καλιτσουνάκη.³

Στο χώρο της Οικονομικής Ιστορίας προεξέχει το όνομα του Ανδρέα Ανδρεάδη (1876-1935). Ο Γ. Δερτιλής αναφέρει τους λόγους που ο Ανδρεάδης δεν δημιούργησε σχολή οικονομικής ιστορίας. Έχουμε να συμπληρώσουμε μόνο τα παρακάτω: Ο ίδιος ο Ανδρεάδης παρέχει την πληροφορία⁴ ότι κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Νομική Σχολή ξεχώρισε δύο μαθητές, τον Χριστόδουλο Δαμίρη και τον Κυριάκο Βαρβαρέσο. Τους συνεδούλευσε ν' ασχοληθούν με τα οικονομικά: ο πρώτος συνέχισε να ασχολείται με την οικονομική ιστορία κατά την παραμονή του στο Παρίσι, όπου εξέδωσε και τη διατριβή του για τη νομισματική ιστορία της Ελλάδος, όμως ο Χάρος τον πήρε πρόωρα από τη ζωή και σταμάτησε το δημιουργικό του έργο, που με τόσο ενθουσιασμό είχε ξεκινήσει. Ο δεύτερος ασχολήθηκε με θέματα θεωρητικής και εφηρμοσμένης οικονομικής, διαδέχθηκε το δάσκαλό του στην Ακαδημία (1938) και έλαβε μέρος στα εθνικά ζητήματα του τόπου κατά τον Μεσοπόλεμο και μετά την Απελευθέρωση.

Ο δεύτερος των υφηγητών του Ανδρεάδη και μετέπειτα καθηγητής Δημοσίας Οικονομικής και Δημοσιονομικής Νομοθεσίας στη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης, Παναγιώτης Δερτιλής, ακολουθώντας το σύγγραμμα του L. Cioli τελείωσε το έργο του μέχρι και τον 19ο αιώνα με τίτλο «Παραδόσεις Ιστορίας Οικονομικού Βίου» (εκδόθηκε πέντε φορές). Παράλληλα, σημαντική υπήρξε και η συνεισφορά με τα δημοσιεύματά του που α-

φορούσαν τη δημοσιονομική ιστορία του 19ου αιώνα, όπως «Το Δημόσιον Χρέος της Ελλάδος» (Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών, έκδ. Σάκκουλα, Θεσ/νίκη 1960).^{4α}

Ο Αριστοτέλης Σίδερης (1889-1976), ο οποίος ευτύχησε να διδάξει Οικονομική Ιστορία και Ιστορία Οικονομικών Θεωριών στην πρώτη έδρα που ιδρύθηκε στην Ελλάδα – συγκεκριμένα στην ΑΣΟΕΕ, το 1943 – από το 1943 έως το 1962 κατέλιπε σημαντικό έργο: εκτός από τα αγροτικά θέματα που διαπραγματεύθηκε, συνέγραψε *Ιστορία Οικονομικού Βίου* (τόμοι 2, έκδ. Παπαζήση, 1953) και *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, όπου διαπραγματεύθηκε τις κατ' ιδίαν θεωρίες – αξίας, τόκου, γαιοπροσόδου και επιχειρηματικού κέρδους, τιμών και μισθών – σε ιδιαίτερα τομείδια, ιστορικά.

Άφησε δύο μαθητές, οι οποίοι τον διεδέχθησαν στην ίδια έδρα: τον Λάζαρο Χουμανίδη και τον Ρηγίνο Θεοχάρη.

Ο πρώτος πήρε το πτυχίο του το 1945 και επειδή άριστευσε στο μάθημα της Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών έγινε βοηθός του Α.Δ. Σίδερη: ανακηρύχθηκε διδάκτωρ το 1954 και εισηγητής της διατριβής του υπήρξε ο Σίδερης.

Δίδαξε το ίδιο με τον καθηγητή του μάθημα, σαν έκτακτος εντεταλμένος καθηγητής στην ΑΣΟΕΕ από το 1968, και σαν τακτικός στην ΑΒΣΠ από το 1973 έως το 1988, όταν και απεχώρησε λόγω συμπληρώσεως του ορίου ηλικίας⁵.

Άφησε πολυσχιδές συγγραφικό έργο, ακολουθώντας τη «γραμμή» του δασκάλου του: εξέδωσε τα διδακτικά του συγγράμματα, *Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου* (έκδ. Παπαζήση, 1969) – όπου εξετάζει το θέμα με τον ίδιο με τον δάσκαλό του τρόπο, συμπληρώνοντας μέχρι τον 20ό αιώνα –, *Οικονομική Ιστορία και η Εξέλιξις των Οικονομικών Θεωριών* (τόμ. Α', έκδ. Παπαζήση 1980, τόμ. Β1, Β2, Γ1, Γ2, έκδ. Καραμπερόπουλος 1981-83), ενώ διαπραγματεύθηκε τις διάφορες οικονομικές θεωρίες ιστορικά σε ξεχωριστά έργα, επηρεαζόμενος από το δάσκαλό του.⁶ Διεύθυνσε την άποψη της αναγκαίας συγχωνεύσεως της ερεύνης και της διδασκαλίας της Οικονομικής Ιστορίας και της Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών στο Διεθνές Συνέδριο Οικο-

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

νομικής Ιστορίας και Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών που έγινε στον Πειραιά το 1976· η άποψη αυτή χαρακτηρίστηκε από τον Pedro Schwartz ως «the most vocal opinion»⁷.

Ο Ρ. Θεοχάρης εξειδικεύθηκε στο χώρο της Ιστορίας της Οικονομικής Αναλύσεως και διδάσκει το μάθημα από το 1976 στην ΑΣΟΕΕ συνεχώς. Εξέδωσε το δίτομο *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως* (τόμ. Α', 1979, τόμ. Β' 1989), ενώ παράλληλα στο έργο του *Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία* (έκδ. Παπαζήση 1983) εξετάζει την οικονομία των λαών της Εγγύς Ανατολής, της αρχαίας Ελλάδος, της Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου και του Βυζαντίου, σύμφωνα με τη μέθοδο του δασκάλου του.

Από τα προαναφερόμενα, πιστεύουμε ότι ο Α.Δ. Σίδερης, πλην της δικής του μεγάλης συνεισφοράς,⁸ δημιούργησε μία «Σχολή», ίσως όχι βέβαια στο μέγεθος και επίπεδο που εννοεί ο κ. Γ. Δερτιλής, όμως νομίζουμε ότι οι δύο μαθητές του αποτελούν σκαπανείς της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της Οικονομικής Ιστορίας και Ιστορίας Οικονομικών Θεωριών, που αξίζει τον κόπο να μνημονεύονται.

Ελπίζω η παρούσα επιστολή να τύχει της ευμενούς κρίσεώς Σας και να δημοσιευθεί – έστω και καθυστερημένα – για να συμβάλει στο διάλογο, που τόσο έχει ανάγκη η έρευνα.

Ευχαριστώ για τη φιλοξενία

Διατελώ μετά τιμής

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη ζωή και το έργο του, βλ. Νικολάου Μαρματάκη, «Δημήτριος Καλιτσούνakis (1888-1982)», στο *Σπουδαί* 1983, με την ευκαιρία συμπληρώσεως ενός έτους από το θάνατό του.
2. «Αι ανώνυμοι εταιρείαι από οικονομικής και δημοσιονομικής απόψεως» (1928).
3. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι αναφερόμενοι από τον Γ. Δερτιλή συγγραφείς και πανεπιστημιακοί δάσκαλοι δεν δημιούργησαν «σχολές».
4. Βλ. Α. Ανδρεάδου, *Γενικά Αρχαία Φορολογίας*, Πανεπιστημιακά παραδόσεις εκδιδόμεναι υπό Αγγ. Αγγελοπούλου, σελ. 4, υποσ. 13, Αθήναι 1935.

- 4a. Αναφέρουμε επίσης και το τελευταίο έργο του «Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορίαν του αγώνος του 1821», στον Γ' τόμο της Επιστημονικής Επετηρίδος ΑΒΣΘ, 1970/71, σελ. 75-217.
5. Παράλληλα δίδαξε και Πολιτική Οικονομία ως Επισκέπτης Καθηγητής στο Α.Π. Θεσ/νίκης (Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών), στην ΠΑΣΠΕ με σύμβαση και στο Ινστιτούτο Επιμορφώσεως στη Διοικητική των Επιχειρήσεων (ΙΕΔΕ) της ΑΣΟΕΕ.
6. *Ο Εργατικός Μισθός από της εποχής των κλασικών μέχρι σήμερα*, (Πρόλογος Απ. Fanfani), έκδ. Σταμούλη 1985. Η περί αξίας του χρήματος θεωρία από της εποχής των Εμποροκρατών μέχρι σήμερα, Αθήναι, 1959, Αι περί τέκου θεωρίαι, Αι περί εγγείου προσόδου θεωρίαι από της εποχής των κλασικών μέχρι σήμερα (έκδ. Σμπιλίας, 1986) κ.ά.
7. Πρβλ. Ρ. Schwartz, «Teaching the History of Economic Thought», στο *History of Political Economy*, vol. 7, n° 1, p. 114, 1975.
8. Βλ. Σπ. Καλογεροπούλου-Στράτη, «Αριστοτέλης Σίδερης», στο *Δελτίο της Ιονίου Ακαδημίας*, τόμ. Α', 1977, και Χρήστου Μπαλόγλου, «Σίδερης Αριστοτέλης» στην εγκυκλοπαίδεια Υδρία, τόμ. 47ος, σελ. 275.